

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI**

10.

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL**

VI.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1938

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI SOROZATÁBAN EDDIG MEGJELENTEK:**

- 1. Schoen Arnold: A budapesti központi városháza. 1930.**
- 2. Schoen Arnold: A budai Szent Anna-templom. 1930.**
- 3. Tanulmányok Budapest múltjából, I. 1932.**
- 4. Tanulmányok Budapest múltjából, II. 1933.**
- 5. Tanulmányok Budapest múltjából, III. 1934.**
- 6. Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragó-
jelek. 1935.**
- 7. Tanulmányok Budapest múltjából, IV. 1936.**
- 8. Tanulmányok Budapest múltjából, V. 1936.**
- 9. Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. 1937.
(A címlapon tévedésből a Monográfiák VIII. kötete-
ként van jelezve.)**
- 10. Tanulmányok Budapest múltjából, VI. 1938.**

**AZ AQUINCUMI MÚZEUM KIADÁSÁBAN
LEGUTÓBB MEGJELENTEK:**

- Nagy Lajos: Az óbudai ókeresztény cella trichora a
Raktár-utcában. 1931.**
- Kuzsinszky Bálint: A gázgyári római fazekastelep
Aquincumban. 1932. (Budapest régiségei, XI.)**
- Nagy Lajos: Az aquincumi orgona. 1934.**
- Kuzsinszky Bálint: Aquincum. Ausgrabungen und
Funde. 1934.**

BODENSTÄUBER, WILHELM VON
KÖNIGLICHES MUSEUM

VERLAG VON
BUNDESANZEIGEN

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI

10.

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTIK:
DR. NÉMETHY KÁROLY
ÉS
DR. BUDÓ JUSZTIN

VI.

B U D A P E S T

1938

TANULMÁNYOK BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTIK:
DR. NÉMETHY KÁROLY
ÉS
DR. BUDÓ JUSZTIN

VI.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1938

Historia est testis temporum, lux veritatis . . .

Cicero

T A R T A L O M.

	Lap
1. <i>Gárdonyi Albert</i> : Pest városa a középkor alkonyán	1—15
2. <i>Paulinyi Oszkár</i> : A m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának története	16—61
3. <i>Belitzky János</i> : Adatok Budapest koraközépkori helyrajzához	62—102
4. <i>Horváth Henrik</i> : Gótikus bronzmozsár a Halászbástyai Köemléktárban	103—115
5. <i>Fekete Lajos</i> : Buda, Pest és Óbuda polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban	116—136
6. <i>Kelényi B. Ottó</i> : Buda és Pest városképe az idegen utazások irodalmában	137—169
7. <i>Ungár László</i> : Az 1845—1847. évi felvidéki éhínséggel kapcsolatos intézkedések Pesten és Budán	170—179
8. <i>Juhász Lajos</i> : A pesti fővámház elhelyezésének története	180—189
9. <i>Seenger Ervin</i> : Kratzmann Ede első budapesti üvegfestő és működése	190—195

A képek magyarázó jegyzéke.

	Lap
1. Tájékoztató helyszínrajz a m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának mai állapotáról	16
2. A m. kir. belügyminisztérium székházának területét magábanfoglaló telektömb helyrajzi állapota 1696-ban. — Lásd a magyarázó szöveget a 22—24. lapon * alatt	22
3. A budai várbeli ferences-rendház (a) és klarissza-zárda (b) 1741-ben. Részlet a bécsi Kriegsarchivban G. I. h. 66 (1741) jelzet alatt őrzött keltezetlen, »Plan der Hauptstadt u. Vestung Ofen« feliratú térképből. A térkép a klarisszák rendházát még kezdeti, az 1696. évi felvétel szerint a 63-as és a 61-es telek egy részével bővült 62-es telkekre szorítkozó kiterjedésében mutatja. (Az eredeti a betűjelzéseket nem tartalmazza.)	25
4. A budai várbeli ferences-rendház és klarissza-zárda telke 1741-ben. Részlet a bécsi Kriegsarchivban Inland c. : V. a) Ofen No 9 jelzet alatt őrzött »Plan der königlichen Hauptstadt und Vestung Ofen... anno 1741« feliratú térképből. Jelmagyarázat : 32 = P. P. Franciscaner, 33 = Klosterfrauen. A térkép már tulajdonképpen az 1743 május 27-i szerződéssel beállott változásokat (lásd a 29—31. lapon) rögzíti...	26
5. A budai várbeli ferences-rendház (a) és klarissza-zárda (b) telke 1743-ban. Részlet a bécsi Kriegsarchivban G. I. h. 67 jelzet alatt őrzött »Plan der königlichen Hauptstadt und Vestung Ofen... anno 1743« feliratú térképből. Jelmagyarázat : a. = P. Franciscaner, b. = Klosterfrauen. Figyelemreméltó, hogy a térkép már az 1696. évi felvétel 119-es telkének, az úgynevezett Körner-féle teleknek a területét is a klarissza-telek részeként tünteti fel, holott azt a rend véglegesen csak az 1748 március 22-i szerződéssel szerezte meg.....	27
6. A budai várbeli ferences-rendház és klarissza-zárda helyszínrajza 1763-ból. Részlet a bécsi Kriegsarchivban Inland c. : V. a) Ofen No 11 jelzet alatt őrzött »Raportsplan von der Vestung Ofen pro anno 1763« feliratú térképből. Teljesen egyező állapotot mutat az ugyanott No 12 alatt található 1774. évi Raportsplan is	28
7. A m. kir. belügyminisztérium székházának területét magábanfoglaló telektömb állapota 1687-ben. Részlet a bécsi Haus-, Hof- u. Staatsarchivban Ungarn, Fasc. 187 Fol. 25 jelzet alatt őrzött Rabatta-féle térképből. A »T« jelzés az eredeti jelmagyarázat — Les Obseruans — szerint a ferenceseknek a mai helyőrségi templommal azonos templomát jelzi	32—33
8. A budai várbeli klarissza-zárda telkének helyszínrajza az 1740-es évekből. Az eredeti Budapest székesfőváros levéltárában, Budai telekkönyvi iratok III. 964. sz. alatt. A helyszínrajz keltezetlen ; szövege után ítélve alighanem az 1743 május 27-i szerződéssel (lásd a 29—31. lapon) kapcsolatban készült	32—33

	Lap
9. A budai várbeli klarissza-zárda telkének kiterjedése 1748-ban. Az eredeti az Országos Levéltárban, Cam. Hung. Neoregestrata acta fasc. 100 No 9 jelzet alatt. A helyszínrajz az 1748 március 22-i szerződésben rögzített állapotot tünteti fel, s nyilván az 1754 október 21-i szerződést megelőző tárgyalások során készült	32—33
10. A budai várbeli klarissza-zárda telkének kiterjedése 1754-ben. Az eredeti az Országos Levéltárban, Cam. Hung. Neoregestrata acta fasc. 100 No 9 jelzet alatt. A helyszínrajz az 1754 október 21-i szerződésben rögzített állapotot tünteti fel, s e szerződés megkötése alkalmából készült	32—33
11. A budai várbeli klarissza-zárda földszinti alaprajza 1782-ből. Az eredeti az Országos Levéltárban, Consilium locumtenentiale, Inventarien der aufgelassenen Klöster Fasc. 25 jelzet alatt. Az alaprajzi felvételt 1782-ben a rendház felosztása alkalmával a felosztást végrehajtó biztosok megbízásából Mayrhofer József budai építőmester készítette. Az eredeti színezett tervrajznak megfelelő színes reprodukció nyomdatechnikai okokból nem volt elkészíthető. Ezért a különböző színezés feltüntetésére a kis betűk szolgálnak, amelyek az eredeti rajzon nem szerepelnek. A tervrajz jobb felső sarkában olvasható színmagyarázat: »Das Roth Illuminirte ist der umfang des geschlossenen Klosters, vobey das licht rothe ein theil, velcher zwar unter dem Tache stehet, einwendig aber nicht aufgebaut und hergestellt ist. Das Gelb Illuminirte bemercket ein zum Kloster gehöriges Haus. Das Schwartz Illuminirte ist ebenfals ein zum Kloster gehöriges, aber unter der Königl. Contribution stehendes Haus«	32—33
12. Tallher kamarai alépítész terve a budai várbeli klarissza-zárdának szeminárium céljaira leendő átalakításához 1783-ból. Homlokzat az Uri-utca felől. Az eredeti az Országos Levéltárban, Cancellaria Hungarica 1783 No 9886 jelzet alatt	32—33
13. A budai várbeli ferences-rendház helyszínrajza 1788-ból. Az eredeti: Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Ungarn 7126, Blatt I. (A tervrajz az összefüggő további rajzokból következtetve 1788-ban készült. Pl. a IV. lap a ferences-templom átalakítási terve a központi levéltár céljaira)	40—41
14. A budai országháznak és a kúria ezzel összefüggő székházának helyszínrajza 1793-ból. Az eredeti az Országos Levéltárban, Cam. Hung., Aedilia 1793, fons 17, positio 13 jelzet alatt	40—41
15. A helytartótanács budai székháza 1822—1824. években épült Uri-utcai új szárnyának (ma Uri-utca 51) tervrajza 1817-ből. Az eredeti az Országos Levéltárban, M. kir. Helytartótanács 1848, fons 17, positio 1. (A tervek a budai építészeti országos főigazgatóságnál — Landes-Ober-Baudirektion — készültek 1817 februárjában)	40—41
16. A budai várbeli országház és helytartótanácsi épület helyszínrajza 1805-ből. Részlet a bécsi Kriegsarchivban G. I. h. 71 jelzet alatt őrzött, 1805. évből való budai térképből. Jelmagyarázat: 17 = Königl. Landhaus: a = Consilium, b = Redoutensaal. 18 = Franciscaner: a = Kirche, b = Kloster, jetzt Consilii Buchhalterei u. Politisches Zahlamt	42
17. A budai várbeli országház és helytartótanácsi épület helyszínrajza 1823-ból. Részlet a bécsi Kriegsarchivban Inland c.: V. a) Ofen No. 13 jelzet alatt őrzött »Aufnahmsplan der Situation von Pest und Ofen... in dem Zeitraume von 10-ten April 1821 bis letzten Mai des Jahres 1823« feliratú térképből. A helyszínrajz már feltünteti a helytartótanács székházának a volt ferences-telek Uri-utcai vonalán épült új szárnyát	47

Pest városa a középkor alkonyán.

Rómer Flóris volt az első, ki Pest középkori történetével behatóbban foglalkozott. 1873-ban jelent meg »A régi Pest« című munkája, amely minden érdemleges forrást számbavett, ami számára hozzáférhető volt. Eredetileg csupán »Pest városa műemlékeiről, régibb építményeiről s erősítéséről« kívánt beszámolni, e téren azonban kevés anyag állott rendelkezésére s az okleveles forrásokra is kiterjesztette figyelmét. Ez utóbbi téren már bővebb anyaggal rendelkezett, amit lelkiismeretesen törekedett feltárni. A formábaöntés terén azonban nem bizonyult mesternek, előadásmódja szakadozott s anyagát nem tudta kerek egészé alakítani.

Salamon Ferenc nagy monográfiájának 1885-ben megjelent II. kötetében kellene megtalálnunk a középkori Pest ismertetését, ez a monográfia azonban Budára helyezte a súlyt s Pestről alig mond többet Óbudánál. Ezenkívül Mátyás király halálával zárja ismertetését, a középkor következő évtizedeivel már nem foglalkozik, pedig Pest éppen abban az időszakban jut kiválóbb szerephez.

Némethy Lajosnak 1890-ben megjelent »A pesti főtemplom története« című munkájában találjuk még a legtöbbet a középkori Pestről, amely munka címénél jóval többet mond, mert a város középkori egyháztörténetét tartalmazza. Különösen pedig a középkor utolsó évtizedeiről szólott bővebben, amit azzal indokolt, hogy teljesen fel akarta tárni azokat az okokat, melyek a középkor alkotásainak pusztulását eredményezték.

Ezek meggondolása indította arra, hogy az emelkedő és hanyatló középkori Pest képét megrajzoljam, amit szerintem az is indokol, hogy az újabb irodalom is elhanyagolta ezt a témát. Nem az adatok bőségére, hanem jellegzetességére helyeztem a súlyt, s ha az eredmény vázaltszerűen is hat, a körvonalak mégis határozottan bontakoznak ki s teljesen elégedők ahhoz, hogy a középkori Pestről képet alkossunk.

A mai Belváros helyén állott Pest városa az 1241. évi tatárjárás idején nagyszabású település lehetett, mert a tatárjárás krónikásai, Rogerius és Tamás spalatói esperes egyaránt feltűnő részletességgel emlékeznek meg a város pusztulásáról, amit csupán azzal tudunk indokolni, hogy jelentős hely volt. A tatárpusztítás hosszú időre megpecsételte a város sorsát, mert a visszatért menekültek nem a régi település helyén, hanem a budai várhegyen épült királyi vár közelében telepedtek meg, ahol újabb tatárveszedelem esetén hathatósabban védekezhettek. Ez az

újabb település lett azután a középkori város magva, a tatárjárás előtti Pest hosszú időn át alárendelt szerepet töltött be az itteni városalakulatban. Igazolható ez a Zsigmond király uralkodása idején keletkezett Ofner Stadtrechttel, melynek 31. szakasza arról tesz tanúságot, hogy a hajdani Pest helyén keletkezett településnek bíróválasztási joga nem volt, hanem a budai várhegyen virágzó város tanácsa rendelt ki számára a saját kebeléből bírót. (Dy alten Ofner sullen einen richter aus den gesworen purgeren von Ofenstat nemmen, der jn dan von dem richter und rat geben wirt, an alle widerredt.) Mindaddig, amíg ez a gyakorlat fennállott, ez a település a budai várhegyen virágzó város tartozékának volt tekintendő, amelynek semmi önállósága nem volt. Igazolni látszik ezt az is, hogy a XIV. század végéig terjedő időszakból egyetlen olyan oklevelet sem ismerünk, melyet a pestvárosi bíró adott volna ki, holott ugyanebből az időszakból a budai várhegyen virágzó város tanácsa által kiadott okleveleknek egész sorozata ismeretes.

A nevezett Ofner Stadtrecht függelékeképpen röviden el van mondva annak a pernek a története, melyet 1503-ban az akkor már önállósult pestvárosi tanács folytatott a budavárosi tanács ellen. A perben a pestvárosi tanács IV. Béla királynak 1244. évi kiváltságlevelét akarta elvitatni Budától, amely kiváltságlevel pedig Buda középkori jogállásának az alapját képezte. A per ismertetése kapcsán az is el van mondva, hogy a nevezett kiváltságlevel abban az időszakban juthatott a budaiak kezébe, mikor a pestvárosi bírót még a budai tanács rendelte ki a saját kebeléből (jn enphremt weren alls die zeit, da wier jn von hinen albey und alle jar ein richter hetten geben), tehát a budaiaknak alkalmuk nyílt a kiváltságlevel eltulajdonítására. Ezzel kapcsolatosan azt is megtudjuk, hogy a pestvárosi telepnek alárendelt helyzete Zsigmond király uralkodásáig tartott, amikor is 1000 forint kölcsön felajánlása ellenében sikerült a pestieknek kieszközölni az uralkodónál, hogy *szabadon gyakorolhassák a bíróválasztási jogot* (potten den kaiser umb die freiheit den jn selber mechten ain richter derwellen und 6 burger), *ami a középkori városi önkormányzat alapvető joga volt.* Az előadottak valódisága okleveles adatokkal is igazolható, mert 1413-tól kezdve már ismerünk pestvárosi kiadványokat, míg ezt megelőzően egyetlen pestvárosi oklevél sem maradt fenn. A Zsigmond királlyal kapcsolatosan említett rangemelés természetesen királyi kiváltságlevellel történt, amely azonban Pestváros egyéb középkori okleveleihez hasonlóan a török hódoltság alatt elpusztult.

Ugyanezen forrás útján arról is értesülünk, hogy a nevezett állapot Mátyás király uralkodásáig állott fenn (und man hat jn die also gelassen piz auff kwnig Matgiesch zeiten), amikor is a pestiek az addigi hattagú tanács helyett 12 tagú tanács választására kaptak felhatalmazást az uralkodótól. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy Pest immár teljesjogú szabad királyi várossá lett, melynek a többi hét szabad királyi városhoz hasonlóan a tárnoki széken is ülési joga volt. Természetesen az újabb rangemelés is királyi kiváltságlevellel történt, amely Pest város többi okleveleihez hasonlóan a török hódoltság alatt elpusztult, minek következtében a rangemelés pontos évszáma nem állapítható meg. Okleveles adatokból azonban mégis megállapítható az időszak, amelyen belül a

rangemelésnek meg kellett történni. Pest város 1468 december 16-án kelt oklevelének az élén ugyanis még csupán hat esküdtpolgár neve van felsorolva, ami azt jelenti, hogy akkor még a régibb jogállapot volt érvényben. Ezzel szemben Pest város 1479 április 2-án kelt oklevelének az élén már 12 esküdtpolgár nevével találkozunk, ami ismét azt jelenti, hogy 1479-re megtörtént a rangemelés. *Teljes jogú szabad királyi várossá* tehát saját okleveleinek tanúsága szerint 1468 és 1479 között lett Pest városa, vagyis teljesen helytálló az Ofner Stadtrecht azon megállapítása, hogy Pest városát Mátyás király emelte a teljes jogú szabad királyi városok sorába. Tovább menve, miután Mátyás királynak 1477 május 19-én kelt oklevelében (Hunyadiak kora XII. k. 16. l.) Pest városa már második helyen szerepel a magyarországi szabad királyi városok sorában, ebből arra lehet következtetni, hogy a rangemelés még korábban: 1468 és 1477 között történt.

Ugyanezen időszakra helyezendő a városnak fallal történt megerősítése is, mert középkori felfogás szerint a város fogalmához hozzátartozott az erődítés, vagyis minden középkori város vár is volt egyszerűen. Sőt az erődítésnek meg kellett előznie a rangemelést, mert p. o. Kolozsvár 1405 július 2-án kelt kiváltságleveléből is megállapítható, hogy a város megerősítését már előbb elrendelte az uralkodó (per nos jam murari, murisque, turribus, moeniis, fossatis et aliis fortalitiis et propugnaculis fortificari et circumdari dispositam) s csak ennek megtörténte után ruházta fel a többi szabad királyi várossal azonos jogosítványokkal (aliis civitatibus regni nostri omnino et totaliter liberis adaequando). Ugyanez történt Pesttel is, de oklevél hiányában csupán következtetni lehet a megerősítés időpontjára, amint Salamon Ferenc is csupán Mátyás királynak a trónkövetelő Kázmér elleni katonai intézkedéseiből jutott el azon megállapításra, hogy Pest városa 1471-ben már meg volt erősítve (Budapest története II. k. 530. l.), ami minden valószínűség szerint helytálló is.

Oláh Miklós »Hungaria« című művében azt írta Pest városáról, hogy lakossága részben magyarokból, részben németekből áll (incolis partim Hungaris, partim Germanis frequens), amely megállapítás megbízhatónak tekinthető azért, mert Oláh Miklós tudvalevően II. Ulászló király budai udvarában nőtt fel, tehát ismernie kellett a pesti viszonyokat. De okleveles adatok is bizonyítanak a megállapítás helyességéről, mert a pestvárosi tanács 1503 április 22-iki és a budai káptalan 1511 február 5-iki okleveleiben pesti magyar mészárszékekkel (macellum inter macella Hungaricalia habitum) találkozunk, amiből arra kell következtetni, hogy a városban német mészárszékek is voltak. Kifejezetten német mészárszékekről szól Perényi János tárnokmesternek a pestvárosi tanács elleni ítéletlevele, melyben megszüntette a nevezettek igazságtalan megadóztatását. (Formulae solennes styli 383. l.) Németeken kívül azonban zsidók is laktak a középkori városban, mert Mátyás király egyik oklevelével a pesti zsidó kereskedők vámmmentességét biztosította. (Formulae solennes styli 387. l.) II. Ulászló király 1504 március 1-én kelt oklevelében pedig egész pesti zsidó telepről (sessiones seu domus judeorum) van szó, amiből arra kell következtetni, hogy a középkor végén nagyobb számmal laktak itt.

Úgy látszik azonban, hogy a németekkel és zsidókkal szemben a magyar lakosság mégis többségben lehetett, erre látszik mutatni ugyanis az, hogy a tanács tagjai sorában sűrűn fordulnak elő a magyar nevéiek. A pestvárosi tanács 1479 április 2-iki oklevelében p. o. Lőrinc deák, Kelemen deák, Kelenföldi Pál, Farkas János, Székely László, Fekete Mátyás, Ujudvari Mihály, Bornemisza Mátyás, Szép Ambrus és Taksonyi Jakab; az 1481 július 12-iki oklevélben: Wáczy Gál, Farkas János, Seres Mátyás, Kelenföldi Pál, Székely László, Bornemisza Mátyás, Ferenczy Balázs, Mihály deák és Megyery Bálint; az 1503 április 22-iki oklevélben: Beke Jakab, Megyery Bálint, Pál deák, Hassy János, Szakács Miklós, Bódogfalway Imre és Konrád, Csiszár Tamás és Tolvay Ambrus; az 1512 július 28-iki oklevélben: Nagyszájú Márton, Tolvay Ambrus, Hassy János, Buday György, Temesváry Márton, Megyery Arnold, Polgár János és Szabó László; végül az 1537 április 24-iki oklevélben: Szücs András, Szabó András, Szabó Gergely, Szabó Gáspár, Harminczados Dénes, Ferenc deák, Sárközy Bálint, Thethey Illés, Bereghy Ambrus deák, Csiszár János, Nagy János diák és Szöcs Balázs. Miután egymástól távoli időpontokban állandóan megtaláljuk az oklevelekben a magyar nevű tanácstagokat, bizonyítottan vehetjük, hogy a pestvárosi lakosság sorában jelentős számat képviseltek a középkor végén a magyarok.

De nem csupán a pestvárosi lakosság, Pestváros közvetlen környéke is magyar anyanyelvű volt a középkor végén, amint ez az oklevelekben előforduló jobbágynevekkel igazolható. Bizonyítási anyagul csupán azokat a jobbágyneveket vesszük számba, amelyek kétségtelenül magyarok s figyelmen kívül hagyjuk azokat a foglalkozást vagy tulajdonságot jelentő latin megjelöléseket, amelyekből utóbb szintén magyar vezetéknevek alakultak, p. o. magnus, parvus, sartor, pellifex stb. Mátyás király 1467 szeptember 16-iki oklevelében ugyanis a margitszigeti apácák következő jobbágysai vannak megnevezve: *Szentmihályról* Kovács Mihály, Fekete Albert, Hajas Mátyás, Hátavető Sebestyén, Zalai János, Polgár Imre, Somogyi János; *Czinkotáról* Fodor Kelemen, Zalay András, Biró Fülöp, Biró Fábrián, Oláh István, Fekete Máté, Nagy Gál, Hajnal Miklós, Csabai Jakab, Beke Domokos, Zay István, Zay Benedek, Szentlőrinczi Benedek, Polgár István, Fodor Kelemen, Zalay Albert, Dékán Fülöp, Zalay Benedek, Biró Sebestyén, Zay András, Biró Simon, Nagy Jakab, Zelesy Benedek és Dalos Orbán; *Taksonyból* Veres István, Molnár János, Váry Gergely, Váczi János, Vasváry Barnabás, Tóth Kelemen, Tóth István, Ványi Sebestyén és Fekete Kelemen; a *Margitszigetről* Gallyas Tamás, Kőmives János, Németh Bálint és Kun János; *Varsányból* Polgár Elek, Szabó Pál, Zalay Dénes és Szentkirályi István. Báthory István országbíró 1473 július 15-iki oklevelében ismét a margitszigeti apácák következő jobbágysai fordulnak elő: a *Margitszigetről* Gallyas Tamás, Németh János, Szabó Péter, Szegedy Máté, Szöcs Simon, Szabó András, Nyéky Gál, Gondos Ferenc, Kun János és Magyar Péter; *Jenőről* Sántha Mihály, Thartó Orbán, Apród János, Molnár Tamás, Molnár István és Mogyoródy Orbán; *Czinkotáról* Fodor Ádám, Szalay Albert, Dékán Balázs, Szalay Benedek, Domos Orbán, Szunyog Tamás, Zay András, Polgár Fábrián, Chykas Jakab, Silegy Mátyás, Szabó György, Chaby Jakab, Zay István, Zay

Benedek, Mihályfy Benedek, Olasz András és Biró Sebestyén; *Szentmihályról* pedig Somogyi Imre, Veresegyházi Gellért, Szentmihályi Albert, Olasz János, Szentmihályi Illés, Bakonyi Imre, Bakonyi György, Somogyi Tamás, Domonyi János, Domonyi Bertalan és Segry Mihály. Ezek a kétségtelenül magyar nevek kellően igazolják, hogy a pestkörnyéki falvak lakossága magyar volt, ami kétségtelenül nagy befolyást gyakorolt a pestvárosi lakosság megmagyarosodására.

A pestvárosi lakosság zömét a középkor végén a kereskedők alkották, ámbar a Nyirkállói Tamás formuláskönyvében közölt céglevelekből arra lehet következtetni, hogy az iparosok is jelentős számmal voltak képviselve. A pestvárosi lakosság kereskedői jellegét legjobban Joviusnál találjuk kiemelve, ki Pest városa 1541 évi török megszállása kapcsán (*Historiarum sui temporis libro XXXIX*) dús felszerelésű áruraktárakról emlékezett meg (nam omnis mercimonii nobile ac opulentum emporium Pesti fuerat institutum): amelyek úgy keletkeztek, hogy a kereskedők szívesen telepedtek meg a kényelmes és biztonságot nyújtó erődített városban (confluentibus undique mercatoribus in tutam sedem muniti commodissime oppidi). Ebből arra lehet következtetni, hogy Pest város kereskedelmi jelentősége onnan kezdve emelkedett, hogy fallal vették körül. Igazolni látszik ezt Mátyás király 1480 szeptember 23-án kelt oklevele is. (Formulae solennes styli 418—19. ll.), melyben a pestvárosi kereskedőket azon kiváltsággal ruházta fel, hogy a Zágráb és Zeng közötti úton nem tartoznak vámot fizetni. (Ab omni solutione tributorum et teloniorum nostrorum... ubilibet per dictam viam in Croatia exigi solitorum... gratiose duximus eximendos et supportandos). Ez a kiváltság csupán az esetben birt értékkel a pesti kereskedők számára, ha gyakran jártak ezen az úton. Minthogy pedig kiváltságot csupán az esetben volt szokás adni, ha az értékkel birt az adományozott számára; azt kell feltételeznünk, hogy a pesti kereskedők sűrű összeköttetést tartottak fenn Zenggel. Nyugat felé is jártak azonban a pesti kereskedők, mert a győri káptalan 1536 március 13-án kelt oklevelében (Podhraczký kézírata II. k. 765—67. ll.) Komárom alatt kifosztott pesti kereskedők ügyében tartott vizsgálatról van szó s e pesti kereskedők foglalkozása nevükben is — Kalmár János, Vásáros János — kifejezésre jut. (Magyar Tört. Tár XXIII. k. 97. l.) A II. Ulászló király francia feleségének budai bevonulásáról 1502 december 16-án készült leírásban azt olvassuk Pest városáról, hogy itt szokták lerakni az Erdélyből és máshonnan érkező árukat, ami teljes mértékben kidomborítja a város kereskedelmi jellegét. Míg e leírásból a pestvárosi kereskedelem jellege nem állapítható meg, addig Oláh Miklós »Hungaria«-jában a Pesten piacra kerülő árucikkek sorában az idegen borokat (vinis exoticis) emelte ki, amelyek sok kereskedőt vonzottak ide (in eo vinum mercantur). Ezek a borok a Szerémségből kerültek ide, melyek ebben az időben jó hírnévnek örvendtek. II. Ulászló király számadásaiból tudjuk (Engel: Geschichte des Ungarischen Reichs I. k. 125. l.), hogy a királyi udvar számára is Pesten vásárolták a bort, pedig a budai hegyek termése is rendelkezésre állott. Bodó Mihály pesti polgár 1511 január 13-án írásba foglalt végrendelete (Hazai okmánytár I. k. 414. s. kk.) egy pestvárosi borkereskedő vagyonáról ad számot, melynek legjelentősebb részét a szőlők és

borok képezték. Pincéje tele volt szerémi és somogyi borokkal (item vina tam Zirimiensia quam Simigiensia in celariis quinquaginta), s a székesfehérvári préposton kívül a nádor is adósa volt borokért. Ilyen borkereskedő több is volt a városban s Bodó Mihályhoz hasonlóan jelentős vagyonnal rendelkeztek, minek következtében Pest városa a gazdag magyarországi városok közé tartozott, amit az is igazol, hogy 1494. évi adója csaknem azonos volt Buda ugyanazon évi adójával s messze felülmúlta a többi város adóját. (Engel: Geschichte des Ungarischen Reichs I. k. 19. l.)

Az 1526. évi mohácsi csatavesztés Pest városára is pusztulást hozott, mert a Buda alól visszaáramló török csapatok felgyújtották és kirabolták. Báthory István nádor 1526 október 9-én azon indokolással hívta az országgyűlést Pozsonyba, hogy köztudomás szerint Buda és Pest leégtek és minden élelmiszer híján vannak (bene enim constat vobis civitates Budensem et Pestensem igne combustas omnique commeatum et victualium genere penitus exhaustas), amint ezt az országgyűlési meghívó szövegében olvashatjuk. (Kovachich: Vestigia comitiorum 626. l.) Ezt a csapást azonban kiheverte a város s benső viszonyai egyelőre nem változtak. Az első komolyabb megpróbáltatásokat az 1540—1542. évek hozták meg, amikor is Pest városa ismételtén hadszíntérré lett. János király halála után ugyanis 1540 november 14-én Ferdinánd hadai szállották meg s 1541 augusztus 22-ikéig Ferdinánd kezén maradt annak ellenére, hogy 1541 március 20-tól április 4-ig erős ostromot kellett kiállania. Amint Fels Lénártnak 1540 november 25-én Nádasdy Tamáshoz intézett levelében (Epistolae procerum II. k. 90—91. ll.) olvasható, a megszállott várost csehekből, németekből, naszádosokból és magyar lovasokból álló erős helyőrség szállotta meg (trajecto cum aliqua exercitus parte Danubio civitatem Pestensem quatuor vexillis militum Bohemorum, duobusque Germanorum peditum, necnon mille nazadistis et 300 equitibus levis armaturae ita contra hostium assaultus communivisse . . . , ut totum comitatum conservare possint), amely nem csupán a város, hanem a vidék megvédelmezésére is elegendőnek látszott. A helyőrség Varkocs Tamás parancsnoksága alatt állott, aki arra is gondot viselt, hogy a város védelmére újabb erődítmény épüljön, amely az 1542. évi ostrom alatt az akkor már török helyőrségnek jó szolgálatot tett, amint ezt Istvánfy Miklós külön kiemelte (Turcae non tantum a propugnaculo, quod anno superiore a nostris constructum Varcocianum appellabatur, sed etiam abmunitione recens erecta prosilientes . . . victoria potiuntur). Ez az erődítmény kétségkívül nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az 1541 március 20-án megindult török ostrom nem járt sikerrel s a budai vár ágyui nem birták megrendíteni a védőket.

Ezt az ostromot összes részleteivel megörökítette a »Newe Zeyttung von dem Tyrannen des Türckischen Keyserers Hauptman mit sambt ainen Muench Pauliner Ordens, was sie zue Ofen und Pescht gehandelt haben« című 1541. évi nyomtatvány, amelynek adatait megbízhatóknak kell tekinteni. Eszerint 1541 március 20-án érkezett Pest alá a török megszálló sereg s március 21-én a Bécsi-, későbbi Váci-kapu felőli oldalon olyan erősen lőtték a budai várból a várost, hogy a védők nem tudtak a falakon kitartani (das die Knecht auff der Wehr nit bleyben haben kunnen).

Március 22-én Fráter György a budai Dunaparton sáncokat emeltetett s onnan ágyuztatta a várost. Március 23-án a pesti Dunaparton is sáncokat emeltek a timárok házáinál (bey der Ledrer Heussern) s innen puskáztak a védőkre. Március 25-én Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén nyolc nagy ágyut és két mozsarat hozatott át Fráter György Budáról s a Bécsi-kapu előtti sáncokból lövette a várost, de a falakban nem tudott kárt tenni (doch nit fast an der Mawer erkendt) s csupán március 26-ra sikerült a falon két kisebb rést törni (zway klayne Loecher durchprochen). Március 27-én a városfal négy ölnyi hosszúságban leomlott (hat die Mawer gefelt bey vier Klaffter weyt) s a nyitva álló Bécsi-kapun át rohamot indítottak a város ellen, amely azonban nem járt eredménnyel. A városfal további leomlása után április 1-én utolsó rohamot indítottak az ostromlók a város ellen s miután az sem járt sikerrel, április 4-ikén visszavonultak a Rákosra s április 6-án Tolna felé távozott az egész sereg. Amint az előadottakból látható, az ostromlók a város északi oldaláról intézték támadásaikat, amit érthetővé tesz az, hogy a budai vár őrsége együttműködött velük s a budai várból is ezt a részt támadhatták a legkönnyebben. Az ostromló török sereg elvonulása csupán azzal magyarázható, hogy hírül vették Ferdinánd hadseregének a közeledését s nem érezték magukat elég erőseknek az ellenállásra. Ez a sereg rövidesen meg is érkezett Roggendorff Vilmos vezetése alatt s 1541 május 6-án megkezdte Buda ostromát, sikert azonban nem ért el s augusztus 26-án kénytelen volt elvonulni a vár alól.

Amikor 1541 nyarán a felmentő török sereg beavatkozására Ferdinánd hadai kénytelenek voltak Buda ostromát feladni, Pest városa sem kerülhette el a sorsát. Nem is volt szükség rendszeres ostromra, mert a budai vereség megtörte az ostromló had erejét s jóformán harc nélkül adták fel Pestet, melyet 1541 tavaszán hősieken meg tudtak védeni. Az 1541-ben kiadott »Gewisse Zeittung wenn der turkische Tyran in Hungern ankommen . . . und wie und wann Pescht erobert« című nyomtatvány (Apponyi 180.) szól ugyan kisebb csatározásokról, ezek azonban csak a menekülő csapatok védelmi harcainak voltak tekinthetők. A Gewisse Zeittung szerint a Budáról érkezett csapatok megszállták ugyan Pestet, amint azonban tudomást szereztek a török sereg budai támadásáról, azonnal elhagyták a várost (wie nu gehoeret, das der Tuerch die unsern angrieffen, sind wider heraus geflohen). Amikor a török löni kezdte Pestet, a budai helyőrség hat naszádon átjött a Dunán s hátulról támadta meg a várost, ezeket azonban sikerült kiűzni (die Offener hinaus bis so auff ir Nassada getrieben). Ezt az ellentámadást 800 huszárból s néhány muskétásból álló csapat (800 Hussern und etliche Buchsen schützen) hajtotta végre, amely minden valószínűség szerint magyarokból állott, akik kívülről siettek a város védelmére (zu den Porten hinein gedrenget). Ezek a huszárok a budaiak elűzése után először zsákmányolni kezdtek (haben sie die Gewelb und Wegen anheben zu plundern), aztán a naszádokon érkező török csapatokkal szemben is mindaddig tartották a várost, míg a támadók be nem fészkeltek magukat a házakba s ki nem szorították a védőket. A huszárok menekülés közben kénytelenek voltak zsákmányukat elhagyni (das viel, was sie geplundert, dahin da müssen lassen) s minden a török kezébe került, a város gazdag katonai felszerelésével együtt. 300 kocsiról,

8 nagy ágyuról, 1600 hordó borról, 1600 hordó lisztről, 1000 véka zabról, 300 hordó puskaporról, 160 mázsa ólomról, s sok egyébről számol be a Gewisse Zeittung írója, ami a győztesek kezébe került. Ezt a bőséges felszerelést pedig azzal indokolja, hogy a téli táborozás céljaira volt szánva (denn man hat sich auff's Winterleger alda versehen). Így jutott 1541 nyarán Pest városa a török kezébe, ami azt jelentette, hogy elveszett minden, amit 1540-ben sikerült megtartani.

Az 1541. évi török megszállást azonban a pestvárosi lakosság nem tekintette tartósnak s sokáig reményeket táplált, hogy ez az állapot csupán átmeneti lesz. Bizonyosságul hivatkozhatunk a ferencrendiek káptalanának 1542 február 2-án Nagyváradon hozott határozatára, mellyel Pest város tanácsának szerzetesek kirendelése ügyében előadott kérését azon megjegyzéssel utasították el, hogy, amennyiben zárdájukat visszakapják, hajlandók több szerzetest is küldeni a városba. (Századok 1898. évf. 617. l.) Addig azonban elégedjenek meg a harmadrendűek házában lakó négy szerzetessel, s amennyiben a török elhagyná a budai várat, azonnal küldjenek át két szerzetest a pestiek közül. Nincsenek ugyan bizonyítékaink rá, hogy hajlandók lettek volna áldozatok árán is szabadulni a hódoltság alól; az azonban kétségtelen, hogy állandó összeköttetésben állottak Ferdinánd magyar párthiveivel s rendszeres tudósításokat küldtek a törökök hadmozdulatairól. Fennmaradt ugyanis a pestvárosi tanácsnak 1542 április 1-én Perényi Péter országos főkapitányhoz küldött levele, melyben nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy a kereszténység ügyét tehetségükhöz mérten szolgálni kívánják (et nos ut veros decet christianos agere et in futurum non dubitet). Ez a szolgálat addig elsősorban abban állott, hogy megváltották a török rabságba jutott keresztényeket s lakóhelyükre bocsátották őket. Rábeszélni törekedtek továbbá a portyázásra induló törököket, hogy minél kevesebb kárt okozzanak (animos eorum mitigavimus, quantum per posse nostrum). Ezzel aztán magukra vonták a törökök haragját, akik annyira felháborodtak ellenük, hogy Nagyszájú Márton nevű bírójukat csaknem agyonverték. Már a földön hevert s ha szolgálai és a janicsárok nem sietnek a segítségére, aligha került volna ki élve a kezeik közül. Ennek ellenére tovább is ki akartak tartani, hogy tanáccsal és tettel segélyére lehessenek a környék keresztény lakosságának. Hírül adták Perényi Péternek, hogy a szekszárdi vár ostrom alatt áll s innen küldöttek segélyére 300 lovast és 200 gyalogost. Nem tudták megérteni, hogy miért éppen innen vitték a segítséget, holott a felvidéki keresztények éppen elegendő kárt tesznek bennük. Hallomásból tudták, hogy a török szultán az idén nem jöhet Magyarországra, mert másfelé hadakozik. Mindamellett úgy vélték, hogy minden kereszténynek résen kell lenni (omnibus Christi fidelibus necesse est advigilare), nehogy újból diadalmaskodjanak; a bírójuk elleni támadás azonban annyira elkeserítette őket, hogy az elköltözés gondolatával foglalkoztak (aliunde saluti nostre providendum).

Nagyszájú Márton 1542. évi bíráskodása azért is nevezetes, mert eddig úgy tudtuk, hogy Kenéz más néven Szöcs András volt az utolsó pesti bíró, aki 1554 szeptember 15-én Nagyváradon halt meg. (Schmall: Adalékok II. k. 145. s kk.) Ez a Szöcs András a pestvárosi tanács 1537 április 24-én kelt oklevelében még bíróként szerepelt s valószínűleg a város

1541. évi török megszállásakor menekült Nagyváradra, amikor is a Pesten maradt polgárok Nagyszájú Mártont választották bírónak.

A pestvárosi tanácsnak Perényi Péter országos főkapitányhoz intézett levele azon kéréssel végződött, hogy újabb ostrom vagy hadjárat megindítása előtt (ex parte obsessionis et belli futuri) értesítse őket, hogy idejekorán elhagyhassák a várost (ut tempore hinc exire possimus), nehogy rabokként hajtsák el őket (timendum est, ne in perpetuam captivitatem deveniamus). Ez utóbbi aggodalmat csupán azzal a bizalmatlansággal tudjuk magyarázni, mellyel a hódítók a keresztény lakossággal szemben viseltetettek s amely bizalmatlanságra mindenestre megvolt az okuk, amint azt a Perényi Péterhez intézett levél is igazolja.

Nem tudjuk, vajjon Perényi Péter eleget tett-e a pesti keresztény lakosság kérésének, 1542-ben azonban Ferdinánd német birodalmi segéllyel valóssággal kísérletet tett a török kiűzésére. 1542 nyarán ugyanis hatalmas sereg gyülekezett Bécs alatt, amely 21.000 birodalmi gyalogosból, 4000 birodalmi lovasból, 3000 pápai zsoldosból és 10.000 az örökös tartományok zsoldjában álló magyar lovasból állott. (Károlyi Árpád: A német birodalom hadi vállalata = Századok 1880. évf. 626. s. kk.) 1542 július 8-án indult el a sereg a Duna mentén s augusztus 20-ára csupán Esztergomig jutott el, ahol szeptember 4-ig táborozott. Itt csatlakoztak hozzá a magyar csapatok, melyek vezetői között Perényi Péter tűnt ki. Eredetileg Buda felmentése volt a hadjárat célja s amint Ungnad Jánosnak a budaiakhoz intézett 1542 július 25-iki leveléből tudjuk, a budai keresztény lakosság hathatós közreműködésére is számítani lehetett. A haditanács határozataira azonban ezt megelőzően Pestet kellett elfoglalni s e célból a szentendrei szigetnél a sereg átkelt a Dunán és elfoglalta Vácot. 1542 szeptember 28-án érkeztek Pest alá. Ezt megelőzően 1542 szeptember 17-én Thetey Lőrinc pestmegyei jegyző útján (Landschreiber der Spannschaft Pest), aki a törökökkel bizalmas lábon állott, felvilágosítást kaptak a város védőműveinek állapotáról s a helyőrség számáról. Eszerint a Bécsi-később Váci-kapu bástyáján lőréseket készítettek (haben sie Schiesslecher gemacht) s ezek elé állították három nagy ágyujokat. Két új bástya építését is megkezdték, amelyeken 5000 ember dolgozott. A bástyák fala 19 láb vastag volt s két ember magasságot ért el (zweier Man leng hoch). A falakon belül új erődítményt emeltek (haben sie ein Polwerck auffgericht) s a falak és az erődítmény közé árkot húztak (ein klein Graben aufgefuret). Török forrásból vett értesülés szerint a pesti helyőrség 17.000 főből állott, ezt azonban túlzottnak tartotta s legfeljebb 7000 főre becsülte összes számukat. Élelemmel viszont jól el voltak látva s hiányt nem szenvedtek semmiben. Ez az értesülés jó szolgálatokat tehetett volna az ostromlónak, azonban — amint az eredmények mutatták — nem vették figyelembe.

Magát az ostromot részletesen leírta Jovius (Historiarum sui temporis libro XLII.), ki adatait az olaszoktól kapta, akik Vitelli vezetése alatt az ostromban résztvettek. Jovius szerint elsőnek a kitűnően felszerelt hajóhad érkezett Pest alá, amely mindenekelőtt a Margitszigetet (insulam a fano divae Margarethe nuncupatam) foglalta el, aztán hídát vert a sziget és a pesti Dunapart között s végül a pesti Dunaparton négy-

szögű erődítményt emelt (*erecta quadrata munitione*), hogy a szállítóhajók (*onerariae naves*) biztonságban legyenek s a megszálló sereg táborába akadálytalanul lehessen eljutni. Ez utóbbi azért volt fontos, mert az élelmiszereket hajókon szállították s az ostromlók a budai vár ágyui miatt csupán a parttól nagyobb távolságra foglalhattak állást, amint ez a Jovius leírásából kétségtelenül megállapítható. A négyszögű erődítmény egyébként jól kivethető Enea Vico egykorú metszetén, amely valószínűen Jovius leírása nyomán készült.

Vitelli Jovius szerint az északi oldalon (*a septemtrione*) foglalt állást, ami a valóságban keleti oldal volt, mert ugyanazon Jovius szerint a Duna a város déli oldalán (*a meridie*) folyt s a város keleti és nyugati oldalait azért nem lehetett megközelíteni, mert a budai vár falán s a Gellérthegyen felállított ellenséges ágyuk tűzébe esett. Joviushoz hasonlóan jelzi az égtájakat Enea Vico egykorú metszete is, ami kétségtelenné teszi, hogy Jovius leírása nyomán dolgozott. Az ellenséges ágyuk tüze csupán az Egri- későbbi Hatvani-kapu előtti részt hagyta szabadon, aminek természetes következménye volt, hogy ezen az oldalon állottak fel az ostromlók s innen lötték a várost.

Jovius szerint Vitelli a kőfállal körülvelt királyi kertben ütött tábor (*considebat Vitellius in hortis regiis muro praecinctis*), amely mintegy 1000 lépésnyi távolságban volt úgy a városfalról, mint az ostromlósereg táborától (*aequali mille passuum spatium a maioribus castris et ab oppido distabant*). Ez a királyi kert nincs az Enea Vico metszetén feltüntetve, de Jovius leírása nyomán kétségtelennek kell tekinteni, hogy Pestváros keleti oldalán állott és pedig az Egri- későbbi Hatvani-kapuhoz vezető út mellett.

A törökökön aratott kisebb diadal után az ostromlók megkezdték a városfal lövetését (*tormenta a Germanis constituta murum quamquam veterem nec plus quinque pedibus latum languidissime feriebant*), aminek hatása alatt egy része leomlott s járható rész támadt (*magno hiatus patefacto repente corruit*). A védők azonban a rés mögött sáncot ástak, amelyet földdel megtöltött kosarakkal és hordókkal erősítettek meg (*vimineos corbes atque vinaria dolia arena cespitibus repleta collocarat*) és ezenfelül a sánc két végén töltést emeltek (*fenestratum aggerem erexerat*), ahonnan ágyútűzzel úzhették vissza a támadókat. Ennek eredményeképpen a támadás nem is sikerült s a hatalmas ostromlósereg dolgvégzetlenül vonult el Pest falai alól.

Jovius nyomán írta le az 1542. évi pestvárosi ostromot Istvánffy Miklós (*Historiarum libro XV.*) s csupán ott merített más forrásból, ahol az olaszok által kezdeményezett csatározások eldöntését az ostromló hadsegélyére érkezett Zrinyi Miklós 400 horvát lovasának tulajdonította. (*Aequata utrinque erat cruentae pugnae facies, nec alterutra pars cedere loco volebat, quam Nicolaus comes de Zrinio cum quadringentis Illyrici nominis veteranis equitibus hastatis propius castra venit.*) Egyébként Jovius és Istvánffy kapcsolatát nyilvánvalóvá teszi az, hogy mindkettő szerint a város északi oldalán ütött tábor Vitelli olasz csapata (*Vitellius cum Italis et Palavicino Tornielloque ad septemtrionem consedit, loco moenibus propinquiore, ex qua parte oppidum commodius posse oppugnari*

videbatur), ahonnan az ostrom könnyebbnek látszott. Már pedig éppen az északi oldal lett volna a legrosszabb az ostromlók elhelyezkedésére, mert itt a budai vár ágyuinak lőtávolaiba kerültek volna.

Az 1542. évi pestvárosi ostrom legrészletesebb leírását a »Kurz Verzeichnuss der Kriegshandlung in Ungarn anno 1542« (Zeitschrift für preussische Geschichte 1879. évf. 518. s. kk.) tartalmazza, mely naplószerűen számol be a hadjárat összes részleteiről. Észterint a törökök szeptember 30-án a Gellérthegyre ágyukat vontattak s innen lőtték az ostromlók táborát (etlich gross Geschutz jenseit des wassers uf sanct Gerhardsberg gebracht und in unser Lager damit geschossen); már pedig ha a tábor az ostromlott város északi oldalán áll, akkor a budai várból jobban elérték volna. Különösen érdekes az a rész, amely az október 1-én történt török kirohanásról számol be. Észterint a naszádon szállított török csapatok a város alatti három templomromot szállották meg, melyek közvetlenül a Duna partján állottak s az utolsó előtt domb is volt (in die drei wuste Kirchen, die vor Pest nacheinander am wasser hinab liegen, versteckt, zum teil einen hugel vor der eusseristen Kirchen eingenommen). Ebből egyrészt arra lehet következtetni, hogy ez a kirohanás jól elő volt készítve, másrészt kétségtelennek látszik, hogy az összecsapás a város déli oldalán történt, ami a délről érkező Zrinyi Miklós beavatkozását is érthetővé teszi. Ugyanezen leírás egy magyar mezitlábás barátról is megemlékezik (ein Ungrischer barfusser munich), ki az összecsapás tartama alatt buzgón nyakazta a sebesült törököket (hat den Türken, die hin und wider verwunt lagen, die kopfe abgehawen). A várost október 4-én lőtték a legerősebben, amikor is az egyik falszakasz három bástyával együtt annyira megsérült, hogy a védők kénytelenek voltak elhagyni s ennek következtében ez a falszakasz védelem nélkül maradt. Itt történt az október 5-iki ostrom, amely azonban balul végződött azért, mert a beomlott falszakasz mögött a törökök erős földsáncot emeltek, amelyen a roham megtört. Egyébként az ostrom abbahagyását a német forrás elsősorban azzal indokolja, hogy a német zsoldosok a zsold elmaradása miatt nem akartak tovább harcolni, amint már az ostrom megkezdése előtt is bajok voltak emiatt. Hiábavaló volt tehát a tekintélyes hadsereg felvonultatása, ha ellátásáról és zsoldjáról nem tudtak gondoskodni.

Ámbár a német forrás előadása eléggé indokolni látszik az ostrom abbahagyását, mégis úgy véljük, hogy a gyors visszavonulásnak egyéb oka is lehetett, aminek a forrásokban nem maradt nyoma. Thetey Lőrinc idézett vallomásának azon részére gondolunk, ahol arról van szó, hogy a beglerbég Péterváradon van 40.000 emberrel s utasításra vár, hogy a Duna melyik partján vonuljon fel (warthet uff Beschaidt, uff welcher Seitten man ziehen wolle). Azt is megemlíti az idézett vallomás, hogy értesülése szerint maga a szultán is nagy sereg élén készül felvonulni (dan der Turkisch Kayser kome personlich mit grosser Macht), amit azonban általában nem hisznek (wiewoll der gemein Man solchs in Zweifel stelt). Ezek a kósza hírek bizonyára az ostromlók táborában is el voltak terjedve s a lelkesedés emelésére nem voltak alkalmasak. Nagyon jól tudták azt is, hogy az 1541. évi budai ostrom sikerét is a török felmentő sereg hiúsította meg, s nem kívántak hasonló veszedelmet átélni. Mindezeknek

nem maradt nyoma a forrásokban, de a forrásokban elmondottakhoz kétségkívül hozzászámítandók.

Egyszóval az ostrom kudarcba fúlt s ez az újabb kudarc meggyőzte a pestvárosi lakosságot arról, hogy nincs kilátás a szabadulásra, vagy bele kell nyugodni sorsukba, vagy pedig el kell hagyni ősi lakhelyüket. Sokan az utóbbit választották s részben Kassán, részben Nagyváradon telepedtek meg. Kassával még a XVII. század elején is kapcsolatban állottak azok a keresztények, kik a török uralom ellenére kitarítottak ősi lakhelyük mellett. (Tanulmányok Budapest multjából V. k. 19. s. k.) Kassa város 1618. évi statutuma pedig kifogásolja, hogy »vannak Kassán egynehányan lakosok, mind concivis s mind anélkül való, akik oda bejár-
nak Budára és Pestre.« (Corpus statutorum II. 2. 1.) Ennek oka elsősorban a kereskedelem lehetett ugyan, nem utolsó sorban azonban a rokoni kapcsolatokat, melyek a Kassán megtelepedett pesti menekülteket Pesten maradt véreikhez fűzték. A Kassára menekült pesti polgároknak jelentős része lehetett abban, hogy Kassa lakossága megmagyarosodott s valószínűen ezeknek a pesti menekülteknek a javára irandó I. Ferdinánd király 1552. április 7-én kelt azon oklevele (Liber regius III. k. 54. 1.), melyben az elmúlt zavaros viszonyok között Kassán megtelepedett magyar polgároknak (per hec disturbiorum tempora complures Hungarice nationis homines ex aliis regni nostri Hungarie partibus in civitatem nostram Cassoviensem sese ad habitandum contulisse dicuntur) a város régi német polgáraival azonos jogokat biztosított (equali libertate prerogativisque et privilegiis iisdem, quibus cives antiquiores eiusdem civitatis Germanice nationis uti ac frui permittere dignemur). Pest város veszedelme ily módon a nemzeti terjeszkedés eszköze lett, melynek szellemi kihatásai a következő századok folyamán nyilvánvalókká lettek.

A Nagyváradra költözött pesti polgárokról elsőnek I. Ferdinánd király 1543. április 4-én kelt rendelete ad számot (Történelmi Tár 1878. évf. 546. l.), melyben Martinuzi Györgyöt utasította, hogy a Nagyváradon lakó Was István pesti polgár (Stephanus Was civis Pesthiensis nunc autem inhabitatoris Waradiensis) és Sysak János pesti polgár (adversus Joannem Sysak Pestiensem) vitás ügyében tegyen igazságot. Az 1552. évi biharmegyei adóösszeírásban (75. l.) pedig egész sereg budai és pesti polgár neve van felsorolva, kik a nagyváradai káptalan területén épült házaikban laktak s Warkocs Tamástól adómentességet kaptak. Végül ugyanazon adóösszeírás a Váradolasziban megtelepedett pesti és budai polgárokról is megemlékezik, akik viszont Castaldo tábornoktól kaptak adómentességet. Ezek az adómentességek arra vallanak, hogy a Nagyváradon megtelepedett pesti és budai polgárok jó szolgálatokat tehettek I. Ferdinánd királynak, aki velük szemben tehetsége szerint igyekezett jóindulatát kifejezésre juttatni.

Ily módon ért véget Pest városa középkori fényes pályafutása s ily módon szóródtak el a város polgárai, kiknek gyors emelkedését köszönhetette.

Gárdonyi Albert

FÜGGELÉK.

1480 szeptember 23. Mátyás király a tengerpartra menő pesti kereskedőknek vámmmentességét ad.

Nos Mathias Dei gratia rex Hungarie, Bohemie etc. significamus tenore presentium quibus expedit universis, quod cum nos inter alias curas nostras in mente nostra hunc bona consideratione geramus respectum, ut antiquum bonum statum regnorum nostrorum, quantum cum Deo possumus, de illa exorbitatione nocivarum disvetudinum, in quam preteritis temporibus devenerat, ad utilitatem eorundem regnorum et subditorum nostrorum recuperemus: igitur tum hiis, tum aliis bonis respectis volentes progressum mercatorum et aliorum hominum negotiatorum tam de regnis nostris ad alia regna, quam de exteris ad regnum nostrum Hungarie confluentium, presertim in Croatia per viam de Segnia ad Zagrabiam et e converso de Zagrabia ad Segniam meliori ordine reformare, ut benivolentia liberalitatis nostre ad hoc opus elargite primus fideles nostri *cives civitatis nostre Pesthiensis*, qui continue nobis grata obsequia exhibere solent sepiusque in prosequendis suis negotiationibus dampna suscipiunt, consolentur et participes existant, eosdem cives, hospites, incolas et mercatores ipsius civitatis nostre Pesthiensis universos et quemlibet eorum singulariter ab omni solutione tributorum et teloniorum nostrorum scilicet regalium atque reginalium et aliorum quorumcunque ubilibet *per dictam viam in Croatia* exigí solitorum, tam de personis eorundem civium, quam rebus bonisque et mercantiis suis quibuscunque et quantiscunque fieri debenda, excepto tamen tributo Modrusiensi, super quo de rebus singulorum centum florenorum auri singulum unum florenum auri et non plus ultra vel amplius per comites Modrusie hominesque et tributarios ipsorum ab eisdem civibus nostris et mercatoribus Pesthiensibus sive hominibus eorum premissa bona ratione exigí debere statuimus, infra quatuor integros annos a data presentium computandos gratiose duximus eximendos et supportandos, imo eximimus et supportamus presentium per vigorem etc. etc. Datum Zagrabie, sub annulari sigillo nostro, Sabbato proximo ante festum beatorum Cosme et Damiani martyrum, anno Domini millesimo quadringentesimo octuagesimo, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. vigesimo tertio, Bohemie vero duodecimo.

(Formulæ solennes styli 418—19. II.)

1542 április 14. A pestvárosi tanács levele Perényi Péterhez a törökök erőszakoskodásairól.

Spectabilis ac magnifice domine, domine nobis gratiosissime. Premissa salute ac perpetue (!) obsequii servitiique nostri commendatione. Literas Vestre Magnifice Dominationis optatas accepimus, in quibus omnem erga nos benevolentiam eiusdem declarari intelleximus, quod Vestre Magnifice Dominationi honore quo decet ac fidelitate reservare studebimus et nos ut veros decet Christianos agere et in futurum nil dubitet. Plurimi etenim captivi antehac quoque per nos redempti fuerunt in domosque suas dimissi, et ad quod depopulandi causa egressuri fuissent, animos eorum mitigavimus, quantum pro posse nostrum. Quin insuper diebus elapsis in remittendis captivis ex Hothfalw ac aliis proximis pagis adductis omnem diligentiam adhibuimus et ob hanc causam in nos tantam accepimus *horum pessimorum (!) gentium* iram, ut nisi Deus protector nobis adfuisset, dominum iudicem nostrum Joannem Naghzayw vita privassent, quum eundem clandestine ictibus duobus in capite ac in dorso similiter duobus affixis (!), deciderat in terram et nisi quidam ex famulis suis et janychariis advenientibus protectus non fuisset, sine dubio interemissent. Jam itaque posthac ignorat, quomodo inter hos crudelissimos gentes manendum sit. Nihilominus tamen quamdiu possumus hic permanere, ob perseverantiam circumjacentium Christianorum utilitatemque omni auxilio et officio, quo Christianos decet, adesse curabimus, et que intelligere possumus, cunctis notificare curabimus, ut possimus eos ab hanc (!) gente custodire sano consilio eisdem dato. Nova autem nunc alia non sunt, preter quam quod audimus castellum Zekzardy obsessum esse, hincque ad subsidium eorum missi sunt trecenti equites ac pedites ducenti. Quid cause sit, ignoramus, ut ex partibus inferioribus non petunt auxilium, nisi hinc, ubi etiam superiores partes Christianorum cum egrediuntur, magnam cladem inter eos faciunt. Audimusque nunc quendam eunuchum bassam perdivitem ascensurum et ab universis Turcis intelligimus Cesarem hoc anno minime egressurum, ferunt

enim cum Kazol bassa habere bellum ingens. Ceterum post discessum familiaris Vestre Magnifice Dominationis Joannis Themeswary, advocari dominum judicem fecerat, cui et literas eiusdem credentiales demonstravit et ab eodem plurima percunctatus est, finaliter autem dixit Vestram Magnificam Dominationem solummodo verbis alere se. Hodie quoque dimissi sunt Beslye ignoramus, si ad protectionem castelli Zegzard proficiscuntur, vel ad depopulandas partes superiores. Omnibus Cristi fidelibus necesse est advigilare, ne amplius super nos victoriam adipiscantur. Sperandumque est omnibus vivis, post adversis (!) meliora dari. Sed hoc flagitio super nostrum judicem, in quem oculi nostri intuentur, patrato ignoramus, quomodo fidem verbis eorum adhibeamus et aliunde saluti nostre providendum oportet. Rogamus denique Vestram Magnificam Dominationem, tamquam dominum gratiosissimum, ut, si quid intelligere poterit, ex parte obsessionis et belli futuri, dignetur nobis significare in literis, quas ad fidem nostram Christianam, qua summo Deo tenemur, nulli demonstrabimus, ut tempore hinc exire possimus, nam si exitum nostrum intellexerint, timendum est, ne in perpetuam captivitatem deveniamus. In reliquo eandem valere feliciter exoptamus. Datum ex Pesth, feria sexta inter octavas Pasce, anno Salutis 1542. Fideles eiusdem Vestre Magnifice Dominationis Joannes Naghzayw iudex ceterique jurati cives civitatis Pesthiensis.

Kívül: Spestabili ac magnifico domino domino Petro Peren comiti perpetuo Abauvariensi ac regni Hungarie capitaneo supremo cancellarioque regie maiestatis, domino nobis gratiosissimo.

(Eredetije papiron, zárlátán vörös viaszpecséttel, a bécsi Staatsarchivban.)

1542 szeptember 17. Thetey Lőrinc vallomása a budai és pesti török védőseregéről.

Suntags nach Exaltationis Crucis. Ist Laurentius Thetey Landtschreiber der Spannschafft Pest, der auch der Thurcken zu Pest Schaffer gewesen und under denselben fast bekant ist, khomen und volgendt Anzeig gethan.

1. Die Maur n so vorm Tor nidergeschossen worden, ist wider auffgemauert und ann yeder Ort ein sondere Pastey gebawet worden.

2. Das Geschutz, so vor darinnen gewesen, ist noch alda sampt dem Geschutz, so vorm Jare erobert worden, auch des Turckischen Kayzers Geschutz, so er dahin bracht. Ist in summa sein Bedunckens 100 Stuck on Kunig Johansen Geschutz.

3. In Pest hab er nit mehr dan drey gross Maubrecherin gesehen, das ander ist Veltgeschutz. Im Wiener Thurn untten am Grunde haben sie Schiesslecher gemacht und die drey gross Stücke darinnen gericht.

4. Die Mawr der newen Pasteyen sey neuntzehen Schuch dick.

5. Zwo neu Pasteyen sind angefangen, die aine ist zweier Man leng hoch, haben die Wheren inwards des Fleckens gericht, 5000 Person haben etlich Dag daran gearbeitet.

6. Hinder der Mauren haben sie ein Polwerck auffgericht und zwischen der Mauren und Polwerck ein klein Graben aufgefuret.

7. Die Turcken sagen sein 17.000 starck in Pest, er aber galaubt das es im so gar vill seindt, sollen haben in 7000 Pferdt.

8. Ein Brot ubriger gross umb 3 Creutzer, sein sunst mit ubriger Proviandt in Pest mit versehen.

9. Mehamet Bassa ist Sonnabents vergangen in Pest einkomen mit 1 oder 2 Tausent Pferde. Ist ime sein Son Oruslan Pegk entgegen geritten und die Turcken mit grossen Schiessen (welches auch wir hier im Leger gehort) empfangen, hat bey Petro-Wardin ein Brucken geschlagen.

10. Beglerbeck Bassa ist zu Petro-Wardin, warthet uff Beschaidt, uff welcher Seitten man ziehen wolle, do will er sich auch hin wenden, soll 40.000 starck sein.

11. In Ofen sollen die Thurcken (wie sie sagen) 20.000 Tausent starck sein, er aber glaubts nit, das ir so vil sein.

12. Die Bassa sagen nit anders, dan der Turckisch Kayser kome personlich mit grosser Macht, wie woll der gemein Man solchs in Zweiffel stelt.

(Eredetije a bécsi Staatsarchivban Joachim 1542 szeptember 18-án kelt levelehez mellékelve. Ld. Századok 1880. évf. 633. 1. 2. jegyzet.)

1552-ben Nagyváradon letelepedett budai és pesti polgárok lajstroma.

Pesthyenses et Budenses sunt multi in platea Olazy manentes, quorum *nomina me latent*, eos enim dominus generalis Castaldo literis suis mediantibus exemptos fieri jussit ab omni onere solutionis.

Sequuntur tamen nomina Pesthyensium et Budayensium illorum, qui in territorio dominorum capitularium in platea civitatis Waradiensis *domus habent lapideas* et resident. Deffendit eos dominus Warkocyh a solutione dicae, quod dominis capitularibus molestum esse videtur.

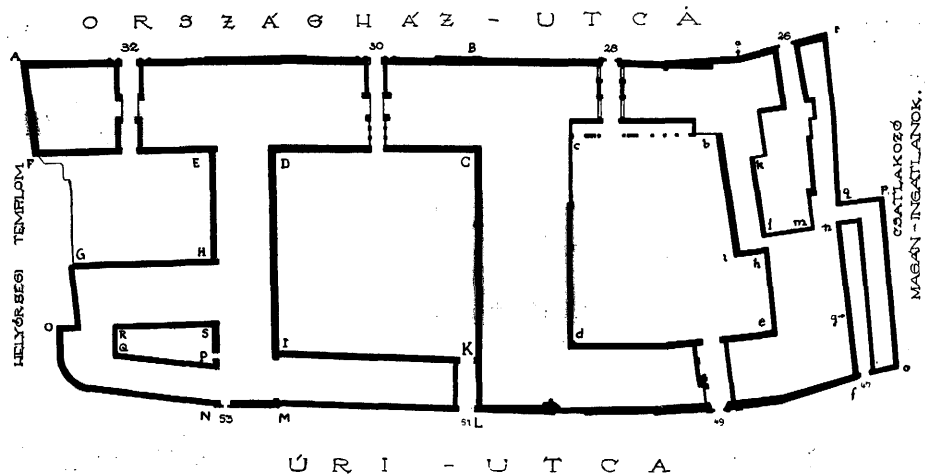
Relicta Petri Kowacyh, Franciscus Bodo, Joannes Moser, domus Joannis Fekethe, Petrus Wargha, Thomas Zygyarho, Gregorius Zabo, Gabriel Bodogh, Joannes Myser, Relicta Luce Paysgyarho, Urbanus Harmynczados, Petrus Onkorsos, Franciscus Thwry, Franciscus Bodogh, Joannes Zeoldh, Franciscus literatus Pesthy, Nicolaus literatus Budensis, Benedictus Zewcyh Pesthy, Stephanus Zewcyh, Joannes Haydw, Ambrosius Kovacyh, Simon Kadas Pesthy, Josa Kochys Postha etc.

(Kamarai levéltár. Conscriptio dicalis comitatus Bihoriensis anni 1552. 75. 1.)

A m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának története.

(Adalék Buda topográfiájához.)

A budai Várhegy északi részén, a mai helyőrségi templom közvetlen szomszédságában emelkedik az a kiterjedt épületcsoport, amely a m. kir. belügyminisztérium székházául szolgál. A kettős homlokzatával a párhuzamosan futó Uri- és Országház-utcákra néző épületkomplexum az Országház-utca 26., 28. és 30—32. számú, valamint az Uri-utca 47., 49., 51. és 53. számú épületekkel beépített terjedelmes ingatlantömböt foglalja el s mai állapotában szerkezetileg a következő négy épületrészre oszlik :¹⁾

1. Tájékoztató helyszínrajz a m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának mai állapotáról.

I. A szorosabb értelemben vett belügyminisztériumi épület, amely a helyőrségi templomtól az Országház-utca 28., illetőleg az Uri-utca 49. számú épületig terjed s az Országház-utca 30—32. és Uri-utca 51—53. számú építményekkel az épülettömb északi felét öleli föl. (A—B—L—O—F)

Mind építészeti megoldás, mind dekoratív kiképzés tekintetében ennek az épületcsoportnak az Országház-utcára néző utcai épület (A—B—C—F) a legkiemelkedőbb része. Monumentális arányai és szimmetrikusan tagolt homlokzata kellő távlat híján a szűk utcában sajnos csak kevéssé érvényesülnek. Ez az utcai épület eredetileg háromemeletesnek épült s 1923-ban emelték az utca felől egy negyedik, az udvari oldalon pedig még egy ötödik emelettel is. Az emeletráépítés során nyerte az épület mai lapos tetejét. A tető attikái szegélye az utcai homlokzat uralkodó díszé, amelynek hatását a tető síkjából kiemelkedő két hasonló kiképzésű torony is növeli.

Ezzel szemben az Uri-utcai kétemeletes épületszárny a maga egészen színtelen homlokzatával sokkal egyszerűbb kivitelű. Itt szerkezetileg tulajdonképpen két egymástól különálló szárnyat (K—I—M—L és P—Q—O—N) kell megkülönböztetnünk, melyeket a D—E—N—M udvari épületszárnynak az Uri-utca vonalára kifutó vége köt össze. A két szárny közül az északi (P—Q—O—N) nyilván későbbi toldaléképítkezés.

A két utca vonalán álló épületek által közrefogott területet két kisebb, egyemeletes keresztépület három udvarra osztja. A keresztépületek közül az egyik (D—E—N—M) a két utcai épületszárnyat köti egymással össze, míg a második (H—G—R—S) a helyőrségi templom és az első kereszt-szárny közé esik, utóbbit mintegy az Uri-utca felőli első harmadában metszve. A két belső épületszárny még a XVIII. századi ferences kolostor maradványa, amint ezt az egyik földszinti teremben felismerhető egykori refectorium korjellemző díszítései is elárulják. A három udvar közül az épületrész déli téréfélére eső legnagyobb udvarnak (C—D—I—K) mindkét utcára van kijárata (Országház-utca 30. és Uri-utca 51.); a második, kisebb udvar (E—F—G—H) az Országház-utcára nyílik (Országház-utca 32.), míg a harmadik udvarnak (P—Q—R—S) egyáltalán nincs közvetlen utcai kijárata, hanem csak az első keresztépület folyosójáról közelíthető meg.

II. *A második épületrész* (a—B—L—f—n—l—k) — egykor a klarisszák rendháza — az elsőhöz csatlakozva az Uri-utca 49. és Országház-utca 28. számú épületeket foglalja magában, amelyek egy tágas, mind a négy oldalán beépített és mindkét utcára nyíló (Uri-utca 49. és Országház-utca 28.) udvart (b—c—d—e—h—i) zárnak körül. A két utcavonalat egy-egy kétemeletes épület foglalja el, amelyek utcai homlokzatai a II. József építkezéseit általában jellemző egyszerűséggel a századvég úgynevezett Zopf-ízlésében vannak kiképezve. Közülük az Országház-utcai épület zárja magába a Zopf-stílnak kétségkívül legnagyobb becsű budai emlékét, a neves bécsi építész, Hillebrandt által épített országgyűlési termet. A régi Budának ez a maga nemében egyedülálló műemléke hosszú évtizedeken keresztül meg nem becsülten, sőt — joggal mondhatni — rongáltan a belügyminisztériumi irattár elhelyezésére szolgált, míg az 1928/29. esztendőnk folyamán keresztülvitt restaurálása ismét régi fényében helyreállította s visszaadta eredeti reprezentatív rendeltetésének.²⁾ A terem restaurálása óta az Országház-utcai szárny teljes egészében kizárólag reprezentatív célokat szolgál. Figyelemreméltó e szárny nyitott árkádokon nyugvó udvari homlokzata is, amely az épület egészétől elütően kétségtelen barokkos reminiscenciákat mutat.

Az utcai szárnyakat az udvar déli és északi oldalán egy-egy kereszt-szárny köti össze. Az északi oldalra eső keresztépületből (c—C—K—d) az Uri-utca felől még mai átalakított formájában is kiütköznek az egykori templom — a klarisszák temploma — körvonalai, hirdetve e második épületrész eredeti rendeltetését.³⁾ A homlokzatával az Uri-utcára nézett templomépületnek a déli oldalán egy ma már elfalazott árkádokon nyugvó folyosó fut végig, beletorkolván egy egyemeletes toldaléképítménybe, amely a templom hátsó fala és az Országház-utcai épület között emelkedő kéteemeletes épületrész elé épült. 1923-ig ez az épületszárny az Országos Levéltár hajlékául szolgált. Az udvar déli oldalát határoló épületszárny tulajdonképpen két, szerkezetiileg egymással össze nem függő egyemeletes épületből áll; közülük az egyik (b—k—l—h—i) az Országház-utcai szárnyhoz csatlakozó toldaléképítkezés, míg a másik (h—e—g—n—m) szerkezetiileg az Uri-utcai szárny folytatása.

III. és IV. Az épülettömb harmadik és negyedik részét (a—k—l—m—n—q—r és f—o—p—q—n) egy-egy kisebb egyemeletes épület — Országház-utca 26. és Uri-utca 47. — alkotja, amelyek a második épületrész déli szárnyához csatlakoznak.

A belügyminisztérium székháza, mint látjuk, különböző korszakokban létesült s egymástól meglehetősen elütő jellegű épületekből tevődik össze. Már architektonikus tagoltságában is, amely eltérő stílusok jegyeit viselő komoly építőművészeti megoldást és egyszerű sablonos tömegépítkezést elegyenes mutat — változatos multa utal és különböző korszakok alakító hatását hirdeti. Az épület története csak töredék-szegmentumát adja a budai városkép újkori alakulásának, de a szűken határolt ingatlantömb multbeli változásai is szerves elemei annak a folyamatnak, aminő egy zsenge kezdetekből született modern nagyváros kialakulása.

* * *

A török uralom másfél százada Budát teljesen kivetkőztette keresztény városkultúrájának hajdani, az anyagi jólét és a szellemi művelődés vitathatatlan értékeivel ékesített köntöséből. Kétségtelen ugyan, hogy Buda a török kezén is nemcsak harcászati szempontból kimagasló jelentőségű kulcsa és közigazgatási központja a török bírta területnek, hanem igen élénkforgalmú s jelentékeny vagyionokat forgató gazdasági góca is. De ez a vitathatatlanul megvolt »polgári« jómód a túlnyomórészt keleti népelemek kezén és a török államiság sajátos, a nyugati művelődés értelmében vett városkultúrájának helyet nem adó társadalmi és gazdasági szerkezetében⁴⁾ egyáltalán nem tükröződhetett a török Buda városképében. A minaretektől s a török különösebb gondjának örvendő fürdőktől eltekintve, ez a városkép jobbára csak düledező, naptól, esőtől is szűkösen óvó házakat és piszokkal, döggel teli, gondozatlan utcákat mutat: az architektonikus dísz és csín multbeli gazdagságának csak ütemben s mértékben ingadozó, de *állandó* romlását. S az utolsó felvonás, a visszavívó ostrom még e szomorú roncsokat is elemészttette. »Az fölső város, azon szerint Mátyás király vára is épen mind elromlott és összegett, miserabilis rerum facies . . .« írta a szemtanu

Koháry István. Az ostrom tűzharcától csak helyenként szenvedve, a várbeli városrész mondhatni egészében áldozatul esett a szabad prédát nyert hadak gondatlanságából a keresztény uralom első éjjelén támadt tűzvésznek.⁵⁾

A nyugati keresztény kultúrközösségbe visszakerült Buda újjászületésének a kezdet kezdeteivel, a város fölépítésével kellett megindulnia. Az új kolonizációnak ez az első fejezete nehezen lendült neki. Az első évtized múltán még alig találunk Budán számottevőbb új építkezést. A 290 várbeli ház 12½%-a, számszerint 36, még teljesen lakhatatlan állapotban hever s a többi telken is csak a tűzvész túlélte, úgyahogy helyreállított épületrészek állanak. Ami kevés új épülettel találkozunk, z a kincstár nevéhez fűződik.⁶⁾

A városfejlődés egyik legszámottevőbb tényezője, a pezsgőbb gazdasági élet összpontosulásának lehetősége a kedvező földrajzi fekvésnél fogva megmaradt az új viszonyok között is Buda számára, de hatását egyelőre a felszabadító háború éveiben, majd a kuruc szabadságharc zavarai közepette csak igen szerény mértékben éreztette. Az 1696. évi telekkönyvi fölvétel adatain indulva a 254 annyira, amennyire lakható állapotban levő ház tulajdonosainak 56,3%-a (143) a polgári elemhez tartozik. Legnagyobb részük iparos és pedig szinte kivétel nélkül a legáltalánosabb, jobbára csak a közvetlen helyi szükséglet számára dolgozó kézműves foglalkozások képviselője: pék, mészáros, varga, szabó, asztalos, kőműves és egy-két takács, meg mézeskalácsos. Számszerint 82 ház tulajdonosa kerül ki az ő soraikból (figyelmen kívül hagyva azt a 38 személyt, akik nevük után ítélve ugyancsak a polgári elemhez sorolhatók, de foglalkozásuk közelebből ismeretlen). Ezzel szemben a város gazdasági vérkeringésének fokozottabb intenzitását és a nagyobb mérvű polgári vagyonsodás forrását jelentő kereskedelem még meglehetősen szerény kereteket mutat. A kereskedők száma még a foglalkozása szerint közelebből nem ismert öt városi tanács tag hozzászámításával is mindössze 12 s közülük is három idegenben — Komáromban és Bécsben — székel.

Az utóbb kétségkívül hathatósabban is érvényesülő gazdasági tényező mellett ekkor, kezdetben, még inkább a kormányzati apparátus áll előtérben. Az erődített hely jellegével járó nagyobb számú helyőrség,⁷⁾ az erődítmények helyreállításánál alkalmazott munkássereg⁸⁾ és a mihamar berendezkedő polgári igazgatás voltak elsősorban azok a tényezők, amelyek lüktetőbb keringést hoztak az újjá telepedő Buda életébe. Jelentőségük valamelyest a fentidézett telekkönyvi fölvétel adataiban is tükröződik. A nem is másfélszáz házzal képviselt polgári elemmel szemben 62 ház tulajdonosa kerül ki a katonai személyek és a kincstári alkalmazottak sorából.

A homloktérben álló két tényező, a gazdasági és a kormányzati mellett, amelyek Buda városfejlődésének tulajdonképeni, szélesebb alapjait képezik, hol szembeszökőbb, hol szerényebb hatással közrejátszanak még más erők is Buda újjászületésében. A városkép architektonikus alakulása szempontjából különös figyelmet érdemelnek közülük az *egyházi intézmények, elsősorban a szerzetesrendek*. A rendtagok együttlésével járó fokozottabb helyszükséglet nagyobb szabású, az átlagos polgári házak

méreteit meghaladó építkezéseket vont maga után; a vallásos kultuszban természetszerűen benne rejlő hajlam a monumentalitás iránt pedig, ha másutt nem, legalább is az egyes rendházak templomainál teret nyújtott a díszesebb építőművészeti megoldásoknak is. Ha tehát a szerzetesrendek megtelepedése egy-egy város falain belül általában hozzájárult a városkép architektonikus tagoltságának és díszének emeléséhez, annál inkább így volt ez Buda várbeli részénél, hol a Várhegynek szűk és magaslati fekvésénél fogva kiemelkedő területén fokozott élességgel váltak ki a városkép körvonalaiából az egyházi építkezések magasbaívelő templomai.

A szerzetesrendeket valóban ott találjuk Budán is mindjárt az első telepések sorában. 1696-ban ott vannak már a ferencesek, a jezsuiták és a karmeliták a mai helyőrségi, illetőleg a mai koronázó templom és az egykori Vízivárosi kapu szomszédságában elterülő ama kiterjedt telekkomplexumok birtokában, amelyeken a XVIII. század első felében rendházaik fölépültek. Nem sokkal utóbb, a XVIII. század első évtizedében megjelennek a Klára-szűzek is, mint a karmelitáktól átvett két Uri-utcai telek birtokosai.⁹⁾ Az egyházi rendek letelepedése számunkra annál is inkább bír jelentőséggel, mert két egyházi rend, nevezetesen a ferencesek és a klarisszák kezén alakul ki a XVIII. század folyamán az a két terjedelmes ingatlantömb, amelyeknek ma már egybeolvadt egészen a belügyminisztérium székháza áll.

* * *

A budai várhegy topográfiai állapotát az 1686. évi ostrom, helyesebben a vár visszavívása idejéből az a térkép mutatja, amelyet gr. Rabatta, az ostromló sereghez kirendelt császári vezérhadbiztos vétetett föl 1687 januárjában.¹⁰⁾ A Rabatta-féle fölvétel az Uri- és Országház-utcák határolta telektömb északi, a mai Dárda-utca és Kapisztrán-tér közé eső térfelének topográfiai állapotáról a következő képet nyújtja:¹¹⁾

A telektömbnek a várhegy északi erődítményeire néző részét a török Budának az ostromban leégett egyetlen keresztény temploma¹²⁾ foglalja el a hozzátartozó terjedelmes telekkel. Utóbbi a két utca által határolt telektömböt teljes szélességében elfoglalta s a templom északi oldalán magába zárta a mai Kapisztrán-tér egy részét is. A templomtelek déli oldalát egy ma már nem létező keresztutca határolta, amely a mai Országház-utcából körülbelül a mai Kard-utca torkolatával átellenben rézsút indulva ki, közepe táján mintegy 10—12 ölnyi kiszögelléssel észak felé hajlott s így futott ki az Uri-utcára. A telektömbnek a keresztutcán túl csatlakozó részén magáningatlanok állottak. Rabatta fölvétele itt a következő, a mai Dárda-utcával azonos keresztutcaig összesen 28 különböző kiterjedésű telket tüntet föl, amelyek közül kettő (a 144. és 145. számú) a templomtelket határoló rézsutos keresztutcából nyílt s egyikük ez utca vonalán kinyúlt egészen az Uri-utcaig. Ez utóbbi telekhez csatlakozva az Uri-utca vonalát 13 telek (59—71. sz.) foglalta el egy láb híján 107 ölnyi együttes homlokvonallal. Az Országház-utca vonalán ugyancsak 13 telket találunk, amelyek homlokvonala összesen 98 öl és 2 lábat tett ki. A templomtelket Rabatta fölvétele már a ferencesekének mondja.

A török Buda topográfiai viszonyait, amint azokat Rabatta fölvétele rögzítette számunkra, a zsúfoltság, a telkek elaprózódása jellemzi.¹³⁾ Az újjáépítés e tekintetben már kezdetben elég szembeszökő rendezéssel indul meg. A sok apró, helyenként mindössze 3—5 ölnyi szélességű telek nagy részét az új telekkiosztás során összevonják, úgyhogy az 1696. évi telekkönyvi fölvétel a Rabatta-féle fölvétel 388 telkével szemben már csak 290 telket mutat föl ugyanazon a területen. Nem hagyta érintetlenül e rendezés a bennünket közelebből érdeklő telektömböt sem.¹⁴⁾ A telektömb északi oldalán a várfalak felé tágas szabad tér keletkezett. A vár megvívása után ugyanis a várparancsnokság az északi oldalán állott harmadik, legbelsőbb falat, mely amúgy is össze volt töretve, lerontatta.¹⁵⁾ De eltűnt az e harmadik falon belül elterülő széles beépítetlen telek¹⁶⁾ kőkerítése¹⁷⁾ is. Ezt az ostromló ütegek rombadöntötték,¹⁸⁾ de Rabatta térképe nyilván a romok alapján még föltünteti. Ez elhordott falművek helyett az északi erődítmények második falán belül csak egy ágyúállásnak szánt földtöltés létesült¹⁹⁾ s a terület nagyobb része szabad tér maradt. A döntő rohamnál ez a terület volt az északi nagy rondellát és csatlakozó erődítményeit ostromló császári csapatok betörési pontja s ennek emléke él tovább e térnek XVIII. századi »Auf der kaiserlichen Preche«, »Kaiserliche Preche« (Császár-rés)²⁰⁾ elnevezésében. A tér egy részét az első években átmenetileg a szomszédban meglepedett ferencesek használták kert gyanánt.²¹⁾

Az időközben a ferencesek tulajdonába átment templomtelek (az 1696. évi fölvétel 57-es telke) kiterjedése a várfalak felé eső oldalán nem változott. A déli oldalon azonban a templomtelekhez csatolták a Rabatta-féle 144., 145. és az Uri-utcára nyíló 59-es telek területét is, aminek következtében megváltozott a templomtelket dél felől határoló keresztutca vonala is. A korábban meglehetősen erős töréssel északnak fordult utcaköz most ugyanis az Uri-utca felőli részében enyhe délnyugati elhajlással a templomtelekhez átcsatolt telkek déli oldalán vezetett ki az Uri-utcára.²²⁾ A telektömb további részét a mai Dárda-utcáig az Uri-utca vonalán tíz telek közt osztották föl (58—67. számú telkek) a Rabatta-féle állapotól eltérő méretezéssel. Új telket hasítottak ki a Dárda-utca vonalán is az Uri-utcai saroktelek végéből, míg az Országház-utca vonalán a korábbi 13 telek helyett 12 telket (111—122. sz. telkek) mértek ki.

A telektömböt határoló szabad közterületek ekkor a következő neveken szerepelnek:

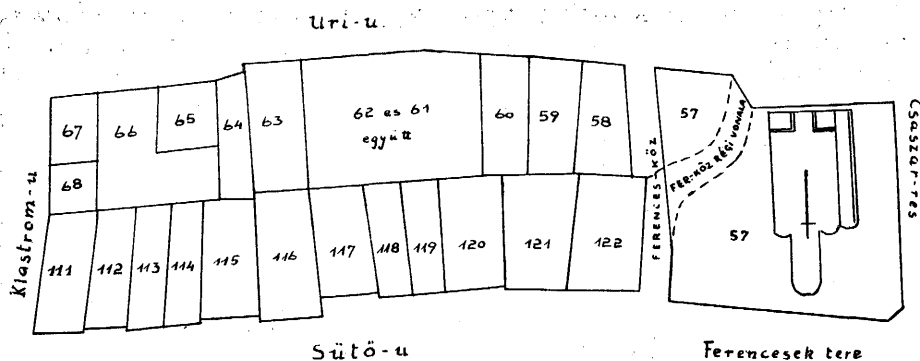
Kapisztrán-tér Császár-rés (*Kaiserliche Preche*).

Uri-utca Uri-utca.

Dárda-utca *Klastrom-utca*.

Országház-utca a templomtelek déli oldalát határoló keresztutcaig terjedő részében: *Süttö-utca*. — További folytatásában a térig: *Ferencesek-tere*, később *Ferences-utca*.

A templomtelek déli oldalát határoló, utóbb a Ferences rendház fölépítésével megszünt rézsutos keresztutca pedig a »Ferences-köz« néven volt ismeretes.

2. A m. kir. belügyminisztérium székházának területét magábanfoglaló telektömb helyrajzi állapota 1696-ban.*

* Rekonstruált helyszínrajz a budai várnak a 6. jegyzetben idézett 1696. évi telekkönyvi fölvétele alapján.

A rekonstrukció alapjául az idézett telekkönyvi fölvétel alábbi adatai szolgáltak:

A telek, illetve utcaterület
megjelölése :¹⁾

Az egyes telkek méretei ölben és lábban
(pl. 8:5 annyi mint 8 öl és 5 láb)

	az utca- vonalon	a hátsó- vonalon	jobbaldalt (a telekről kifelé nézve)	baloldalt
Az Úri-u. vonalán :				
57. sz. ²⁾	48 : 0	43 : 0	36 : 0	37 : 0
Ferences-köz ³⁾	Az Úri-u. felől 4 : 4, a Sütő-u. felől 5 öl széles.			
58. sz.	7 : 0	8 : 3	18 : 0 ⁴⁾	18 : 2½
59. «	7 : 5	7 : 1	18 : 2½	19 : 2
60. «	8 : 5	7 : 0	19 : 2	20 : 0
61. «	9 : 2	9 : 5	20 : 0	20 : 5
62. «	10 : 3	11 : 0	20 : 5	20 : 5
63. «	9 : 1	8 : 5	20 : 5	20 : 5
64. «	4 : 5	5 : 1	20 : 5	19 : 1
65. «	9 : ½	10 : 0	10 : 3	10 : 3
66. «	9 : 3	19 : 3	19 : 1 ⁵⁾	19 : 0
67. «	7 : 3	7 : 3	11 : 3	11 : 3
A Klastrom-(ma Dárda-) utcában : ⁶⁾				
68. sz.	8 : 0	8 : 0	7 : 2	7 : 2
A Sütő-(ma Országház-) utcában : ⁷⁾				
111. sz.	7 : 3½	7 : 3	19 : 3	19 : 1
112. «	7 : 1	6 : 0	19 : 1	19 : 1
113. «	5 : 3	5 : 4	19 : 4	19 : 4
114. «	5 : 5	5 : 0	19 : 4	19 : 4
115. «	9 : 3	8 : 0	18 : 4	18 : 4

Látható az utcanevekből is, hogy a mai belügyminisztériumi székház környékére már az újjáépülés legkezdetén egy egyházi település, a ferencesek visszatérése nyomta rá a bélyegét. Buda megvételének híre még együtt találta a marianus ferencesek magyarországi rendtartományának közgyűlését, amely történetesen éppen a döntő roham napján ült össze Pozsonyban. A közgyűlés azonnal elhatározta a budai várbeli rendház fölélesztését s annak azonmód megválasztott első elöljáróját, Mányai

A telek, illetve utcaterület
megjelölése:

Az egyes telkek méretei ölben és lábban
(pl. 8:5 annyi mint 8 öl és 5 láb)

A Sütő-(ma Országház-) utcában: 7)	az utca- vonalon	a hátsó- vonalon	jobbaldalt (a telekről kifelé nézve)	baloldalt
116. «	9 : 5	8 : 5	20 : 0	20 : 0
117. «	9 : 1	8 : 5	17 : 3	17 : 3
118. «	4 : 5	5 : 3	18 : 0	18 : 0
119. «	5 : 1	5 : 3	18 : 0	18 : 0
120. «	9 : 3	9 : 5	18 : 0	18 : 0
121. «	9 : 5	12 : 4	18 : 1	18 : 1
122. « 8)	11 : 1	10 : 4	18 : 3	18 : 3

1) Az úgynevezett Császár-rés (Kaiserl. Presche), a mai Kapisztrán-tér felől a Klastrom-, ma Dárda-utca irányában haladva.

2) »Ain Kirchhof sambt der Kürch, alwohin der P. P. Franciscaner Kloster khomen solte...«

3) »... Franciscaner-Gaessl, lauft von der Herrn bis in die Böcker-gassen;...«

4) A Ferences-köz vonalán fut végig.

5) »Die rechte Seithen Lini lauft 10 Klafter 3 Schuech grad, hernach schneidt eine Zwerchlini den No. 65 ab 10 Klafter weith, hernach lauft widerumb die rechte Lini bis an dem Ruckhen 8 Klafter 4 Schuech lang.«

6) A Klastrom-utca (ma Dárda-utca) vonalán.

7) A Klastrom-(ma Dárda-utca) felől a Császár-rés (ma Kapisztrán-tér) irányában haladva.

8) »Ain Egghaus in der Böckhengassen, ligt an dem Franciscaner gässl.«

A fentiekben közölt adatok beméréséhez kiindulópontnak az Úri-utcai 63-as és a Sütő-utcai 116-os telket vettük. Amint ez a két teleknek az 1696. évi felvételben teljesen egyező belső vonalméretéből és még inkább a 9. és 10. sz. képen közölt későbbi helyszínrajzokból megállapítható, e két telek szorosan egymás mögött feküdt s így a legalkalmasabb kiindulópontul kínálkozott. A továbbiakban azonban az 1696. évi fölvétel adatai bizonyos helyesbítésre szorultak. Nevezetesen:

Magának az 1696. évi fölvételnek a későbbi bejegyzéseiből tudjuk, hogy a kérdéses telektömbön a ferencrendiek templomtelkét (az 57. sz. telek) dél felől határoló keresztutcán, az úgynevezett Ferences-közön kívül utóbb még egy második keresztutcát is nyitottak. Ezt a második keresztutcát az Úri-utca 61-es és a Sütő-utca 120-as telkéből hasították ki, mégpedig olyképen, hogy a 61-es teleknek déli része a szomszédos 62-es telekhez csatoltatott s északi részét tartották fenn utcaterületnek, míg a 120-as teleknél éppen fordítva, annak északi oldalán csatoltak át egy sávot a szomszédos 121-es telekhez s déli részét hagyták meg utcának. (L. az idevágó bejegyzéseket a 33. és 53. jegyzetben.) Miután az 5. sz. képen közölt helyszínrajzból tudjuk, hogy ez az 1740-es évek elejéig fennállott kereszt-utca egyenes vonalban haladt át az Úri-utcából a Sütő-utcába, ebből a tényből a két telek fekvésére vonatkozólag megállapíthatjuk, hogy a belső telekvonalon a 61-es telek északi része és a 120-as telek déli része egymással érintkezett. Ha már most azonban a 63-as és a 116-os telekből kiindulva a 62-es és a 61-es telket az 1696. évi fölvételben jelzett kiterjedésben mérjük be, úgy a 61-es telek nem a 120-as, hanem a 118-as és 119-es telkek szomszédosságába kerül, a 120-as telek pedig az Úri-utcai 60-as és 59-es telkek mögé esik. Nyilvánvaló tehát, hogy az 1696. évi fölvétel az Úri-utca 62. és 61. számú telkére vonatkozó adataiban téves, azokat a valóságosnál mintegy 10 öllel kisebb terjedelműnek tünteti fel.

Domokost azzal az utasítással küldé Budára, hogy a régi kolostor mellett új rendházat építsen.²³⁾ Az első ferencesek azonban az előljárót megelőzve már magával az ostromló sereggel tértek vissza Budára, amelynek soraiban a tábori szolgálatot ellátó különféle szerzetbeli lelkészek közt a legnagyobb számmal voltak képviselve.²⁴⁾ Talán éppen ennek a körülménynek köszönhető, hogy a visszavívott Buda egyházi életében ők játszá-

Erre mutatnak a klarissza-teleknek későbbi forrásokból ismert méretei is. A klarissza-telek magvát a rittershaimi Reutter-telek alkotta; ez az 1696. évi fölvétel 63-as telkével és az időközben a 61-es telek egy részével bővült 62-es telekkel azonos. A klarissza-telek északi oldalát ebben a kezdeti kiterjedésében a 61-es telek északi feléből kihalított keresztutca határolta. Utóbb, az 1740-es évek elején a klarisszák ezt az utcaterületet és az annak tulsó oldalán fekvő 60-as telket is megszerezték, mely alkalommal a megszünt régebbi keresztutca helyett a 60-as telek északi oldalán hasítottak ki annak területéből egy új, 3 öl széles keresztutcát. (L. minderre nézve a szövegben előadottakat a 28-29. lapon.) A klarissza-telek tehát az Úri-utcai oldalon ebben a végleges kiterjedésében — hozzávéve az új utca területét is — az 1696. évi fölvétel 60., 61., 62., 63. számú telkeit ölelte föl. A fölvétel adatai szerint e négy telek együttes kiterjedése az utcavonalon 37 öl 5 láb lett volna, holott a valóságban — mint ezt a 9. és 10. sz. képen közölt helyszínrajzok bizonyítják — a klarissza-telek valóságos kiterjedése 48 öl 2 lábat tett ki.

A rekonstruált helyszínrajz tehát az 1696. évi fölvétel tévesnek bizonyult adatainak hozzávetőleges kiigazításával készült, aminek megfelelően a Ferencesköz Úri-utca felé eső részének vonala is a 14. jegyzetben idézett Tallián-féle rekonstrukcióval szemben északabbra tolódott el.

Szükségesnek tartjuk azonban hangsúlyozni, hogy a fentebbi módosított rekonstrukció is csak hozzávetőleges s nem tart abszolút pontosságra igényt.

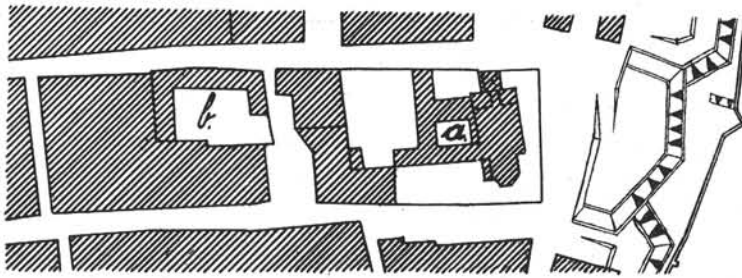
A telkek számozása idők folyamán az időközben beállott változásoknak megfelelően változott. Az egyszerűség kedvéért előadásunkban az egyes telkek megjelölésénél mindvégig megtartottuk az 1696. évi fölvétel számozását. Tájékoztatóul közöljük azonban alábbiakban az időközben beállott változásokat is.

A mai belügyminisztériumi székház területén állott ingatlanok számjelzésének változásai:

1696.	1706.	1771.	1786.	1794.	Ma
57	57	} nincse- nek fel- vé- ve	58	59	Helyőrségi templom és Úri-utca 53., 51.
58	58		58	59	Úri-utca 49.
59	59		59	60	« 49.
60	60		59	60	« 49.
61	61		59	60	« 49.
62	62		59	60	« 49.
63	63		59	60	« 49.
64	64		60	60	« 47.
116	119		107	106	Országház-utca 26.
117	120		108	107	« 28.
118	121		108	107	« 28.
119	122		108	107	« 28.
120	123	108	107	« 28. és 30.	
121	123	?	?	« 30.	
122	125	58	59	« 32.	

A fenti kimutatás dr. Kovács Lajos székesfővárosi levéltárnok úr szíves közlése.

vezető szerepet. Ők ragadják magukhoz a várbeli városrész területén a plébánia-szolgálatot²⁵⁾ s visszatelepülő rendházuk számára megszerzik az Uri- és Sütő-utcák végében azt a terjedelmes telket,²⁶⁾ amelyen a török idők egyetlen keresztény templomának üszkös falai állottak. E templom, amelyet az ostromló lövegek gyújtottak föl,²⁷⁾ s amely utóbb a mai helyőrségi templomban épült újjá, a Mária Magdolnáról nevezett középkori magyar plébániatemplommal volt azonos.²⁸⁾ A későbbi és pedig az ostromló seregben is élő hagyomány ezt a templomot azonban a ferencesek egykori templomának tartotta²⁹⁾ s talán éppen e hagyománynak is része volt benne, hogy a Buda várába visszatérő ferencesek e templomot szemelték ki otthonukul.

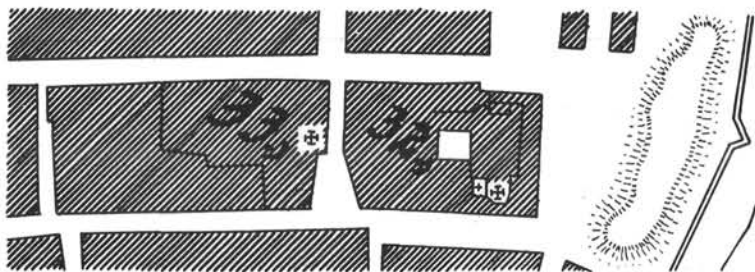

3. A budai várbeli ferences-rendház (a.) és klarissza-zárda (b.) 1741-ben.

A budai kamarai adminisztráció által királyi rendeletre 1690 április 6-án kiállított okirat alapján építendő rendházuk céljára véglegesen meg is kapták a templomtelket és pedig a fentebb ismertetett bővült kiterjedésben, valamint a Ferences-köz túlsó oldalán ehhez csatlakozó 58., 59. és 122. számú³⁰⁾ telkeket.³¹⁾ Kevésel utóbb, 1701-ben pedig e telektömb kiigazítása végett 200 frtért megveszik a szomszédos 121-es telket is a Sütő-utcában.³²⁾ Utóbbi még első birtokosa, Clar Ferenc Márton budai postamester kezén a szomszédos 120-as számú telek egy részével bővült; az átcsatolt telekrész 3 öl 5 lábba rúgott, míg a telek többi részét (5 öl 4 láb) utcaköznek tartották fenn.³³⁾ A 121-es számú telek átruházásához a kamarai hatóság azonban csak azzal a megszorítással járult hozzá, hogy abból mindössze egy 19 láb széles sávot csatolhatnak át a rendház telkéhez, a többit pedig méltányos áron kötelesek polgári személynek eladni.³⁴⁾

Az aránylag símán és rövid időn belül megszerzett tekintélyes ingatlan beépítése azonban még huzamosabb ideig váratott magára. A Budára költözött rendtagok egyelőre megelégedtek átmeneti megoldással. Otthonukat ideiglenesen az Uri-utcában ütötték fel, az ingatlanukkal szomszédos 60-as számú telek aránylag még tűrhető állapotban talált falai között. Átmenetileg ugyanis sikerült volt még ezt a telket is megkapniok, mindenestre azzal, a 121-es teleknél is kikötött megszorítással, hogy rendházuk fölépítése után kötelesek lesznek azt polgári személynek eladni.³⁵⁾ A templom tervbevett újjáépítéséből is egyelőre csak annyi valósult meg, hogy falai közt két kápolnát rendeztek be.³⁶⁾

Az építkezés — nyilván a kellő anyagi eszközök hiányában — igen lassú ütemben és csak fokozatosan haladt előre. Eltelt egy kerek félszázad, mire az egyidejűleg újjáépült templom szomszédságában a ferencesek új budai rendháza tető alá került.³⁷⁾ Az új rendház telke a rend által örökjogon megszerzett 57., 58., 59. és a 121-es telkek egy részével bővült 122-es telkekből tevődött össze, amelyek időközben a Ferences-köz megszüntetésével, összefüggő telektömbbé olvadtak. A rendház egyemeletes épülete meglehetősen rendszertelen alakban épült s méreteiben mind a telkek kiterjedéséhez, mind a templomhoz viszonyítva meglehetősen igénytelennek volt mondható.³⁸⁾ Főszárnya a templom hosszanti tengelyétől mintegy 19 ölnyre végével épült az Uri-utca vonalára s ez utóbbira merőlegesen 20—21 ölnyre nyult be a telkek belseje felé.³⁹⁾ Az épületnek ettől az Uri-utcára nyíló főszárnyától annak hosszanti tengelyére merőlegesen két

4. A budai várbeli ferences-rendház és klarissza-zárda telke 1741-ben.

egymással párhuzamos épületszárny húzódott a templom déli faláig. Mindkét szárny beljebb esett az Uri-, illetőleg a Sütő-utca vonalán; az egyik a templom Uri-utcai sarkánál,⁴⁰⁾ a másik körülbelül a szentély magasságában illeszkedett a templom déli falához; amellet ez utóbbi — a Sütő-utca felőli — szárny másik végével túlnyúlt az épület főszárnyán, déli irányban mintegy 7—8 ölnyi kiszögellést alkotva. Végül e két párhuzamos szárny között a templom déli falára támaszkodva épült egy keskenyebb negyedik szárny is. A telkeknek úgyszólván teljes egészében szabadon álló utcavonalát az Uri-utca, a Császár-rés (mai Kapisztrán-tér)⁴¹⁾ és a Ferences-utca, illetőleg Sütő-utca felől kőfal vette körül, míg negyedik, déli oldalát az 1740-es évek elejéig a rend által ideiglenesen bírt 60-as és 121-es telkek épületei határolták. E két telk közül utóbbit a rend még a rendházépítkezés befejezése előtt, vállalt kötelezettsége értelmében, polgári kézbe engedte volt át.⁴²⁾

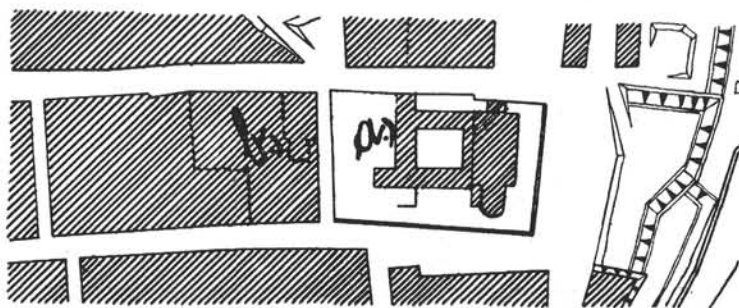
Az Uri-utcai 60-as számú telket azonban egészen rendházuk fölépítéséig lakták. 1741-ben, az új épület elfoglalásával pedig a klarisszákkal már korábban kötött megállapodás értelmében eladták az utóbbiaknak. E telekátruházással kapcsolatban a városi hatóság a klarisszák kérelmére bizonyos telekrendezést is hajtott végre, amennyiben a korábban a 60-as és a 121-es telkek déli oldala mentén nyitott keresztutcát megszüntette s helyette a ferences rendház telke és az utóbbi, a klarisszák tulajdonába

átment telkek között hasított ki egy új, 3 öl szélességű utcát.⁴³⁾ Az utca-áthelyezés megnyitotta a ferences telek negyedik, déli oldalát is s így annak körfalát ez utca vonalán is kiépítették.⁴⁴⁾

Az ideiglenesen bírt telkek visszabocsátásával és az ehhez fűződő utca- és telekrendezéssel a XVIII. század derekán lezárul a ferencesek várbeli ingatlanának kialakulása.⁴⁵⁾ Az új keresztutca megnyitásával a körfallal övezett nagy kiterjedésű telek, mint önmagában zárt topográfiai egység valóságos szigetként válik ki a korábban összefüggő telektömb egészéből. S ha maga a rendház a körfalon belül a telek belső részén meghúzódó egyszerű, minden különösebb külső dísz nélkülöző egyemeletes épületével nem is kelthetett monumentális hatást, a kor barokk ízlésében újjáépült, magasba törő temploma révén mégis csak egyik szembeszökő pontjává vált az architektonikus városképnek is.

* * *

A másik egyházi testület, amelynek kezén a belügyminisztériumi telektömb kialakult, a Klára-szűzek budavári kolostora volt. A klarisszák valamivel később, a XVIII. század második évtizedében telepedtek vissza Budára, pozsonyi rendházuk filiációjából, amely a török időkben jogutódjává lett az egykori óbudai rendháznak is.⁴⁶⁾ Ingatlant azonban már 1706-ban szereztek Budán; ekkor vették birtokukba a karmelitáktól vásárolt 44., 45. számú telkeket és az utóbbival szomszédos 46-os számút is az Uri-utcában.⁴⁷⁾ A telekvásárlás már a letelepedés gondolatával történt. Az apácarend szempontjából ugyanis a Budára való vissza-

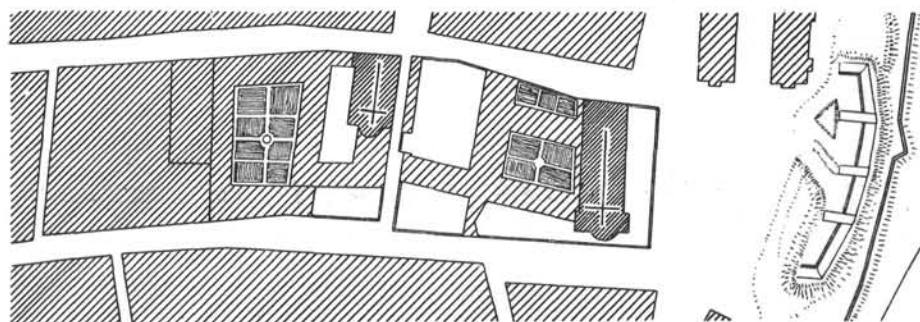

5. A budai várbeli ferences-rendház (a.) és klarissza-zárda (b.) telke 1743-ban.

költözés rendkívüli jelentőséggel bírt, minthogy a neoacquistica-bizottság a rend fölshabadított területén fekvő jószágait egyedül a Budán létesítendő rendház számára volt hajlandó visszaadni.⁴⁸⁾ A Rákóczi-szabadságharc, majd az 1711. évi pestisjárvány egyelőre késleltette a terv megvalósítását. Közel egy évtizedbe telt, míg végre az egyházi felsőbbség és az uralkodó hozzájárulását az új rendház alapításához megszerezték s a pozsonyi rendházzal javaikon megosztva, a budai rendház első főnöknője, gr. Csáky Franciska, három nővérrel Budára költözött.⁴⁹⁾

A rend budai megtelepedése szerény kezdetekkel indult tehát. De már e szerény kezdetek háttérében is meghúzódottak egy nagyobb szabású rendház tervei, amely méltó lehessen mind az ország fővárosához, mind pedig a tagjai származásában az ország legelőkelőbb családneveivel büszkélkedő rend öntudatához és gazdagságához.⁵⁰⁾ E távolabb jövőbe néző tervek magyarázhatják, hogy a Budára költözött rend nem itteni meglévő ingatlanán, hanem azzal átellenben az Uri-utca túlsó oldalán telepedett meg, hol a két utcára nyíló széles kiterjedésű telektömb sokkal tágabb lehetőségeket ígért a további terjeszkedés számára, mint a csak egy teleksort felölelő várfalak felőli rész. Arról nem is szólva, hogy a várfalakra kifutó telkeknél mindenkor számot kellett vetni az erődítési célokra való kisajátítás veszelmével.⁵¹⁾

A végleges letelepedés gondolatával az arra alkalmasabbnak talált telektömb Uri-utcai oldalán elsőnek 1718-ban a rittershaimi Reuter-féle házat és az ezzel szomszédos Mäzinger-, később ugyancsak Reuter-féle telket szemelik ki a maguk számára.⁵²⁾ Előbbi az 1696. évi fölvétel 63-as számú telke volt, míg az utóbbi a 62-es telekből és a 61-es teleknek utóbb hozzácsatolt nagyobbik részéből állott.⁵³⁾ A városi tanács azonban nyugtalanossággal figyelte az apácák telekvásárlási szándékait. Tartottak, s teljes joggal, az egyházi rendek egyre messzebbmenő terjeszkedéséről, ami szükség-szerűleg a közteherviselés szempontjából számbajövő polgári ingatlan összezsugorodását és a polgárság terheinek növekedését vonta maga után.⁵⁴⁾ Az adott eset pedig annál kevésbé volt ínyükre, mert a 63-as telekhez még egyéb külső fekvőségek is tartoztak. Nagy nehezen, a rendi

6. A budai várbeli ferences-rendház és klarissza-zárda helyszínrajza 1763-ból.

vizitátor és a katonai főparancsnok közbenjárására is a tanács a szokásos egyházi mentességgel csak ezen telek átruházásához járult hozzá,⁵⁵⁾ míg a szomszédban kiszemelt másik telket — a másik Reuter-félét — személyzeti lakások építésére csak azzal a föltétellel engedte át az apácáknak, hogy annak mentesítését nem kérhetik.⁵⁶⁾ Ezzel szemben pedig kötelezte a klarisszákat, hogy leányiskolát tartsanak fenn, hogy a karmelitáktól szerzett korábbi ingatlanukat és a Reuter-féle szőlőt a városnak adják át és végül, hogy budai rendházukban mindenkor biztosítsanak egy

hozománymentes helyet a városi tanács által kijelölendő leányzó részére.⁵⁷⁾

Az 1718-ban nem minden nehézség nélkül megszerzett két Uri-utcai — a rittersheimi Reuter-féle — telek lett azután a klarisszák budai rendházának később még tetemesen bővülő magja. Miután a rendnek időközben sikerült volt az 1718 július 7-i határozat ellenére a 61—62-es telekre is az egyházi ingatlanok szokásos mentességét kiterjeszteni,⁵⁸⁾ a XVIII. század huszas éveiben ezen a kettős (helyesebben hármas) telken épült föl a Budára költözött Klára-szűzek első rendháza.⁵⁹⁾

A klarissza-telek északi oldalát az Uri-utcából a Sütő-utcába vezető keresztutca határolta, amelyet már régebben a 61-es és a 120-as telkek területéből hasítottak volt ki a ferencesek ideiglenes rendházául szolgáló 60-as, illetőleg a 120-as telek egy részével bővült 121-es telek déli oldala mentén.⁶⁰⁾ E keresztutca és az Uri-utca sarkán, ingatlanuk északi végében épült föl a klarisszák első kicsiny, mintegy 3 öl széles és 10—11 öl hosszú temploma. A templom déli falához csatlakozott a tulajdonképeni rendház-épület, amelynek főszárnya a két telek utcavonalát, egy második udvari szárnya pedig a 63-as számú telek belső részét foglalta el.⁶¹⁾ Gazdasági udvarnak az Uri-utca tulsó oldalán fekvő egykori karmelita-telkeket használták, amelyek élvezetében, a városnak inkább csak hallgatólagos beleegyezése mellett, a rend az 1718 április 29-i megegyezés után is megmaradt.⁶²⁾

A város szívós ellenkezése az apácákat óvatosságra intette. Nem álltak elő egyszerre végső terveikkel, amelyek egy, a ferencesekéhez hasonló terjedelmes telek megszerzésére és önmagában zárt, minden szomszédos polgári ingatlantól elkülönült rendház fölépítésére irányultak. Részletekben azonban, mindig csak egy-egy újabb telekrész hozzácsatolásával állván elő, annál makacsabb kitartással fáradoztak a kiszemelt telkek megszerzésén. Épülő rendházuk első alakjában még tető alá sem került,⁶³⁾ amikor már tárgyalásokba bocsátkoztak a ferencesekkel ideiglenes rendházuk telkének (az 1696. évi fölvétel 60-as telke) megvétele iránt, sőt lépéseket tettek a városnál az utóbbi hátában elterülő 121-es polgári telek megszerzésére is. Hogy pedig e telkeket törzsingatlanukkal egyesíthessék, a közbüleső keresztutcának a megvásárolandó telkek északi oldalára való áthelyezését kérték. A városi hatóság eleinte nem is zárkózott el a rend kérése elől s az utcaáthelyezés föltételével kilátásba helyezte annak teljesítését.⁶⁴⁾ Mire azonban a ferencesek új rendháza fölépült (1741) és sor került volna a régi rendház telkének tényleges átengedésére, a városi tanács a legridegebb elutasító álláspontra helyezkedett s mindössze egy 3½ öl széles és 10 öl hosszú sávot volt hajlandó templomuk bővítésére az apácáknak átengedni.⁶⁵⁾ A rend nem tárgyalt. Hivatkozott a tanács korábbi végzésére s ügyét a helytartótanácsig, sőt felségfolyamodványban egész az uralkodóig vitte. A magasabb helyről jövő nyomással szemben a város végül mégis csak jobbnak látta engedni s az 1743 május 27-én kötött szerződésben a szóbanforgó területre nézve megegyezett a renddel.⁶⁶⁾

A szerződés értelmében a város hozzájárult ahhoz, hogy a klarisszák a régi ferences rendház telkét és az ennek hátában elterülő Mosbacher-féle telket megvehessék s azokat a közbülesett keresztutcának az új ferences

rendház és e telkek közé való áthelyezésével törzsingatlanukhoz csatolják. Tette pedig ezt mind az utóbbira, mind az újonnan szerzett területre nézve a szokásos egyházi immunitás és adómentesség elismerése mellett. Azonkívül 411 frtnyi vételáron átengedett további 208 ölnyi területet az Uri-utca tulsó oldalán a rendházzal szemben elterülő két pusztá házhelyből is, hogy a klarisszák azt cserébe adhassák a Mosbacher-féle telekért.⁶⁷⁾ Ezzel szemben a rend megígérte, hogy az egykori karmelita telkeket ez utóbbi megvett telekrész kivételével, az 1718 április 29-i egyezség értelmében végérvényesen átadja a városnak s azok addigi használata fejében utólagosan 300 frt bért fizet. Megújította a hozománymentes rendi hely fenntartására vonatkozó kötelezettségét is. Végül pedig kötelezte magát arra, hogy a jövőben semmiféle újabb polgári telket nem vásárol, sőt, ha valami öröknyújtás útján vagy bárminő más módon reászállana, azt is árlejtés útján vagy becsáron arra jelentkező polgári vevőnek engedi át.

A klarisszák szemében az 1743. évi egyezmény csak bevezetője volt egy nagyszabású telekszerzési akciónak, amelynek célja a törzsingatlanuk hátában elterülő Sütő-utcai telkek megszerzésével rendház-telkük maradéktalan kikerekítése volt. Mi sem állt távolabb tőlük, minthogy az 1743. évi szerződésnek minden további telekszerzéstől eltöltő záradékát komolyan vegyék. S bízva összeköttetésekben azt leküzdhetetlen akadállyal nem is tekintették. Az eredmény őket igazolta. A városi hatóság minden tiltakozása hasztalannak bizonyult. Az apácák újra meg tudták nyerni a királynő támogatását, aki gróf Eszterházy Ferenc tárnokmestert bízta meg a közvetítéssel s a magasabb helyről jövő nyomással szemben a város ismét engedni volt kénytelen. Az 1748 március 22-én kötött szerződésben⁶⁸⁾ átengedte a rendnek az akkor már a város tulajdonát képező Körner-féle telket (az 1696. évi fölvétel 119-es telke),⁶⁹⁾ amely a Mosbacher-féle telek szomszédságában feküdt. De ezen felül még ahhoz is hozzájárult, hogy a rend a Körner-féle telekhez csatlakozó Pascal- és Kollmann-féle telket is (az 1696. évi felvétel 118. és 117. sz. telkét) megvehesse, amennyiben sikerül neki azokat egy éven belül megszereznie. Ezzel szemben a rend kötelezte magát, hogy az 1743-ban az egykori karmelita-telkek területéből megvásárolt Uri-utcai telekrészt a Körner-féle telek ellenében visszabocsátja a város tulajdonába. Továbbá, hogy ellenszolgáltatásul a Pascal- és Kollman-féle telkek megvásárlására nyert engedélyért kibocsátja kezéből — vagy arra jelentkező polgári személynek, vagy magának a városnak eladja — Uri-utcai törzsingatlanának a Sütő-utcai Aigner-féle telek hátában elterülő 9 öl és 2 láb széles részét. Az újonnan szerzett, illetőleg még csak megszerzendő ingatlanok egyházi immunitását s adómentességét a szerződés a következő feltételekhez kötötte: A rend Uri-utcai törzsingatlanából kibocsátandó telekrész immunitását minden további nélkül átruházta az azzal hozzávetőlegesen azonos kiterjedésű Kollmann-féle telekre. A város azonban kikötötte, hogy e mentesség a Kollmann-féle telek megvásárlása után is csak az Uri-utcai telekrész valóságos kibocsátásának időpontjában léphet érvénybe s annak bekövetkeztéig a Kollmann-féle telek városi joghatóság alatt marad s utána a rend az összes közterheket viseli. A Pascal- és Körner-féle telkek mentes-

ségeért a szerződés 3000 frt megváltási díjat állapított meg, amely összeg felerésze a szerződés megkötésekor, felerésze pedig az Uri-utcai telekrész kibocsátásának időpontjában volt fizetendő. Utóbbi időpontig azonban a Pascal-féle telek mentessége sem léphetett érvénybe s a rend kötelezte magát, hogy azt addig az idő szerinti állapotában meghagyja s a szükséghez képest katonai elszállásolás céljaira rendelkezésre bocsátja.

A város ezekkel az újabb engedményekkel sem vetette el a rend nyugtalanító telekszerző törekvéseinek gondját. A rend ugyanis az 1748. évi szerződésnek csak a maga javára szóló rendelkezéseit tartotta szem előtt. Az ötvenes évek elején az újonnan szerzett telkeken is hozzálátott az építkezéshez, hogy azokat ilymódon szervesen a rendházhoz csatolja. Tette ezt azonban anélkül, hogy az Uri-utcai törzsingatlanából kijelölt telekrész kibocsátásával, a Pascal-féle telek 3000 frtnyi vételárának és 1500 frtnyi adóváltóságának kifizetésével a szerződésszabta föltételeknek eleget tett volna. Mikor pedig a városi tanács az 1748. évi szerződésre támaszkodva a rend építkezéseit letiltotta s tőle a föltételek teljesítését követelte, a klarisszák a zaklatott és a hatalom önkényének kiszolgáltatott panaszos képében a már ismételten eredményesnek bizonyult útra léptek. Újra a királynő kegyéhez fordultak. Újra teljes sikerrel. A királynő gróf Grassalkovich Antalt, a magyar udv. kamara elnökét bízta meg az ellentétek elsimításával.⁷⁰⁾ S újból a város volt az, amely árát adta a magasabb helyről jövő közvetítésnek.

Az 1754 október 21-én a kamaraelnök személyes közvetítésével létrejött szerződésben⁷¹⁾ a város nemcsak arról a szerződésileg biztosított igényéről mondott le, hogy a rend Uri-utcai törzsingatlanának kijelölt részét polgári tulajdonba bocsássa, hanem ezenkívül beleegyezését adta még az e telekrész hátában elterülő Sütő-utcai telek, az u. n. Aigner-féle telek (az 1696. évi fölvétel 116-os telke) átruházásához is, amelyet a rend 8000 forintért kevéssel azelőtt vásárolt meg.⁷²⁾ Hozzájárult továbbá ahhoz is, hogy amennyiben a rend ilymódon kikerekített ingatlanát önmagában zárt szigetként a csatlakozó polgári telkektől el akarná különíteni, annak déli oldala mentén egy új, de legalább 3 öl széles utcát nyithat. Kikötötte azonban, hogy ez új keresztutca területe, mint közterület a város joghatósága alatt marad s a rend tartozik az új utca nyitásától a szomszédos birtokosokra háramló kárt (új falak emelése stb.) azoknak megtéríteni. A rend viszont kötelezte magát, hogy az 1748. és az 1754. évi szerződések alapján szerzett polgári ingatlanok után adóváltóság fejében a már 1748-ban lefizetett 1500 forinton fölül még további 6500 forintot fizet a városnak.⁷³⁾

Még a Grassalkovich közvetítette szerződés megkötése előtt, 1753 őszén megvette a rend a szomszédos Moldauf-féle telket is az Uri-utcában (az 1696. évi fölvétel 64-es telke). Ez a telek azonban nem lőn a rendház mentesített telkéhez csatolva s a rend utána viselte a szokásos közterheket. Valószínű, hogy a rend e telket csak azért vásárolta meg, hogy a rendház elkülönítése céljából tervezett utcát a saját területén minden akadékoskodás nélkül megnyithassa.⁷⁴⁾

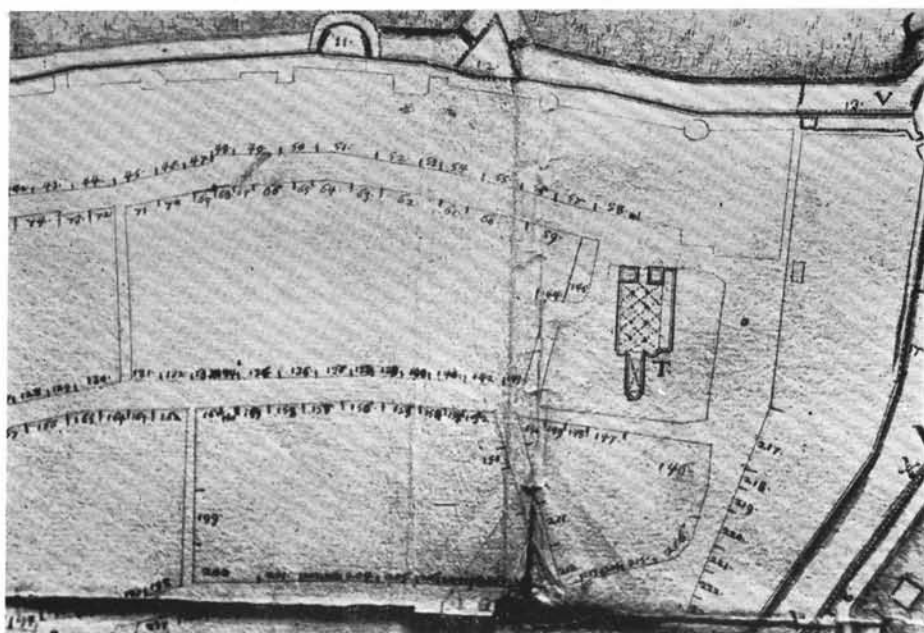
Az 1754. évi szerződés a klarissza-rendház telkét véglegesen kialakult állapotában rögzíti. A város és a rend évtizedes küzdelme most már való-

ban elcsitult s a rend a kellő telek birtokában minden figyelmét a rendház kiépítésének szentelhette. Az új rendház építkezése azonban a végső elgondolásában évtizedekre, egészen az 1780-as évekig elhúzódott és a maga teljességében igazában befejezést sem nyert. Nem pedig azért, mert időközben II. József gyökeres egyházpolitikai rendszabályai keretében 1782 elején bekövetkezett a Klára-szűzek rendjének feloszlata.

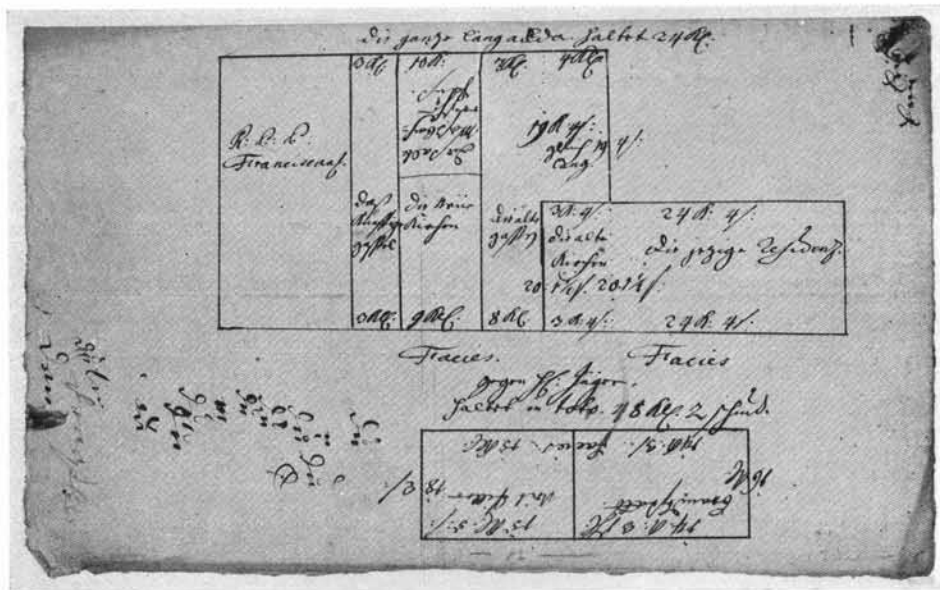
A rendfeloszlátás időpontjában a klarisszák budai rendháza a következő állapotot mutatja.⁷⁵⁾

A teleknek az Uri-utca felőli északi sarkán a rend új temploma épült. A két emelet magasságát meghaladó, méreteiben is impozáns egytornyú templom az Uri-utcára nyílt. Egyetlen hajóját a négy nagyobb és két kisebb oszloppáron nyugvó hatalmas boltozat alatt a főoltáron kívül tíz mellékoltár díszítette. Négyszögletes tornya az Uri-utcai két előoszloppal ékesített főbejárattól jobbra, déli falához volt hozzáépítve. Az Uri-utca vonalán a telek további kiterjedésében a rendház kétemeletes főépülete emelkedett, amely déli végén egy egyemeletes udvari szárnyban is folytatódott. Utóbbi teljes szélességében elfoglalta az egykori egyik Reuter-féle telek (az 1696. évi fölvétel 63-as telke) területét. A kétemeletes utcai szárny földszintjén az utcafelőli oldalon tágas folyosó vonult végig, míg az udvari traktus nagyobbik felét a refectorium hatalmas terme foglalta el. Az első és a második emeletet kizárólag cellák töltötték ki, amelyek egy középfolyosóról nyíltak mind az udvar, mind pedig az utca felé.⁷⁶⁾ Az épület déli végében, mintegy az udvari szárny középtengelyében nyílt az Uri-utcáról a rendház fő szárnyának utcai bejárata.

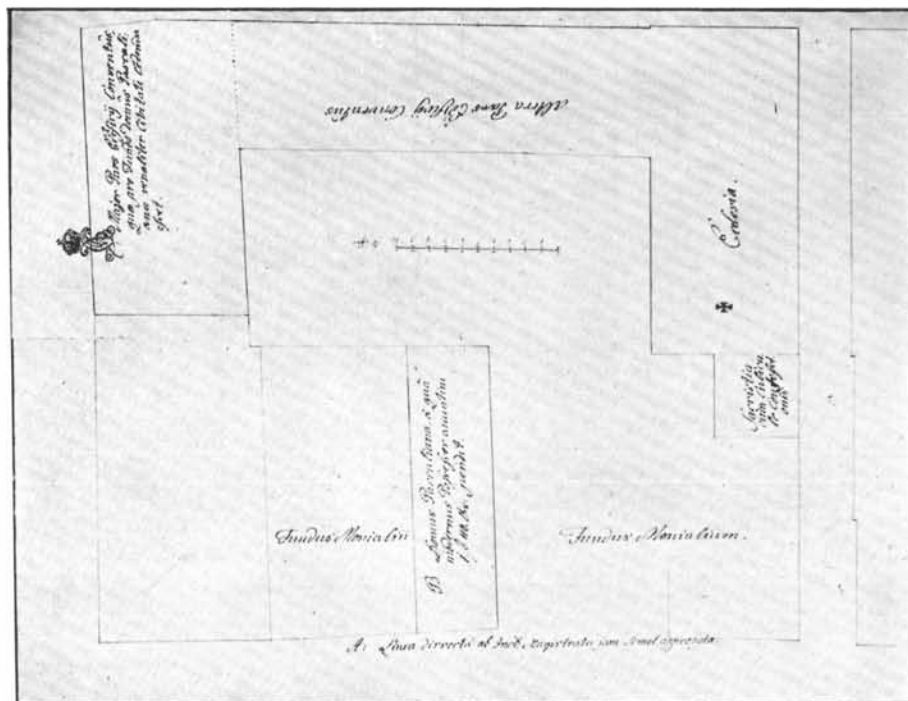
A telektömb Sütő-utcai része csak az egykori Mosbacher-, Körner-, Pascal- és Kollmann-féle telkek (az 1696. évi fölvétel 117—120-as telkei és a 121-es telek egy része) kiterjedésében volt a szorosabb értelemben vett rendházhoz csatolva. A klarisszák és a ferencesek telkét elválasztó keresztutca mentén a templom hátsó falához egy kétemeletes épület-szárny csatlakozott, amelyet a templom déli oldala mentén végigfutó egyemeletes, földszinti részében árkádszerűen kiképzett oldalfolyosó kötött össze az Uri-utcai főépülettel. E szárny a Sütő-utcai oldalon ugyan csak egy kétemeletes épület-szárnyban folytatódott, amely a telek Sütő-utcai vonalának mintegy 22 ölnyi részét foglalta el. Teljesen e szárny azonban csak északi nagyobbik felében (körülbelül 13—14 öl hosszúságban) volt kiépítve, míg délre eső mintegy 9 ölnyi része tető alatt ugyan, de csak főfalaiban állott. Mind a Sütő-utcai, mind pedig a keresztutcára néző szárnynál az utcai oldalon egy oldalfolyosó futott végig, amelyekről néhány az udvarra néző cella nyílt. A Sütő-utcai oldalnak további, mintegy 14 ölnyi részét egészen az Aigner-féle telekig terjedően egy egyemeletes épület töltötte ki, amelynek középvezetékében nyílt a rendháznak a nagy kapuja. Ez az egyemeletes épületrész az Aigner-féle telek mentén az udvar felé is benyúlt, mintegy öt ölnyire, de udvari kiszögellése emeleti részében ugyancsak befejezetlen volt. Az utóbbi épületrész és az Uri-utcai főépület udvari szárnya közt a telek déli oldalának mintegy 9 ölnyi beépítetlen részét egyemeletnyi magasságú fal zárta el. A mind a négy oldaláról beépített udvarterület északi felében díszkertnek volt kiképezve, melyet kőkerítés választott el a Sütő-utcára nyíló tulajdonképeni udvartól.

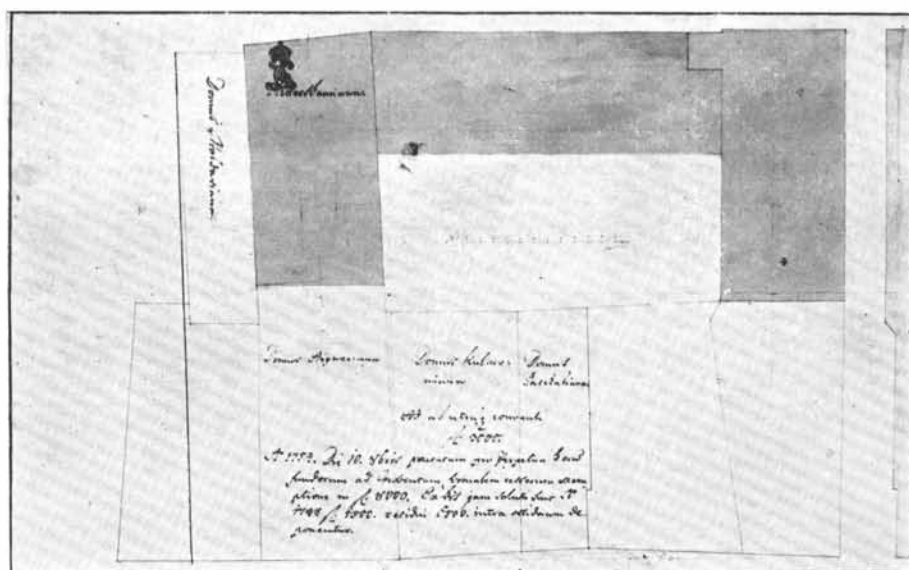
7. A m. kir. belügyminisztérium székházának területét magábanfoglaló telektömb állapota 1687-ben.
T. = a mai helyőrségi templom.

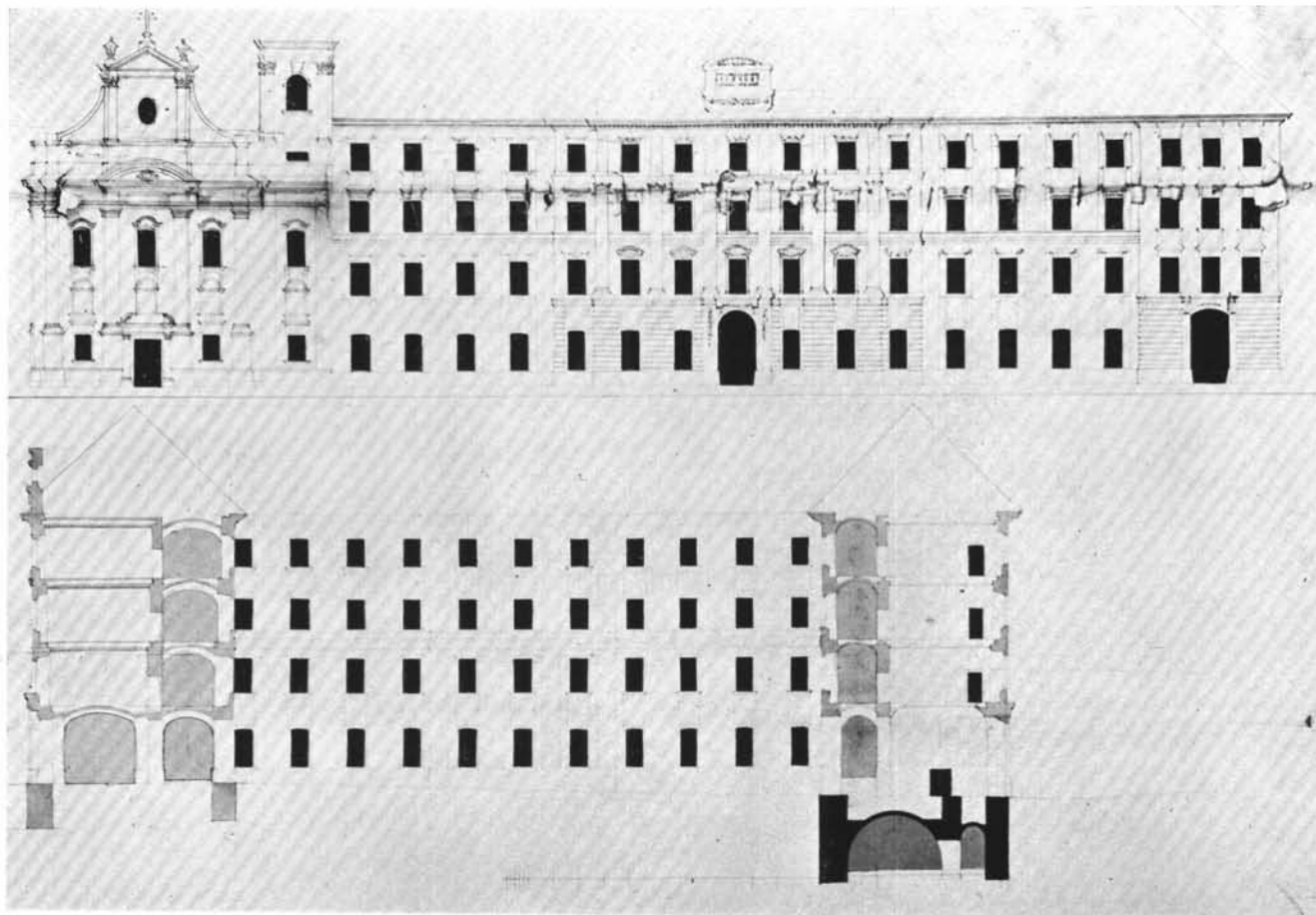
8. A budai várbeli klarissa-zárda telkének helyszínrajza az 1740-es évekből.

9. A budai várbeli klarissza-zárda telkének kiterjedése 1748-ban.

10. A budai várbeli klarissza-zárda telkének kiterjedése 1754-ben.

12. Tallher kamarai alépítész terve a budai várbeli klarissza-zárdának szeminárium céljaira leendő átalakításához 1783-ból. Homlokzat az Űri-utca felől.

Az Aigner-féle teleknek részben földszintes, részben egyemeletes épületei szerkezetileg nem voltak a rendházépülettel egyesítve. A Moldauf-féle házzal együtt nyilván személyzeti lakások elhelyezésére s gazdasági célokra szolgáltak.

A templom és vele együtt minden valószínűség szerint az Uri-utcai főépület is az 1743—1754. évek folyamán épült,⁷⁷⁾ míg a Sütő-utcai telekrész beépítése a fentiekben ismertetett formában az 1770-es évekre tehető.⁷⁸⁾

*

II. József uralkodása a budai városfejlődés egy újabb fejezetének változásokban gazdag, mozgalmas bevezetése. A szerzetesrendek feloszlatásával és székházaiknak, templomaiknak világi célokra történt igénybevételével tetemesen tompítja azt a papi jelleget, amelyet a budai vár XVIII. századi városképének az aránylag szűk területen soraközö egyházi intézmények kölcsönöztek. S ugyanakkor egyik-másik jelentéktelenebb földmű eltávolítása, a Dunához vezető út építése, nemkülönben a várhegy oldalában, a falak tövében elterülő területek egy részének magánépítkezések céljára történt átengedése az első, ha a szemlélő számára még nem is érzékelhető hasadásokat jelenti a városkép katonai, várszerű jellegén is. De ami így elveszett, vagy még csak veszendő volt a városkép színes tagoltságából, azt búsán kárpótolta II. Józsefnek részben talán éppen a szerzetesrendek székházainak fölszabadulása nyomán fogant másik elhatározása, amely mélyreható jelentőséggel bírt a város további fejlődése szempontjából. Értjük az ekkor még mindig Pozsonyban székelő központi kormányzerveknek Budára történt áthelyezését. A köztudatban Buda mindig úgy élt, mint az ország szíve, fővárosa. De visszavívása után még egy teljes évszázadnak kellett eltelnie s II. József racionalista, mindent a célszerűség rideg szempontjából mérlegelő, a hagyományokhoz való ragaszkodás által nem feszélyezett uralmának kellett jönnie, hogy a központi kormányzervek itteni összpontosításával a valóságban is azzá váljék s magáénak mondhatta a modern városfejlődésnek ezt az annyira nagy horderejű tényezőjét.

Helyi vonatkozásban ezeknek a szélesebb körben is kiható változásoknak egyik legjelentékenyebb góca a bennünket közelebbről érdeklő két rendház is. A két egyházi ingatlan történetében új fejezetet nyitó kormányrendeletek elseje az 1782 január 26-án kibocsátott rendelet, amely több szerzetesrend feloszlatását mondta ki, köztük a Kláraszűzekét is.⁷⁹⁾ A helytartótanács megkísérelte ugyan, hogy az uralkodót a véleménye szerint az ország törvényeivel ellenkező rendelet visszavonására bírja,⁸⁰⁾ de eredménytelenül. II. József elhatározása megmáshatatlant volt⁸¹⁾ s így néhány heti késedelemmel mégis csak sor került az egyes rendházak föloszlatására. A budai klarisszáknál Laczkovics Imre pestmegyei alispán, mint a helytartótanács, Majthényi Imre kincstári ügyész pedig mint a m. udv. kamara részéről kiküldött biztosok 1782 április 10-én hirdették ki a feloszlató királyi rendeletet s vették át kezelésbe a rendháznak minden ingó és ingatlan vagyonát.⁸²⁾ A rendtagok által szeptember közepére már teljesen kiürített⁸³⁾ rendház és templom

újabb rendeltetése egyelőre még nem volt meghatározva. Hogy a felosztott rendház vagyontömegének e nem csekély értékű része valamilyen hasznosíttassék, a magyar udvari kamara Majthényi kezdeményezésére 1783 március 26-án az épületek bérbeadása iránt tett javaslatot.⁸⁴⁾ Mielőtt azonban e javaslat érdemleges megvitatásra került volna a kancellárián,⁸⁵⁾ az uralkodó már döntött az épületek fölhasználása felől. II. József ugyanis 1783 tavaszán magyarországi útja során Budán személyesen megtekintette többek közt a seminarium generale és a klarissza zárda épületét s úgy találta, hogy az utóbbi csekély költséget igénylő átalakítással igen megfelelne a szemináriumi intézmény kibővítésére, amelynek növendékszámát ilymódon 400 főre kívánta fölemelni.⁸⁶⁾ A szükséges tervek és költségvetés kidolgoztatására a hercegprímás kapott felszólítást.⁸⁷⁾ A tervek rövidesen el is készültek.⁸⁸⁾ De mire a hercegprímás azokat augusztus 6-án felülbírálás végett a magyar udvari kamarához fölterjesztette, akkorára már tárgytalanná is váltak, minthogy az uralkodó elhatározása időközben odamódosult, hogy a budai szeminárium befogadóképessége 800 főre bővítessék.⁸⁹⁾ Ez a terv csak úgy lett volna kivihető, ha a szorosabb értelemben vett zárdaépületen kívül a két különálló gazdasági épületet s esetleg a templomot is igénybe veszik erre a célra, ami újabb tervek kidolgozását tette szükségessé. A magyar kamara elnöke ez újabb tervek sürgős elkészítésével Tallher József kamarai alepítész bízta meg.⁹⁰⁾ Tallher sietve eleget is tett megbízatásának s 1783 szeptember 10-én — igaz, hogy csak egyszerű kivitelben — a magyar udv. kamara elé terjesztette az újabb legfelsőbb elhatározás követelményeihez szabott terveket.⁹¹⁾

Kivitelre azonban e második, Tallher-féle terv sem került. II. Józsefnek a reform, a javítás mohó vágyától fűtött kormányzatában a fölvetődéstől a megoldásig igen gyors volt az egyes problémák útja. S míg tavasszal, sőt a nyár folyamán is az uralkodó még a budai szeminárium nagyarányú kibővítését tervezgette, az ősz beköszöntére az egész tervet elsöpörte egy időközben megérlelődött újabb s amannál sokkal nagyobb horderejű elhatározása. Tallher még Budán tartózkodott — csak éppen hogy elkészült volt a tervrajzokkal s a költségvetést volt összeállítandó —, amikor szeptember 3-án megjelent Budán Hillebrandt Ferenc Antal udvari főépítész s közölte Tallherrel, hogy az uralkodó a szeminárium bővítésének tervét elejtette, hogy a volt klarissza rendház épületei más célra vétetnek igénybe s hogy az ezzel kapcsolatos átalakítások terveinek kidolgozására ő — Hillebrandt — kapott az uralkodótól megbízást.⁹²⁾

Ami Tallhernek egyébként igen ízléses tervét tárgytalanná tette, nem kisebb jelentőségű elhatározás volt, mint az ország felsőbb fokú igazgatásának az ország középpontjában, Budán, tervbevett összpontosítása. Az addig Pozsonyban székelő m. kir. helytartótanács, a magyar udv. kamara, a magyarországi főhadparancsnokság, valamint III. Károly király uralkodása idején Pest székhellyel felállított királyi és hétszemélyes tábla voltak azok a szervek, amelyeknél az ország felsőbb fokú igazgatásának szála összefutottak. A három kormánysszéknél és a két igazgatszolgáltatási fórumnak Budán leendő összpontosítása azonban a további intézmények egész sorának átcsoportosítása mellett volt csak megvaló-

sítható. Egyrészt el kellett Budáról helyezni bizonyos intézményeket, hogy az odakerülő kormányzések számára a szükséges helyiségek biztosíthatók legyenek, másrészt pedig gondoskodni kellett arról is, hogy Pozsony és Pest városok, amelyek az áthelyezendő kormányzésekben életszínvonaluk fenntartásának számottevő tényezőit veszítették el,⁹³⁾ e veszteséget valami módon kárpótolassanak. Pestet az egyetem, Pozsony városát pedig a közép- és kisebb felsőbbfokú közoktatási intézetek egész sora volt hivatva kárpótolni.⁹⁴⁾ Az intézményeknek ez általános átcsoportosítása során a Pozsonyból távozó dikasztériumokhoz csatlakozott még az országháza is és a benne elhelyezve volt rendi intézmények, mint az ország levéltára és az országos pénztár, miután az országház pozsonyi épülete a Budáról Pozsonyba helyezett Terézia-akadémia részére lőn kiszemelve.

A Budára kerülő kormányzések közül

1. a *magyar udvari kamara* a Pozsonyba áthelyezett seminarium generale épületében,
2. a *helytartótanács* az 1773 óta az egyetem által használt egykori jezsuita iskolaépületben,
3. a *főhadparancsnokság* a királyi palotában volt elhelyezendő,⁹⁵⁾ míg
4. a *királyi kúria* és
5. az *országház* elhelyezésére a klarisszák zárdája és temploma vétetett igénybe.⁹⁶⁾

A hivatalok áthelyezésével kapcsolatban fölmerülő összes átalakítások és építkezések végrehajtására a magyar kormányzésektől teljesen független hatáskörrel Hillebrandt Ferenc Antal udvari főépítész és egyben a bécsi udvari építési főigazgatóság assessora kapott megbízást azzal a meghagyással, hogy a kúria helyiségei 1784 augusztus 20-ra, a kamaráé s helytartótanácsé pedig november 1-re beköltözhető állapotban legyenek.⁹⁷⁾

Hillebrandt az idő rövidségére való tekintettel a volt klarissza zárdában még a tél derekán megkezdte az átalakítási munkálatokat.⁹⁸⁾ Tervei szerint az épület Uri-utcai része a templommal együtt a királyi kúriának jutott, míg az országháza a zárda Sütő-utcai épületszárnyában talált új otthonra.⁹⁹⁾ A kúria épülete a megszabott időre, 1784 augusztus 20-ra el is készült,¹⁰⁰⁾ ellenben az országháza építkezése a kellő számú kőműves hiánya miatt lassabban haladt előre.¹⁰¹⁾ Az év végére csak az alsó táblának szánt nagyobbik országgyűlési terem készült el s az országos levéltár részére is csak egy boltozott helyiség volt még igénybevehető.¹⁰²⁾ Ebben a féligkész állapotban azonban komolyabb veszély is fenyegette az országgyűlési épület befejezését. Az államháztartás kevésbé kedvezően alakuló helyzete ugyanis fokozott takarékosagra készítette a birodalom kormányát s a takarékosági rendszabályok közt szerepelt többek közt a legégetőbbek kivételével a kincstári építkezések s köztük a budai országház építésének ideiglenes szüneteltetése is.¹⁰³⁾ A magyar udv. kamara azonban 1784 december 22-én kelt válaszfölterjesztésében a budai országház s különösképen a főrendi ülésterem kiépítését is azok közé az építkezések közé sorolta, amelyek folytatását és befejezését az általános szüneteltetés ellenére is szükségesnek tartotta. S miután az uralkodó a magyar kancellária javaslatára a kamara előterjesztését magáévá tette, 1785 tavaszán az országháza építkezése újra megindulhatott¹⁰⁴⁾ s az év végére teljes befejezést is nyert.¹⁰⁵⁾

Hillebrandt Ferenc Antal művészete — pályafutásának eddig legbehatóbb kutatóját idézve — egyik »legtisztább képviselője az osztrák Louis XVI-nek, a Mária Terézia- és József-korszak stílusának... Nem tartozik a XVIII. század legnagyobbjai közé. Alkotásaiból hiányzik a nagy mesterek kivételes adománya: a teremtő szellem magával ragadó ereje s az alkotó képzelet gazdagsága; egyéniségében s fennmaradt rajzaiban több a pedantéria, mint a művészi genialitás. De nagy hagyományok, alapos iskolázottság s jóízű vezérlés vezérlik munkáját: széleskörű tevékenysége és irányító tekintélye a klasszicizmusba áthajló korszak osztrák művészetének így is jelentős és jellemző képviselőjévé avatják.«¹⁰⁶⁾ A művész e képességei mellett mindenestre őszintén sajnálhatjuk, hogy a kormányzások áthelyezésével kapcsolatban adódott nagyszámú objektum átépítése keretében az uralkodónak a legszigorúbb takarékoságot előíró parancsa a legtöbb esetben alig nyújtott a mesternek lehetőséget komolyabb művészi megoldások keresésére s jobbára csak a szó legszorosabb értelmében vett átalakítási munkálatokra korlátozta. A legfőbb szempont, amelyet szem előtt kellett tartania, a célszerűség szempontja volt, a rendelkezésre álló épületeknek minél gazdaságosabb kihasználása s a munkálatoknak minél kisebb költséggel való keresztülvitele.

Így volt ez a klarisszák budai zárdájának a kúria számára kijelölt részénél is. Meg kellett egyszerűen elégednie az épületnek belső átépítésével, amint azt annak új rendeltetése megkívánta. Az uralkodó kifejezett rendelkezése értelmében az átépítésnek áldozatul esett a klarisszák szép barokk temploma is, miután szentelt jellege alól az illetékes egyházi hatóság előzetesen feloldotta volt s az apácák temetkezési helyéül szolgáló kriptáit kiürítették.¹⁰⁷⁾ Hillebrandt a templomot két közbülső mennyezet közbeiktatásával három szintre bontotta s szintenként több helyiségre osztva közvetlenül összekötötte a zárdáépület csatlakozó épületrészeivel.¹⁰⁸⁾ Utcai kapuját elfalazta s lebontotta a templom tornyát is a zárdáépület tetőpárkányzatának magasságáig. A zárdáépület Uri-utcai szárnyán az épület belső válaszfalait az első és második emeleten úgyszólván maradéktalanul lebontotta, hogy az egykori kis apácacellák helyén a kúria ügyviteléhez szükséges tanácstermeket és egyéb irodai helyiségeket a kívánt méretezésben elhelyezhesse.¹⁰⁹⁾ Egyéb hivatali helyiségek mellett az első emeleten épült a hétszemélyes tábla hatalmas tanácsterme, amelyet azonban már néhány évvel utóbb kénytelenek voltak megereszkedett mennyezetének megtámasztására egy közfallal kettéosztani.¹¹⁰⁾ Az épület földszinti részén Hillebrandt csupán annyi változtatást eszközölt, hogy az épület bejáratát annak déli végében elfalazta s helyette valamivel északabbra tört egy új boltzott s közvetlenül az épület udvarába vivő kaput.

Az egyetlen építkezés, amelynél Hillebrandt ez alkalommal magasabb művészi feladatokat tűzhetett maga elé, az új budai országháza volt. A takarékosági szempont ugyan kezét itt is megkötötte. Alkalmazkodnia kellett a meglévő, főfalaiban kész épülethez. A főfalak lebontására nem gondolhatott, holott azok megtört homlokzatvonalalaikkal nem a legkedvezőbb előfeltételeket nyújtották a művész számára. De végeredményben ünnepélyes rendeltetésű épületről lévén szó, főként az országgyűlési

termek kiképzésében tágabb lehetőségét találta a komolyabb értékű művészi célkitűzéseknek s képességei a mostoha adottságokkal is sikerrel bírkóztak meg, olyannyira, hogy Hillebrandt művészete éppen a budai országházában egyik legjellemzőbb megnyilatkozását találta meg s a XVIII. századvégi Buda egyik legmaradandóbb becsű alkotását hagyta reánk.¹¹¹⁾

Hillebrandt az épület homlokzatvonalának kellemetlen törését azzal leplezte el, hogy az épület kapubejáratát, amely a régi épület déli harmadában volt, az épület középvonalába helyezte át s azt a főhomlokzat egyszerű falsíkjaitól elütő, díszesebb rizalit-kiképzéssel vette körül, magának a kapunak pedig — a leplező hatást fokozandó — erőteljesebb tagozottságot adott. Hasonló megoldást találunk az udvari részen is: a homlokzat törését a kapubejárat mindkét oldalán kiképzett, de az elhajló homlokzat-részen ismétlődő falkiszögellések enyhítették s tompító hatásukat még két, a kiugró falrészek végében épült oszlopos boltíven nyugvó erkély is fokozta.¹¹²⁾

Az épület háromhajós monumentális kapualját, amelynek szépsége valójában csak az udvar felől nézve bontakozik ki, és az épület két végében elhelyezett lépcsőházakat Hillebrandt az épület utcai traktusának földszintjén végigfutó egyszerűbb oldalfolyosókkal kötötte össze. A két lépcsőház közül az épület északi végébe eső nagyobbik és díszesebb lépcsőház szolgált a két országgyűlési terem közös feljáromául. Maguk az országgyűlési termek az épület emeleti részében nyertek elhelyezést s mindkét emelet magasságát kitöltötték. A nagyobbik, az alsótábla részére épült terem a Sütő-utcai szárnynak mintegy kétharmadát foglalta el, míg a felsőtábla terme az épület udvari szárnyában közvetlenül az egykori templom szentélyfalához csatlakozott. A két terem közül az alsótábla terme művészi kivitelezésben messze felülmúlja a felsőtábláét, amit nyilván azzal magyarázhatunk, hogy az előbbi még az építkezések általános letiltása előtt, az 1784. esztendő folyamán készült el, amikor Hillebrandt művészi elgondolásait még nem szorították a legszűkebb határok közé a szigorított takarékosági rendszabályok.

Az országgyűlés üléstermein kívül az országházában nyert elhelyezést az ország levéltára (archivum regnicolare), a mai ú. n. régi országos levéltár, valamint az országos pénztár is. Előbbi az épületnek a kaputól északra eső két földszinti helyiségben nyert elhelyezést,¹¹³⁾ míg utóbbinak az emeleti részekben bírt helyiségeit közelebbről már nem határozhatjuk meg.¹¹⁴⁾

A rendi intézményeken kívül azonban gondoskodnia kellett Hillebrandt-nak még az intézmények tisztviselőinek természetbeni lakásairól is. Közülük csak az országos allevéltárnok számára tudott az országháza emeleti részén egy 5 szobás lakást biztosítani, míg a többieket, nevezetesen az országos levéltárnokot, az országos pénztárnokot és az országház gondnokát a tulajdonképeni zárdaépület szomszédságában fekvő, de amattól elkülönített két kisebb klarissza-épületben (a mai Országház-utca 26. és Uri-utca 47. sz. épület) helyezte el. Ez a két kisebb épület alkotta volt ez időtől kezdve együttesen az ú. n. »kis országház«-at.¹¹⁵⁾

Hillebrandt építette ki a zárda-udvar déli udvari szárnyát is, amely a klarisszák idejében csak egyes részleteiben volt kiépítve.

Az országgyűlésnek Hillebrandt építette új, díszes hajléka közel egy teljes évszázadon keresztül megőrizte eredeti rendeltetését, de azt a valóságban csak alkalmasszerűleg töltötte be. Az egész korszak alatt ugyanis mindössze három országgyűlésnek szolgált színhelyéül. Termeiben zajlottak le 1790 nyarán az 1790/91-es országgyűlés első ülészakának mozgalmas ülései s itt tartották meg az 1792. és az 1807. évi országgyűléseket.¹¹⁶⁾ Annál rendszeresebben vették volt igénybe az új országháza termeit a budai jelmezes estélyek, az ú. n. redoute-ok megtartására, amelyek rendezése ez időben külön engedélyhez volt kötve s a fennállott rendelkezések értelmében az egyes nagyobb városokban csak egy meghatározott helyen voltak tarthatók.¹¹⁷⁾

Buda város közönségének kérelmére II. József mindjárt az országház építkezésének befejeztével hozzájárult, hogy a budai redoute-okat az országgyűlési termekben tarthassák meg¹¹⁸⁾ s 1786-tól kezdve azokat valóban itt is tartották meg. A redoute-tartás jogosítványából származó jövedelem élvezője Budán a város volt, amely a jogosítványt esetről-esetre, megállapított illeték ellenében a városi színház mindenkori bérlőjének adta ki.¹¹⁹⁾ A termék használatáért azonban kezdetben sem a város, sem a jogosítványt bérlő színházigazgatók nem fizettek semmit az országház fenntartási költségeit viselő országos pénztárnak. Ez így tartott 1822-ig. Ekkor azonban szükségessé vált a több évtizedes használat folytán immár meglehetősen megkopott termék általános restaurálása; főként a padozat és a festés hagyott sok kívánni valót s nem a legdíszesebb környezetet nyújtotta a budai társaság mulatságaihoz. Az engedélybérlők által kívánt javításokat azonban a jogosítvány jövedelmét élvező város nem volt hajlandó vállalni s azokat az országos pénztárra igyekezett áthárítani. Erre a nádor 1822 október 19-i felterjesztésében azt kívánta, hogy vagy mentesüljön az országháza a redoute-tartás terhétől, vagy pedig kötelezzék a várost, hogy a jogosítvány jövedelméből a termék használatáért az országos pénztárnak megfelelő díjat fizessen.¹²⁰⁾ A nádor javaslata jóváhagyásra talált s Buda városát kötelezték, hogy mielőbb gondoskodjék a redoute-ok megtartására alkalmas helyiségek építéséről s addig is az országos pénztárral méltányos évi díjban egyezzen meg.¹²¹⁾ A város külön vigadó-épületről nem tudott gondoskodni. De erre szüksége sem igen volt, mert az országos pénztárral történt megállapodás után zavartalanul használhatta az országháza termeit táncmulatságai rendezésére egészen 1861-ig. 1861-ben hosszú szünet után ismét Budára tervezték az országgyűlés egybehívását s e célra az országház termeit rendbe is hozták s bebútorozták.¹²²⁾ Az országgyűlés ugyan végül ez alkalommal sem Budán, hanem Pesten ült össze, de az előkészületek, különösképpen pedig a terméknek országgyűlési célokra történt bebútorozása következtében a budai országház termei a kiegyezésig egyelőre nem szolgáltak táncmulatságok színhelyéül.¹²³⁾

Hasonlóképpen nem változott az egész korszak folyamán az országházi épület rendeltetése egyéb részeiben sem. Az ország levéltára, az ú. n. archivum regnicolare még az Országos Levéltárba történt beolvasztása (1874) után is egészen 1923-ig változatlanul megmaradt 1785-ben kijelölt helyiségeiben.¹²⁴⁾ Megtartotta eredeti hajlékát az országos pénztár is

egészen 1857-ben bekövetkezett feloszlatásáig, amikor is helyiségeit a budai Statthaltereiateilung rendelkezésére bocsátották.¹²⁵⁾ Végül két kisebb, a helytartótanácsi levéltár részére átengedett helyiség kivételével megmaradtak a természetbeni lakások is egészen a miniszteriális korszak beálltáig.¹²⁶⁾

*

A ferencesek budai rendháza mindössze négy esztendővel élte túl a klarisszák testvérintézményét. 1786-ban II. József elrendelte a Mária-tartománybeli ferencesek rendjének feloszlatását is és a kirendelt biztosok, Sztupiczky János és Schmidt Ignác, 1786 július 22-én végrehajtották a budai rendház feloszlatását.¹²⁷⁾ Az egyházi rendeltetését veszített épületet a hozzátartozó templommal együtt II. József a magyar udv. kancellária javaslatára még ugyanazon év decemberében a kúria felügyelete alatt felállítandó országos telekkönyvi intézmény, az ú. n. provinciális tábla és a mellette létesítendő központi főlevéltár elhelyezésére rendelte.¹²⁸⁾ A szükséges átalakítások terveinek kidolgozására a budai országos építészeti igazgatóság útján Tallher József kapott megbízást, akinek terveit a hétszemélyes tábla elbírálás és döntés végett 1787 május 7-én terjesztette fel az udv. kancelláriához.¹²⁹⁾

Tallher kettős tervet terjesztett elő.¹³⁰⁾ Az egyik szerint azt javasolta, hogy a rendház földszinti helyiségei, amelyek részben nedvesek voltak, részben pedig kicsiny méreteik miatt is levéltári célokra nem jöhettek tekintetbe, magánlakásokká alakíttassanak, az emeleti részekben pedig a provinciális tábla hivatali helyiségei nyerjenek elhelyezést. Levéltárrá ez esetben a templomot építette volna át, amelyet az oldalkápolnák kibontása után két mennyezet közbeiktatásával három szintre és szintenkint több teremre osztott volna. E terv költségeire Tallher 32.489 forintot irányozott elő. Kivételre azonban ezt a megoldást nem ajánlotta. Nem pedig azért, mert a ferences rendház épülete eredeti állapotában az utcavonalon belül eső építményeivel egyáltalán nem vált a városkép előnyére. S ha már egyszer arról volt szó, hogy az épület átalakítására tetemes összeget fordítanak, Tallher inkább szerette volna, hogy némi költségtöbblettel olyasvalamit építsenek, ami a városkép szebbétételéhez is hozzájárul. Éppen ezért egy másik megoldást javasolt. Azt nevezetesen, hogy a volt klarissza- és ferences rendházak közti telekrész két utcavonalán az országházához, illetőleg a kúria épületéhez csatlakozva egy-egy új épület-szárny építtessék. Ez az új épület kényelmes otthont nyújtott volna mind a provinciális tábla, mind pedig a mellette szervezendő központi levéltár számára, míg a ferences rendház épülete, fenntartva a provinciális tábla bővítésére, egyelőre magánlakásoknak lett volna kiadható. A templomot ez utóbbi megoldás esetében Tallher nem kívánta igénybe venni s így az akár eredeti rendeltetésének is vissza lett volna adható, amint ezt Buda városa ismételten kérelmezte is.¹³¹⁾ Az utóbbi terv Tallher számításai szerint 58.308 frt költséggel lett volna megvalósítható.

A bécsi udv. építészeti igazgatóság s ennek véleménye alapján a magyar udv. kancellária is — nyilván takarékosági okokból — az első terv mellett foglalt állást.¹³²⁾ Az uralkodó azonban Tallher második tervét fogadta el azzal a megszorítással, hogy annak kivitele egyelőre az érvényben

lévő általános építkezési tilalom visszavonásáig függőben tartandó s a kérdéses intézmények addig is, amint éppen lehetséges, ideiglenesen, a ferences rendház és templom épületében helyeztessenek el.¹³³⁾

Az uralkodónak ezzel az elhatározásával a volt ferences rendház is a kincstár tulajdonába ment át. 1788 február 4-én át is adták a hétszemélyes táblának¹³⁴⁾ az épületet, amelyért a vallásalap részére 37.635 frtnyi kártalanítási összeg lón megállapítva.¹³⁵⁾

A Tallher-féle terv azonban — akárcsak négy évvel korábban a klarissza-épületnél — nem valósult meg. Az uralkodó ugyanis, talán takarékosági szempontokból, talán pedig, mert a provinciális tábla és a központi főlevéltár intézményeit az újító türelmetlenségével szerette volna mielőbb működésben látni,¹³⁶⁾ csakhamar megmászította elhatározását. Az egyszer már elfogadott Tallher-féle tervet elvetve, elrendelte, hogy a kérdéses intézmények véglegesen a ferences rendház és templom meglévő épületeiben nyerjenek elhelyezést.¹³⁷⁾ Az épületek legszükségesebb átalakítását a Heppé Szaniszló budai építési igazgató által kidolgozott tervek némi módosításával a következőkép hajtották végre:¹³⁸⁾

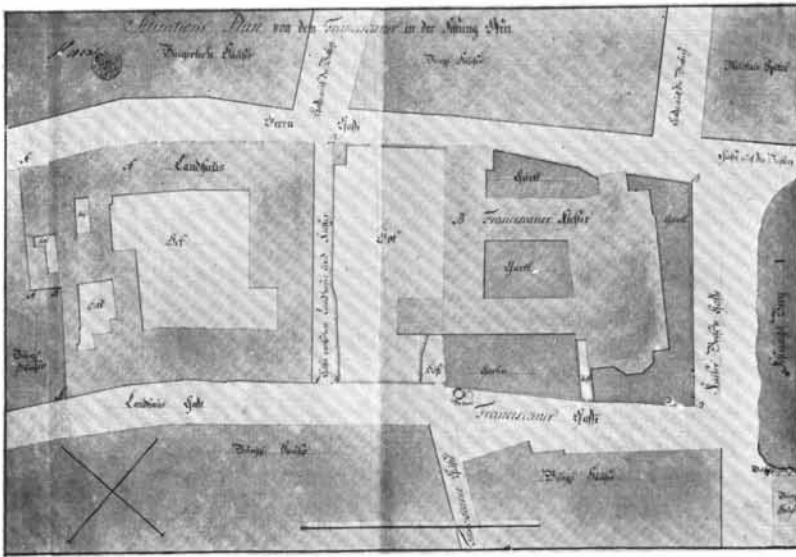
A levéltár részére kijelölt templomot két mennyezet közbeiktatásával három szintre osztották, de csak éppen a pillanatnyilag fennálló szükséglet kielégítésére, egyelőre csupán földszinti részét állványozták be. A rendházat a provinciális tábla számára rendezték be. A nagy konyhahelyiségben és a refektóriumban helyezték el a provinciális tábla folyó ügyvitele számára szükséges könyveket, amelyek alatt nyilván a központi levéltárba a különféle hiteles helyi és megyei levéltárakból beszállítandó anyag elenchusait és a fölfektetendő telekkönyvi nyilvántartásokat gyaníthatjuk. A hivatali személyzet dolgozó szobái az épület emeletén nyertek elhelyezést. Természetbeni lakást az épületben a házmesteren kívül csak egy hivatalszolga kapott, ellenben az épületnek egy részét, amelyre a hivatalok elhelyezéséhez nem volt szükség, külön utcai bejáratral és a hivatali helyiségektől teljesen elkülönítve magánosoknak adták bérbe.¹³⁹⁾

Az átalakítási munkálatokkal 1789 októberére elkészültek s a II. József által megállapított határidőre, november 1-re a két új intézmény végleges otthonát el is foglalhatta.¹⁴⁰⁾

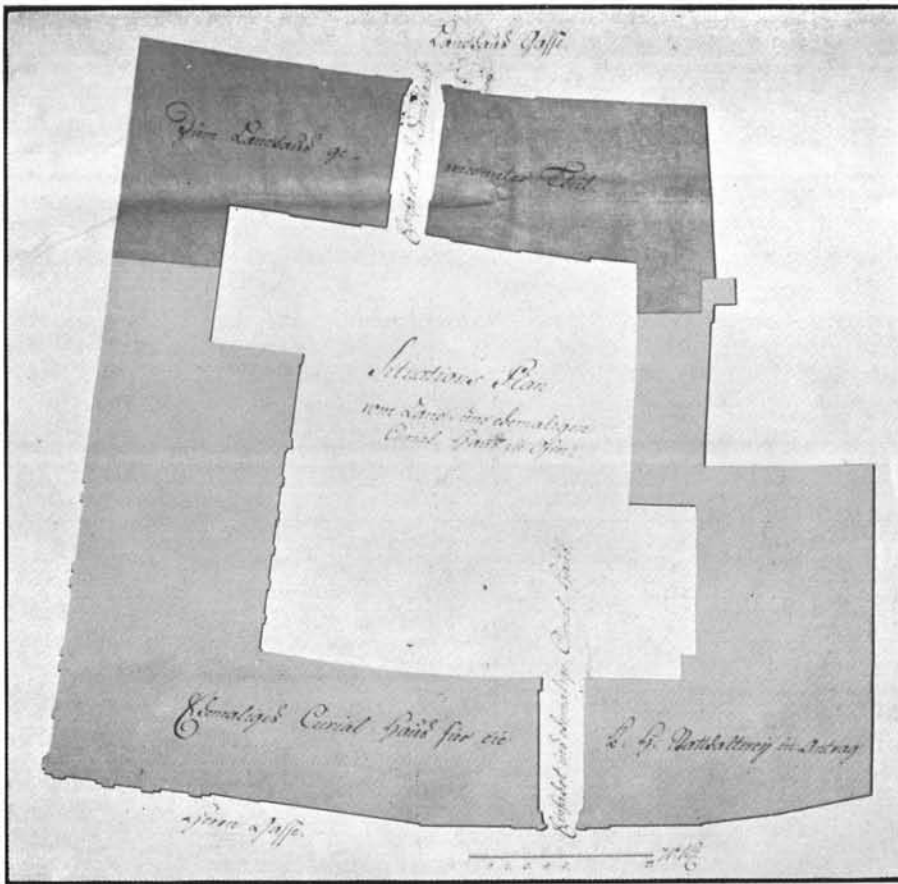
*

Az az általános rendszerváltozás, amelyre II. Józsefet élete utolsó napjaiban a nemzetnek már-már forradalommal fenyegető ellenállása kényszerítette, nem hagyta érintetlenül az ország kormányzatának II. József által életrehívott rendjét sem. Halálos ágyán, 1790 január 2-án kiadott rendelete az ország politikai és igazságügyi igazgatása terén kilátásba helyezte az 1780-ban fennállott állapot helyreállítását. E rendelet végrehajtása, majd a rákövetkező években egyrészt a rendek által kívánt, másrészt pedig felülről kezdeményezett változtatások a kormányzások elhelyezésének újabb átcsoportosítását vonták maguk után, amelyek során a volt klarissza- és ferences épületek is ismételten gazdát cseréltek.

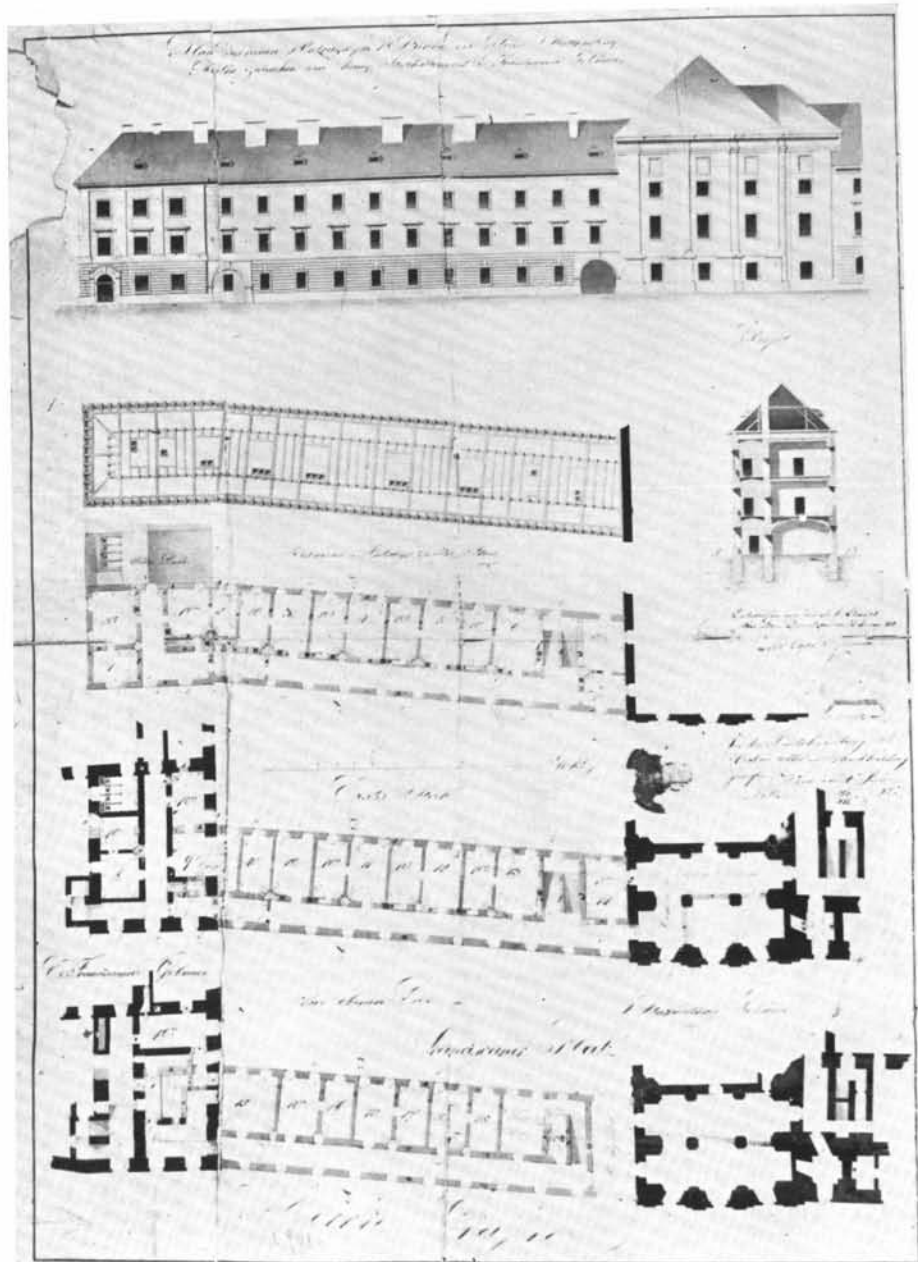
A rendi közvélemény által általános ellenszenvvel fogadott provinciális tábla felosztatását a magyar udv. kancellária az igazságszolgáltatás régi rendjének megállapítására kiküldött kormányzékközi vegyes bizottság

13. A budai várbeli ferences-rendház helyszínrajza 1788-ból.

14. A budai országháznak és a kúria ezzel összefüggő székházának helyszínrajza 1793-ból.

15. A helytartótanács budai székháza 1822—1824. években épült Úri-utcai új szárnyának (ma Úri-utca 51.) tervrajza 1817-ből.

döntése alapján már 1790-ben elrendelte s az anyaintézmény sorsában osztozott a mellette szervezett központi levéltár is.¹⁴¹⁾

A következő esztendőben a kúria is elhagyta a II. József által kijelölt budai székházát, miután az új uralkodó a rendek kívánságára hozzájárult ahhoz, hogy az igazságszolgáltatás legfőbb fóruma ismét Pestre helyeztessék vissza és ezt az 1790/91. évi országgyűlés törvényhozásilag is kimondotta.¹⁴²⁾

A megürült épületek további felhasználásáról egyelőre nem történt végleges intézkedés. A volt ferencrendi templom az 1790. évi országgyűlés alkalmából előbb a lovaggáütés, majd meg egyenesen a koronázás színhelyéül volt kiszemelve.¹⁴³⁾ A hitlevél és a rendek által további alkotmánybiztosítékul kívánt koronázás előtti törvénycikk tárgyalásai azonban annyira elhúzódtak, hogy a koronázás késő őszre tolodott el és az országgyűlésnek időközben történt áthelyezése folytán végül is Pozsonyban zajlott le.¹⁴⁴⁾ Budán folyt le ellenben az 1792. évi koronázás, és ez alkalommal a volt ferencrendi templom szolgált annak színhelyéül.¹⁴⁵⁾ 1796-ban az uralkodó véglegesen döntött a templom további sorsáról, amikor is azt a budai polgárság kérelmére visszaadta eredeti egyházi rendeltetésének.¹⁴⁶⁾ Ezzel a templom története végleg különvált a továbbra is kincstári tulajdonban maradt s világi célokat szolgáló rendház történetétől.

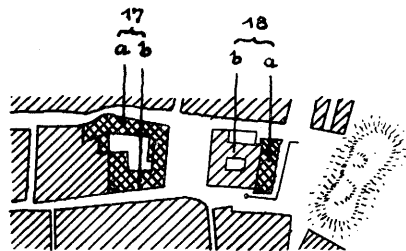
A ferences rendház épülete a provinciális tábla föloszlatása után közel egy esztendeig üresen állott, míg végül 1791 januárjában a budai főhadparancsnokság foglalta el az épületet. Utóbbi eladdig a királyi palotában volt elhelyezve, itteni helyiségeit azonban kénytelen volt az új nádor és királyi helytartó, Sándor Lipót főherceg udvartartása részére átengedni.¹⁴⁷⁾ A főhadparancsnokság csak néhány rövid évig lakta a ferences rendház épületét. 1794-ben a helytartótanács és a visszaállított kamara hivatalainak elkülönítésével kapcsolatban az ismét gazdát cserélt.

A helytartótanács és a magyar udv. kamara egyesítése (1785) óta a helytartótanács az eredetileg a kamara székházául kijelölt volt jezsuitarendházban (a mai régi pénzügyminisztérium) volt elhelyezve. A magyar udv. kamarának 1791-ben történt visszaállítása után azonban ismét szükségessé vált, hogy a két kormányzék mindegyike megfelelő hajlékot kapjon.¹⁴⁸⁾ A kérdés megoldása nem volt könnyű. Választék épületekben nem igen volt. A helytartótanács számára eredetileg kijelölt épület, a jezsuiták egykori konviktusa, a két kormányzék egyesítése óta a hivatalelnök természetbeni lakásául szolgált s az idő szerint gróf Zichy Károly országbíró lakta.¹⁴⁹⁾ A királyi kúria üresen álló épülete — a volt klarisszarendház Uri-utca felé eső része — volt úgyszólván az egyedüli épület, amelyben a két kormányzékhez fogható hivatali apparátus úgyahogy elhelyezhető lett volna. Sőt magában még az sem volt elegendő a két kormányzék bármelyikének befogadására.¹⁵⁰⁾ Viszont számottevőbb építkezésről, a meglévő épület bővítéséről a háborús állapotra való tekintettel szó sem lehetett.¹⁵¹⁾ Ily körülmények közt érthető, hogy mindkét kormányzék idegenkedett a kamarai épülettel szemben szűkösebb elhelyezkedési lehetőségeket hozó költözéstől s az előzetes tárgyalások során a kúria épületét lehetőleg a másíknak igyekezett juttatni.¹⁵²⁾

A döntés végül is hosszadalmas tárgyalások után úgy szült, hogy a kamara kapta meg a volt szemináriumi s konviktuális¹⁵³⁾ épületet, a helytartótanács pedig a kúria volt székházát s ehhez még a ferencesek volt rendházát is, míg a főhadparancsnokság a volt karmelita kolostorba költözött.¹⁵⁴⁾

Új székházában a helytartótanács a következőképp helyezkedett el:

A kúriai épület földszintjére került a regisztratúra négy tanácsosi irodával; azonkívül lakásokat is rendeztek itt be a hivatali szolgálatszemélyzet számára. Az első emeleten volt a tanácsterem egy másik, bizottsági ülésekre szánt kisebb teremmel együtt, továbbá két tanácsosi iroda, valamint az iktató és kiadó helyiségei. A második emelet nem minden tekintetben

16. A budai várbeli országház és helytartótanácsi épület helyszínrajza 1805-ből.

kielégítő helyiségei új közfalak vonásával 11 tanácsosi irodának lettek volna átalakítandók. S ugyanitt nyertek elhelyezést a kir. biztosoktól, főispánoktól származó iratok és a volt horvát helytartótanács régi regisztratúrája. A ferences rendház épületébe a számvévőség és az alapítványi főpénztár került.¹⁵⁵⁾ Az utóbbi épület valóságos birtokbavétele azonban némi halasztást szenvedett az időközben leplezett Martinovics-összeesküvés következtében, amelynek letartóztatott részt-

vevőit, illetőleg elítélteit 1795 júliusáig itt tartották fogva.¹⁵⁶⁾

A helytartótanács beköltözésével mind a klarissza-zárda, mind pedig a ferences rendház rendeltetése állandósult. Ettől az időponttól kezdve egészen napjainkig ez épületek — az országháza kivételével — megszakítás nélkül a politikai kormányzat központi szerveinek székházául szolgáltak. 1805-ben a Marczibányi-féle alapítvánnyal kapcsolatban fölmerült ugyan annak terve, hogy a ferences rendház épületét engedjék át az alapítandó irgalmas konvent részére, az alapító kívánsága azonban nem volt teljesíthető, mivel az itt elhelyezett hivatalok részére más megfelelő épület nem állott rendelkezésre.¹⁵⁷⁾

A közigazgatásnak a XVIII. század óta rohamosan növekedő ügyforgalma s irattömegei következtében a helytartótanácsnak 1794-ben kijelölt otthona alig két évtized múltán már szűknek bizonyult. Az irodahelyiségekből egyre többet kellett átengedni az irattár és a kezelőhivatalok irattömegeinek elhelyezésére. Olyannyira, hogy 1810 táján már azt is kénytelenek voltak a helytartótanácsnál eltérni, hogy a tanácsnokokhoz beosztott irodai segédszemélyzet a saját lakásán végezze írásbeli munkáit. Az egyre nagyobb méreteket öltő helyhiány végül is 1817-ben arra indította a nádort, hogy az uralkodónak javaslatot tegyen a helytartótanács épületének kibővítésére.¹⁵⁸⁾ Az államháztartás zilált pénzügyi viszonyai miatt a nádor javaslata egyelőre nem talált meghallgatásra.¹⁵⁹⁾ Ismételt közbelépésére csak öt esztendővel utóbb engedélyezte az uralkodó az építkezést, amelynek 31.300 frtra rúgó költségeit az 1823. és 1824. évekre kellett elosztani.¹⁶⁰⁾ Az országos építkezési főigazgatóság tervei¹⁶¹⁾ szerint egyszerű kivitelben, de a kor jellegzetes neoklasszikus ízlésében

1824 tavaszára épült föl a helytartótanács székházának új szárnya, a mai Uri-utca 51. számú épületszárny. (1. sz. képen I—K—L—M).¹⁶²⁾

A nádor által nagy nehezen kicsikart¹⁶³⁾ építkezés alig húsz esztendőre oldotta meg a helytartótanács helyszükségletét. Az 1846—47. évek folyamán már ismét folynak a tárgyalások az épületek újabb bővítéséről. A helytartótanács tanulmányi biztosságával egyesített központi könyvvizsgáló hivatal, a közlekedési bizottmány, a számvevőség és az irattár helyszükséglete okoz gondot. Ez alkalommal a számvevőség épületének (a volt ferencendi kolostor) egy második emelettel való fölemelését hozzák javaslatba.¹⁶⁴⁾ Mielőtt azonban az építkezés ügyében még döntés történt volna, bekövetkeztek az 1848. esztendő mozgalmas eseményei, amelyek a tervbevett építkezés ügyét legalább is ebben a formában örökre eltemették.

*

A dikasztériális rendszer megszűntével, az első magyar felelős minisztérium kinevezése után a budai országháza és a megszűnt helytartótanács épületei részben az egyes minisztériumoknak nyújtottak hajlékot, részben pedig az ekkor szervezett »közös álladalmi levéltár«-ban összevont különféle hatósági levéltárak elhelyezésére szolgáltak. A 48-as korszak e rövidéletű központi levéltári intézete a helytartótanács, a magyar és erdélyi kancelláriák levéltárait, valamint az ország levéltárát (a rendi archivum regnicolare-t) egyesítette magában. Ezek az országháza helyiségeiben és a volt helytartótanácsi főépület (a volt klarissza-rendház Uri-utcai része) egyes részeiben nyertek elhelyezést.¹⁶⁵⁾

Budának a honvédsereg által történt megvívása előtt, 1849 első hónapjaiban, január 8-tól április 22-ig, a volt helytartótanácsi főépület falai közt őriztette Windischgrätz herceg Batthyány Lajost, Magyarország első felelős miniszterelnökét s utóbb április havában vele együtt gróf Károlyi Györgyöt és báró Jovich tábornokot is.¹⁶⁶⁾

Az ostrom alkalmával a kormányhatósági épületeket súlyosabb kár nem érte. Mindössze az ú. n. kisebbik országház Országház-utcai épületét (ma Országház-utca 26.), amelyben azelőtt Kovachich József orsz. levéltárnok lakott, gyújtották föl az ostromló lövegek.¹⁶⁷⁾

*

A szabadságharc elbukása után, az abszolutisztikus kormányzat idején, a helytartótanács egykori hajlékát legnagyobb részben a magyarországi központi kormányzerv, a Statthaltereien für Ungarn, illetőleg 1853-tól kezdve a budai Statthaltereiabteilung, majd 1861-től 1867-ig a visszaállított helytartótanács hivatalai foglalják el. Az egykori klarissza-zárda Uri-utcai részének (a mai Uri-utca 49. sz. épületnek) az utcai szárnyában találjuk 1853-ban a budai Statthaltereiabteilung alelnökének természetbeni lakását, az elnöki osztályt és a segédhivatalokat, míg az épület udvari szárnyában a volt helytartótanács levéltára talált elhelyezésre. Az 1823—24-ben épült Uri-utcai új épületszárnyat az egyes ügyosztályok irodái foglalták el.¹⁶⁸⁾ A volt ferences épületet pedig továbbra is az alapítványi főpénztár tartotta meg hajlékálul;¹⁶⁹⁾ de mellette itt helyezték el utóbb az országos főtörvényszék egy részét is.¹⁷⁰⁾

1856-ban mind az alapítványi főpénztárt, mind az országos pénztárt megszüntették s munkakörüket felosztották az egyes tartományi pénztárok (Landeskassen) között.¹⁷¹⁾ A budai Statthaltereiabteilung ekkor hivatkozással nagyarányú helyszükségletére igényt támaszt az alapítványi főpénztár helyiségeire.¹⁷²⁾ Minthogy azonban e hatóság fölszámolása huzamosabb ideig tartott, egyelőre csak az országos pénztár helyiségeit kapta meg.¹⁷³⁾

1861-ben az abszolutisztikus kormányzat enged addigi ridegségéből. Az ország politikai igazgatása a Statthaltereiabteilung-ok megszüntetésével ismét a visszaállított helytartótanácsnál összpontosul, amely helyileg is régi budai hajlékát foglalja el. Az újból életrehívott kormányzék működése azonban már rövidebbre volt szabva. Alig hat esztendei tevékenység után, a kiegyezéssel, átadta helyét a parlamentáris kormányzat szakminisztériumainak.

*

A kormányzatnak minisztériális formája a megelőző dikasztériális rendszerrel szemben a kormányzati apparátusnak nagymérvű megduzzasztását hozta magával: a korábbi 3—4 kormányzék helyébe 10—12 teljesen önálló ügyvitellel rendelkező kormányzerveletet állított. A központi kormányzerveletnek ez a tetemesen megnövekedett státusa természetesen nem találhatott megfelelő elhelyezésre a megszüntetett kormányzések épületeiben s mindjárt berendezkedése legelején a helykérdés súlyos problémája elé állította az új rezsimit. Megfelelő középületek hiányában a bajon egyelőre úgy segítettek, hogy a magánházak egész sorát bérelték ki a minisztériális hivatalok egy részének elhelyezésére.

A minisztériumok első berendezkedése során a volt helytartótanács székházának épületeit és az országházát három minisztérium, nevezetesen a belügy-, a vallás- és közoktatásügyi, valamint a közlekedés- és közmunkaügyi minisztérium számára jelölték ki.¹⁷⁴⁾

A belügyminisztériumnak jutott az egykori ferences rendház épülete 39 helyiséggel s 67 ablakkal. Továbbá 21 helyiség 32 ablakkal a helytartótanácsi székház Uri-utcai újabb szárnyának (az Uri-utcai 51. számú épületnek) a földszintjén s II. emeletén és 32 helyiség 49 ablakkal az országházában. Az országházbeli helyiségek azonban tulajdonképpen a belügyminisztérium hatósága alá rendelt különféle levéltárok (archivum regnicolare, az orsz. számvevőség, a helytartótanács levéltára) elhelyezésére és az országos levéltárnok természetbeni lakásául szolgáltak. Ezeket a helyiségeket is hozzászámítva a belügyminisztériumnak összesen 91 helyiség jutott 157 ablakkal.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium az egykori klarissza-zárda Uri-utcai részében (a mai Uri-utcai 49. sz. épületben) 37 helyiséget kapott 58 ablakkal és további 7 helyiséget 13 ablakkal a szomszédos újabb szárnyban (Uri-utca 51.).

Végül a közlekedési és közmunkaügyi minisztérium számára ugyancsak a volt klarissza-épület Uri-utcai részében (Uri-utca 49.), a földszinten, I. és II. emeleten, 41 ablakkal 31 helyiséget jelöltek ki.¹⁷⁵⁾

A budai »országház«-ban¹⁷⁶⁾ kijelölt helyiségek azonban korántsem voltak elégségesek ahhoz, hogy a három minisztérium hivatalait maradéktalanul befogadják. Mind a belügy-, mind a vallás- és közoktatásügyi minisztérium nagyobbik fele kiszorult a főépülettől különálló bérházakba.¹⁷⁷⁾ A közlekedés- és közmunkaügyi minisztérium is három különböző épületben volt elhelyezve.¹⁷⁸⁾ A helyhiány olyan nagy volt, hogy pl. a vallás- és közoktatásügyi minisztérium egyik ügyosztályát istállókból átalakított helyiségekben helyezték el.¹⁷⁹⁾

Bármennyire nagy és nehezen kielégíthető volt is azonban az újonnan felállított minisztérium helyszükséglete, az országgyűlésnek egykor Hillebrandt építette díszes hajlékát ez első berendezkedés során nem követelte áldozatul.¹⁸⁰⁾ A belügyminisztérium, amelynek hatáskörébe az országháza gondozása tartozott, ez alkalommal még a legteljesebb mértékben méltányolta az országgyűlési termek művészi értékét s azokat 1867 augusztus 17-én kelt rendeletével táncmulatságok rendezésére ismét Buda város közönségének rendelkezésére bocsátotta.¹⁸¹⁾

A minisztériumi hivataloknak a berendezkedés során nyert elhelyezése legfeljebb pillanatnyilag elégíthetett ki, amíg az volt a legfontosabb, hogy az új kormányzati gépezet úgy-ahogy, de mielőbb megkezdje működését. Huzamosabb ideig azonban nem volt fenntartható. A szűkös elhelyezés semmi lehetőségét nem nyújtotta a kormányzati apparátus fejlesztésének. Az egyes minisztériumok hivatalainak több különálló épületben történt elhelyezése nehézkessé, vontatottá tette az ügyek intézését. S végül nem éppen csekély megterhelést jelentett a kincstár számára a minisztériumok részére bérelt helyiségek után fizetett évi bér sem, amely pl. a belügyi, a vallás- és közoktatásügyi, a honvédelmi és a horvát tárcánál 1870-ben együttesen 41.916 frt 70 kr.-t tett ki.¹⁸²⁾

Mindezek a hátrányok már kezdettől fogva időszerűvé tették az egyedüli kielégítő megoldást: megfelelő minisztériumi székházak építését. A gondolat alig két esztendő múltán valóban fel is vetődött és éppen a volt helytartótanácsi, vagy amint ekkor már általában az egész épület-tömböt nevezik, az országházi épülettel kapcsolatban legalább részben meg is valósult.

1869 május 1-vel az egyik bérelt házat, amelyben a belügyminisztérium több ügyosztálya volt elhelyezve s amely egyben a belügyminiszter természetbeni lakásául is szolgált; a honvédség főparancsnokává kinevezett József főherceg rendelkezésére kellett bocsátani. A hajlékukat vesztett belügyminisztériumi ügyosztályok elhelyezésével foglalkozva, a minisztertanács 1869 január 27-i ülésében elhatározta, hogy a belügyi, a vallás- és közoktatásügyi, valamint a közlekedés- és közmunkaügyi tárcáknak négy, illetőleg három-három különálló épületben elhelyezett hivatalait az ügyvitel megkönnyítése érdekében egy-egy épületben vonja össze és hogy e célra a helytartótanácsi, a tárnoki és a plébánia-templomon túl fekvő kamarai épületet kibővíti.¹⁸³⁾

A minisztertanács e határozata az érdekelt minisztériumok közt lefolyt kölcsönös tanácskozások után a volt helytartótanácsi székház kibővítésében, illetőleg átalakításában konkretizálódott. A technikai elő-

munkálatokkal megbízott közlekedés- és közmunkaügyi minisztérium Kauser és Frey építészeket szólította föl a szükséges tervek kidolgozására.

A tervező építészek a minisztériumok helyszükségletét a telektömb szabadon álló utcavonalainak beépítésével és egy emeletráépítéssel vélték kielégíthetni.¹⁸⁴⁾ A két új szárny közül a nagyobbik, háromemeletesnek tervezett épületet a teleknek az Országház-utcai oldalára helyezték a helyőrségi templom és a régi budai országháza épülete közé, a másodikat pedig az Uri-utcai oldalra a teleknek a helyőrségi templom és az 1823—24-ben épült szárny által határolt vonalára. Ezzel szemben az egykori ferences rendház két párhuzamos udvari szárnya közül az Országház-utca felé eső keleti szárnyát lebontásra ítélték, miután ez beleesett a tervezett új Országház-utcai szárny vonalába. Végül egy újabb emelettel lett volna bővítendő az ú. n. kis országháznak Országház-utcai épülete (a mai Országház-utca 26. számú épület). Az így kiépített »Országház« a tervező építészek elgondolása szerint négy minisztérium elhelyezésére szolgált volna. Az új háromemeletes épületet a csatlakozó udvari épületekkel (a ferences rendház megmaradt két szárnyával) a belügyminisztériumnak, a régi országházát — a termek érintetlenül hagyása mellett — a honvédelmi minisztériumnak, a kis országházat a horvát minisztériumnak, az Uri-utcai épületszárnyakat pedig a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak szánták. Az egykori klarissza-zárda udvari szárnyában a levéltárak nyertek volna elhelyezést.¹⁸⁵⁾

A tervek a közlekedés- és közmunkaügyi miniszter által egybehívott miniszterközi bizottság elé kerültek. Miután az érdekelt minisztériumok kiküldöttei a tervbevett építkezések ellen semmi lényeges kifogást nem emeltek és így találták, hogy a bemutatott tervek kivitele esetén az egyes minisztériumok helyszükséglete ki lesz elégíthető, a miniszterközi bizottság 1869 május 9-i ülésében az építkezés haladéktalan megkezdése mellett foglalt állást. Ugyanakkor elhatározta a bizottság, hogy az építkezési munkálatokat részletes költségvetés hiányában az ennek pótlására megállapítandó egységárak alapján alkuegyezményi tárgyalás útján adják ki s arra a legjobb hírű és egyben legmegbízhatóbb budapesti építőmestereket: Wechseltmann Jánost, Diescher Józsefet, Wagner Jánost, esetleg Hofhauser Lajost és Knabe Ignácot hívják meg. Az építkezési munkálatok művezetésére a bizottság a tervező építészeket hozta javaslatba, akik mellé a bontási és építkezési munkálatok számszerű ellenőrzésére a közmunkaügyi minisztérium egyik mérnöke volna kirendelendő.¹⁸⁶⁾

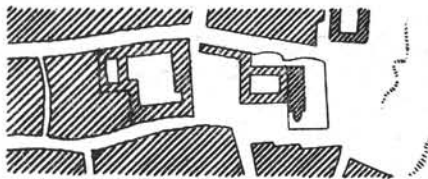
Mielőtt azonban az építkezéshez fogtak volna, annak útjából egyelőre nem látott akadályt kellett még elhárítani. Buda városa ugyanis neszét vevén az államkincstár építkezési terveinek, váratlanul igényt támasztott az Országház-utca felől beépítetlenül állott területre, mint közterületre.

Tudjuk, hogy az Uri- és Országház-utcák által határolt telektömbnek az egykori klarissza-zárda épületétől a volt ferences rendház épületéig, illetőleg a mai helyőrségi templomig terjedő része — egy a klarisszák temploma s rendháza felől hagyott keskeny keresztutca leszámításával — teljes egészében a ferences rendház tartozéka volt s a rendház felosztása után azzal együtt a vallásalap, majd pedig a kincstár tulajdonába ment át. Az egész telket eredetileg körfal zárta körül, amelyet azonban a XVIII.

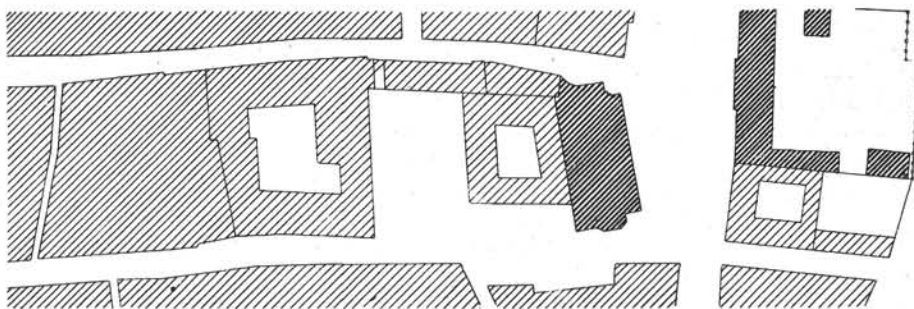
század végén lebontottak¹⁸⁷⁾ s a beépítetlen terület közhasználatát hallgatólagosan megengedték, sőt azon még egy közkutat is emeltek. A területet ettől fogva Ferencsek tereként jelölik, de közhasználatá egyelőre nem csorbította a kincstár tulajdonjogát. 1823-ban például, amikor a helytartótanácsi székház bővítésére e telekrész Uri-utcai oldalán az új épületszárnyat emelik, a városnak eszeágába sem jut, hogy a kincstár tulajdonjogát vitássá tegye.

Másként fordult a helyzet 1869-ben. Alig hogy az építkezési terveknek híre ment, Buda városa azonnal jelentkezett tulajdonjogi igényeivel s a területet csak megfelelő kártalanítás ellenében volt hajlandó a kincstár rendelkezésére bocsátani. Az évtizedes közhasználaton kívül Buda városa főként arra hivatkozott, hogy a kérdéses terület a telekkönyv felfektetése alkalmából

nem lett a kincstár javára telekkönyvezve, illetőleg, hogy az mint városi köztér telekkönyvezés tárgyát nem is képezte. Az igazságügyi miniszter nem találta ajánlatosnak, hogy a kérdés a kincstár részéről peres útra vitessék s javaslata értelmében az valóban a két fél által kötött méltányos egyességgel nyert elintézés. Az egyesség értelmében Buda városa a kérdéses $876\frac{1}{6}$ □-öl kiterjedésű területet 15.000 forint vételárért, a rajta állott közkúttal együtt, átengedte a kincstárnak. Ezzel szemben a kincstár a megállapított vételáron fölül még arra is kötelezte magát, hogy a területtel átvett közkút helyett a primási palota melletti utcaközben és a Bécsikapu-téren saját költségén másik két közkutat épít és hogy az országházbeli nagy termet a hozzátartozó mellékhelyiségekkel együtt — amennyiben azokra szüksége nem lesz — esetről-esetre Buda városának

17. A budai várbeli országház és helytartótanácsi épület helyszínrajza 1823-ból.

18. A budai várbeli országház és kormányhatósági székház helyszínrajza az 1850-es évekből.

a rendelkezésére bocsátja farsangi multságok rendezésére. A város a kincstártól megszerzendő engedély tartamára e termeket ingyen vagy pénzért másnak is átengedheti, de az esetleges károkért tartozik a kincstárt kártalanítani. Viszont akár farsangi bálókra, akár más nyilvános célra

a termet a kincstár is szabadon használhatja, anélkül, hogy e használat fejében a város a kincstárral szemben bárminő követelést támaszthatna.¹⁸⁸⁾

Miután a fenti egyességgel a telek kérdése a kincstárra nézve megnyugtató megoldást nyert és a tervezett építkezéseknek eredetileg 423.000 forintban előirányzott költségeire az 1870. évi állami költségvetés keretében a pénzügyi tárca terhére 400.000 forintot beállítottak, az építkezés az 1870. év folyamán a volt ferences rendház keleti szárnyának lebontásával és az Országház-utcai háromemeletes épületszárny építésével megindult. Az építkezési munkálatokat Hofhauser Lajos építőmesternek adták ki s azok művezetésével a tervező építészeket, ellenőrzésével pedig Jeney Henrik főmérnököt bízták meg.¹⁸⁹⁾

1872-re mind az Országház-utcai háromemeletes épület, mind pedig az Uri-utcai kétemeletes toldalékszárny elkészült.¹⁹⁰⁾ Az eredeti építkezési program további részeinek megvalósítása azonban súlyos akadályokba ütközött. A részletes költségvetésnek az általános előirányzat és a vállalkozókkal szemben kikötött egységarak alapján történt kidolgozása után kitént ugyanis, hogy a tervbevetett munkálatok valóságos költségei az eredeti előirányzatot tetemesen felülmúlják. Az általános költségelőirányzat 423.225 forintnyi végösszegével szemben ugyanis a részletes költségvetés 839.272 forintot rúgott.¹⁹¹⁾ Azonkívül mihamar kitént, hogy az érdekelt minisztériumok sem találnának a részükre kijelölt helyiségekben kielégítő elhelyezést. Utóbbi nehézséget a helyszükséglet megállapításánál tanúsított fogyatékos körültekintés mellett főképpen a képviselőház 1871 január 26-án hozott 2088 számú határozata okozta. E határozat utasította a kormányt, hogy a Bécsből leszállítandó magyar és erdélyi kancelláriai levéltárakat, a kincstári levéltárat, a helytartótanács levéltárát, valamint az erdélyi kormányzések levéltárait egy egyetemes levéltári intézet, a felállítandó Országos Levéltár kebelében egyesítse s azokat a Budán épülő »országház«-ban helyezze el. A levéltárak e tervezett összpontosítása a levéltári célokra igényelendő helyiségek számát a hivatali szükséglet rovására tetemesen megduzzasztotta s az egész elhelyezési tervet felborította.¹⁹²⁾

Hogy a megnövekedett helyszükségletet valamiképp kielégíthessék, a közlekedési és közmunkaügyi minisztérium által 1871 január 28-ra egybehívott miniszterközi bizottság azt a javaslatot terjesztette elő, hogy az eredeti program kibővítésével az Uri-utcai, eredetileg kétemeletesnek szánt szárnyat is háromemeletessé építsék ki. E kibővített építkezési terv megvalósítása esetén az Országos Levéltár kapta volna a volt klarissza-rendház északi udvari szárnyának nagyobb részét és az Országház-utcai új háromemeletes épület alagsorát. A belügyminisztériumnak jutott volna az Országház-utcai új épület csatlakozó udvari szárnyakkal, míg az Uri-utcai épületeknek a helyőrségi templomtól a volt klarissza-templomig terjedő részét a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, többi részét pedig a kisebbik országközi teremhez csatlakozó helyiségek egy részével együtt a honvédelmi minisztérium foglalta volna el. A horvát minisztérium számára megmaradt volna az eredetileg kijelölt kisebbik országközi terem.

A kibővített építkezési terv költségeit a miniszterközi bizottság 1,082.000 forint 78 krajczár-ban irányozta elő.¹⁹³⁾ A pénzügyminiszter azonban az eredetileg előirányzott költségvetési keret minden további felemelésétől

ridegen elzárkózott¹⁹⁴⁾ s így a szükséges anyagi fedezet hiányában nemcsak hogy a bővített tervet kellett elejteni, hanem még a valamivel szűkebb keretek között mozgó eredeti építkezési program sem volt teljes egészében kivihető. Végeredményben örvendeni kellett, hogy a hihetetlenül elszámított általános költségvetés mellett legalább a két megkezdett épületszárny építkezése be volt fejezhető.

Az építkezési terv megcsonkítása természetesen fölborította az eredeti elosztási tervet is. Az eredetileg négy minisztérium elhelyezésére számbavett épülettömb a két új épületszárny elkészültével mindössze két minisztérium, nevezetesen a belügy- és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, valamint az előbbi fennhatósága alá tartozó Országos Levéltár közt osztatott meg. A belügyminisztérium kapta az Országház-utcai épületeket és az egykori ferences rendházból megmaradt udvari épületszárnyakat, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium pedig az épülettömb Uri-utcai felét, míg az Országos Levéltár helyiségeit a klarissza-rendház udvari szárnyában, a régi országháza egyes részeiben és az Országház-utcai új háromemeletes épület alagsorában jelölték ki.

A vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak a nyolcvanas években történt kiköltözése után helyiségein részben a közigazgatási bíróság, részben pedig a belügyminisztérium és az Országos Levéltár osztozott, amely birtokállapot azután egészen 1923-ig, az Országos Levéltárnak új székházába történt átköltözéséig, fennállott.

A Kauser és Frey-féle építkezési terv csonka kivitelének egyik legsajnálatosabb következménye volt, hogy ennek folyományaként a Hillebrandt-féle díszes országgyűlési terem is áldozatul esett a minisztériumok helyszükségletének. A belügyminisztérium az országgyűlési termet jellegének megfelelően eredetileg reprezentatív célokra kívánta fenntartani. 1870-ben azonban mégis igénybevétték a lebontásra kerülő épületszárnyból kiköltözött belügyminiszteri irattár és kiadó elhelyezésére. Az irattár itteni elhelyezését csak ideiglenesnek tekintették. Az építkezési program fölborulásával azonban a teremnek ez a mind multjához, mind műértékéhez méltatlan igénybevétele a szükség kényszerítő hatása alatt állandósult s az iratkezelés és elhelyezés gyakorlati szempontjai mihamar sajnálatos megrongálásához vezettek. Eredeti mennyezetét elbontották és tűzbiztonsági okokból, szegecselt tartókon nyugvó köldökgereadás síkmennyezettel helyettesítették. A helykihasználás érdekében pedig még az erkély-korlátokat is eltávolították. Azonkívül a fölépcsőházban egy az új épülethez vezető erkélyt építettek, amely csak a legutóbbi restaurálás alkalmával bontatott le.¹⁹⁵⁾

*

A méltatlan sors nem jelentette Hillebrandt műalkotása számára az enyészetet.

Amikor 1923-ban a közigazgatási bíróság és az Országos Levéltár kiköltözésével a belügyminisztérium hivatalainak helyínsége megszűnt, az illetékes tényezőknel mindjárt felvetődött a gondolat, hogy a hazai talajba plántált Louis XVI.-izlés ez egyik legsikerültebb emléke helyreállíttassék. Rakovszky Iván belügyminiszter kezdeményezésére a Mű-

emlékek Országos Bizottságának bevonásával az erre vonatkozó tárgyalások csakhamar meg is indultak. A szükséges fedezetet az 1928—1929. évi állami beruházások keretében sikerült biztosítani, amikor is a helyreállítási munkálatokat Scitovszky Béla minisztersége idején megkezdették.

A restaurálás terveinek elkészítésére Lechner Jenő egyetemi tanár, műépítész kapott megbízást, aki mint a Műemlékek Országos Bizottságának tagja, már az előkészítő tárgyalásokból is kivette részét.

Lechner Jenő a rábízott feladat megoldásában arra törekedett, hogy Hillebrandt művét mind művészi kiképzésben, mind pedig belső berendezésében lehetőleg csorbítatlanul megőrizze. A monumentális (33 m hosszú) díszterem — a restaurálási munka tulajdonképeni magva — csaknem régi formájában született újjá. Csupán az új mennyezet hirdeti az avatott restaurátor egyéni, de kongeniális elgondolását, amelynek három mezőre tagolt síkja szerencsésen enyhíti a terem vonalának zavaró törését. De már a falak körül futó emeleti ballusztrádót tartó konzolok érintetlenül megmaradtak abban a kiképzésben, amint azokat Hillebrandt főnök ízlése korának levélfűzéses divatjában megalkotta.

Ugyancsak megmaradt Hillebrandt elgondolásában a Louis XVI. hazai változatában kiképzett két lépcsőház is.

A művészi feladat megoldása mellett gondja volt Lechner professzornak a reprezentatív alkalmakkor szükséges megfelelő helyiségekre is és a rendelkezésre állott szomszédos helyiségekből a nagy termet két további kisebb teremmel egészítette ki.

A helyreállítási munkálatokat Havas Sándor építész végezte 1928 tavaszától 1929 nyaráig.

A régi fényében helyreállított terem felavatása 1929 május 23-án ment végbe.

Paulinyi Oszkár

¹⁾ L. az 1. számú képen közölt helyszínrajzot.

²⁾ A helyreállítási munkálatok közelebbi ismertetését a m. kir. belügyminiszterium elnöki osztályának összeállításában lásd a 49—50. l-on.

³⁾ A m. kir. belügyminiszterium és a m. kir. Országos Levéltár budai várbeli épületeinek a Műemlékek Országos Bizottsága tulajdonában levő alaprajzi felvétele 1923-ból nem egészen megbízható.

⁴⁾ E tekintetben igen tanulságosak *Dernschwam Jánosnak*, a Fuggerek magas humanista műveltséggel rendelkező faktorának személyes észleletekre támaszkodó élesszemű megállapításai: *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Kleinasien*, herausgeg. von Franz Babinger (Studien zur Fuggergeschichte, Heft 7) München—Leipzig, 1923.

⁵⁾ A fentiekben *Károlyi Árpád* előadására támaszkodunk, aki Buda és Pest visszavívásáról írott művében nagy gonddal rostált adatokból szemléletes leírását nyújtja Buda városképeinek, társadalmi s gazdasági állapotának a visszavívó ostrom előestéjén: Buda és Pest visszavívása 1686-ban, Budapest 1886; egyéb elszórtan található adatai mellett főként a 196. s köv. és a 417. lapokon; utóbbi helyen a Koháry-idézet is.

⁶⁾ »Zaiger über die Vöstung anno 1696«, Buda várbeli városrészének első telekkönyvi felvétele a visszavívás után: Budapest szkf. levéltára, Budai kamarai telekkönyvek 5. — Kivonatosan, a telkek sorszáma és a tulajdonosok személyére vonatkozó bejegyzésekre szorítkozva, kiadta *Vass Klára*: Buda német utcanevei, Német philológiai dolgozatok XXXIX., Bpest, 1929., 101—109. l.

⁷⁾ Lotharingiai Károly herceg 4000 főnyi helyőrséget hagyott Budán. *Károlyi Árpád* i. m. 420. l.

⁸⁾ Rabatta főhadbiztos az 1686 szeptember—december havában az erődítési munkálatoknál foglalkoztatott munkások és iparosok munkáját 30.594 napszámmal mutatja ki; a legszükségesebb helyreállítási munkálatok költségei ugyanekkor 18.100 frtot tettek ki. — Eredeti kimutatások: *Wien, H. H. u. Staatsarchiv., Ungarn, Fasc. 427, Konv. E., Fol. 128—135.*

⁹⁾ L. a 6. jegyzetben idézett »Zaiger« adatait a 44., 45., 57—61., 122., 230., 250. és 251. számok alatt s a klarisszákra nézve alább a 27. s köv. lapokon mondottakat. A fenti, Budán véglegesen megtelepedett egyházi rendeken kívül szereztek még más külső egyházi testületek is ingatlanokat a várban. Így az Esztergomi káptalan (»Zaiger« 154., 155. sz.), a pesti pálosok (172. sz.), a kremsmünsteri apátság (245., 246. sz.). — A jezsuiták és karmeliták budai ingatlanaira nézve v. ö. még *Rupp Jakob*: Buda-Pest és környékének helyrajzi története, Budapest, 1868., 96. s köv., illetőleg 127—129. l.

¹⁰⁾ Plan de la ville Ofen, Wien, Staatsarchiv., Ungarn, Fasc. 187., Fol. 25. Bizonyos kiegészítő megállapításokkal közölte *Károlyi Árpád*: i. m. I. sz. térkép-melléklet. — A térképhez tartozó telekkimutatás, az egyes telkek utcavonalának méretével: Ugyanott, Fasc. 427., Konv. E. Fol. 129—130.

¹¹⁾ L. a 7. számú képet.

¹²⁾ A mai helyőrségi templom. Az ostromban leégett régi középkori templom (közelebről még alább is) a XVIII. század első felében mint a Budára telepedett ferencesek temploma épül újjá.

¹³⁾ *Károlyi Árpád*: i. m. 204. l.

¹⁴⁾ Az alábbiakra nézve l. a 2. képet. — Ezzel v. ö. *Tallián Ferenc* térkép-rekonstrukcióját *Vass Kláránál* (i. m. I. sz. térkép). Tallián rekonstrukciója nagyjából helyes. Tévesnek mindössze a templomtelek déli irányú kiterjedésében — az Uri-utca felőli oldalon — és a templomtelket délről határoló rézsutos keresztutca bemérésében tartjuk, amit azonban nem szabad Tallián rovására írunk. A tévedés forrása ugyanis maga az 1696. évi fölvétel, amely az Uri-utcai telkek egy részénél kétségtelenül helytelen méreteket ad. Erre nézve lásd közelebről a 2. számú képen közölt rekonstrukciót s annak magyarázatát.

¹⁵⁾ *Károlyi Árpád*: i. m. 221. l.

¹⁶⁾ *Károlyinál* (i. m. 3. számú térkép) »a«-val jelezve.

¹⁷⁾ A Zsigmond kora előtti vár falának maradványa volt körülbelül a mai Nándor-laktanya térre néző homlokfalának vonalán. — *Károlyinál* (i. m. 3. sz. térkép) »U—U—P« betűkkel jelezve.

¹⁸⁾ *Károlyi Árpád*: i. m. 410. l.

¹⁹⁾ A XVIII. századi térképeken e később még jobban kiépített ágyúállás világosan látható (v. ö. a 3., 4. és 5. sz. képekkel). Hogy az ostrom idején még állott harmadik fal és kőkerítés lebontása és a kérdéses sánc létesítése mindjárt a vár visszavívása után végrehajtott javítási munkálatok során történt, erre utal az a körülmény, hogy az 1696. évi telekkönyvi fölvétel a templomtelek és az erődítési művek közti területen említi a ferenceseknek 48×32 öl kiterjedésű kertjét. (A 6. jegyzetben idézett »Zaiger«-ben az 57. számú telek után olvasható szám nélküli bejegyzés: »Der Patrum Franciscaner Garten von Kirchhof oder Kloster bis zum Wahl hat in der Lenge 48 und in der Braidte 32 Clafter«). Ezt pedig a jelzett területen csak úgy tudjuk elhelyezni, ha azt szabad térnek s a falműveket lebontottnak föl-tételezzük.

²⁰⁾ A XVIII. századi utcanevekre nézve itt s a következőkben is l. *Vass Klára* id. tanulmányát.

²¹⁾ Hogy ez az úgynevezett ferences-kert, amely a Zaiger-nek a 19. jegyzetben idézett bejegyzésében van fölvéve, nem véglegesen magántulajdonba átengedett teleknek, hanem csak ideiglenesen, átmeneti hasznélvezetbe átengedett közterületnek tekintetett, arra utal az a körülmény is, hogy míg az egyes telkek kivétel nélkül mindig a megfelelő sorszámossal vannak fölvéve, a kérdéses kert-területet a »Zaiger« külön lapon ugyan, de sorszám nélkül veszi föl. S utóbb is pl. a 19. jegyzetben idézett képeken közölt térképeken e terület ugyancsak közterületnek van föltüntetve.

²²⁾ L. a 2. sz. képen közölt térképrekonstrukciót s ennek magyarázatát.

²³⁾ *Karácsonyi János*: Sz. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig, I. Bpest, 1922, 138. l.

²⁴⁾ *Némethy Lajos*: Tábori lelkészek Budavár bevételénél, Századok 1884, 346—352. l.

²⁵⁾ Igaz, hogy ezt már alig egy esztendőre rá át kell engedniök az udvarnál sokkal nagyobb befolyásnak örvendő jezsuitáknak. *Rupp Jakob*: i. m. 97. l.

²⁶⁾ Rabatta fölvétele (7. sz. kép) azt már mint a ferencesek (Les Observantains) tulajdonát jelzi.

²⁷⁾ *Károlyi Árpád*: i. m. 255. l.

²⁸⁾ *Rupp* téves azonosításával szemben, ki (i. m. 110. l.) e templomot a ferencesek középkori Sz. Jánosról nevezett templomának tartja, *Némethy Lajos* (Archeologiai értesítő 1885.) s az ő nyomán induló *Károlyi Árpád* (i. m. 205. l.) és *Csánki Dezső* (Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában, I. Bpest, 187. l.) megállapításait kell elfogadnunk. *Dernschwam* is (i. m. 272. l.), ki pedig még Mohácsot megelőző huzamos budai tartózkodása idejéből a helyi viszonyokkal tisztában volt, 1555-ben Budán megfordulva, azt írja útinaplójában, hogy a Magdolna-templom a keresztények egyetlen — a katolikusok és protestánsok által közösen használt — temploma.

²⁹⁾ *Károlyi Árpád*: i. m. 205. l. Valójában a ferenceseknek Sz. János evangélistáról nevezett templomát az egykori Vízi-kapu szomszédságába kell helyezniünk (*Némethy Lajos*, *Csánki Dezső*: i. h.). A török ezt is mecsetté alakította át (*Dernschwam*: i. m. 272. l.).

³⁰⁾ L. a 2. számú képet s a templomtelekre nézve fentebb mondottakat. A topográfiai viszonyok ismertetésénél az egyes telkek megjelölésénél a továbbiakban is mindvégig az 1696. évi fölvétel számozását használjuk, jóllehet utóbb, a XVIII. század folyamán a telkek számozása ismételten változik. Tesszük pedig ezt azért, nehogy a változott számokkal való megjelölés az előadás érthetőségét zavarja. A telekszámváltozásokat egyébként az olvasó megtalálja a 2. képhez fűzött magyarázó jegyzetben.

³¹⁾ Budapest szfv. levéltára: Gewöhr-Protokoll der Stadt Offen, Lib. I. fol. 86: 1701 február 2-ről kelt bejegyzés, amit v. ö. az idézett »Zaiger« adataival is a megfelelő számok alatt.

³²⁾ Ugyanott, folio 87: 1701 február 2-ről kelt bejegyzés, amely az 1701 január 21-én kelt szerződésre s d'Olbern kamarai tanácsnoknak a budai telekkönyvi hatósághoz intézett 1701 január 30-i rendeletére hivatkozik. A telek eladója Schmidt Ágoston s ennek birtokelődje Clar Ferenc Márton budai postamester volt. Az idézett Zaigerben 121. szám alatt, *Vass Kláránál* (i. m.) a 105. lapon.

³³⁾ Id. »Zaiger«-ben a 120-as számhoz fűzött későbbi bejegyzés (*Vass Klára* i. h. csak töredékesen közli): »Von dieser Brandtstatt ist Herrn Postverwalter alhier

Franz Martin Clar zu No. 121 3 Clafter 5 Schuech zugemessen und das Übrige zu einer Interimgassel vorbehalten.»

³⁴⁾ A 32. jegyzetben i. h.

³⁵⁾ Az idézett 1696. évi »Zaiger«-ben e telek már mint a ferencesek ideiglenes rendháza van fölvéve. Az átruházás a »Gewöhr-Protokoll«-ban (i. h. fol. 86) 1701 február 2-i kelettel lett keresztülvezetve a kamarai hatóság 1701 január 30-ról kelt rendelete alapján. Az ideiglenes rendház céljaira a ferencesek a Zaiger adatai szerint még az akkor gazdátlanul állott 61-es telek épületeinek egy részét is igénybevétték.

³⁶⁾ *Karácsonyi János*: i. m. 155. l. Karácsonyi szűkszavú előadása nyomán mindenesetre csak gyanítjuk, hogy az 1711 előtt épült két kápolna az ostromban leégett templom részleges helyreállítása révén létesült.

³⁷⁾ »Recensio observantis minorum provinciae S. Joannis a Capistrano per Hungariam, Austriam inferiorem et Slavoniam extensae . . . pro anno 1830.« (Buda, 1830. 207. l.) a templom s rendház fölépítését 1717-re teszi. Viszont a budai klarisszák-nak egy keltezetlen, de kétségkívül 1743-ból való felségfolyamodványa szerint: » . . . gedachte Patres Franciscaner anno 1741 ihr Closter in völligen Stand gebracht, die alte Residenz aber zu bewohnen verlassen . . . « Egykorú másolatban: Országos Levéltár (O. L.) Cam. Hung. Acta monialium Vetero-Budensium fasc. 34, no. 40. Az ellentmondó adatokat nyilván oly módon kell összeegyeztetnünk, hogy azok az építkezés különböző fázisait jelölik.

³⁸⁾ L. a 3., 5. és 13. sz. képen közölt térképeket, illetőleg helyszínrajzot.

³⁹⁾ Azonos az 1. számú képen D—G—N—M jelzéssel jelölt épületrészrel.

⁴⁰⁾ Az 1. sz. képen H—G—R—S jelzésű épületrész.

⁴¹⁾ Mint már fentebb is említettük, a rendház-telek az északi oldalon túl-nyúlva a templom épületén a mai állapottól eltérően fölölelte a mai Kapisztrán-ter egy sávját is.

⁴²⁾ Az 1740-es évek elején, amikor a klarisszák lépéseket tesznek e telek meg-megvételére, azt már a Mosbacher-család kezén találjuk. L. alább a klarissza-ingatlan történeténél.

⁴³⁾ Mindezekről részletesen alább a klarisszák ingatlanának kialakulása kapcsán lesz szó.

⁴⁴⁾ Egy a ferences teleknek a rendház főszárnyától délre eső térfelét fölölelő 1796-ban készült helyszínrajz világosan megjelöli e telekrész utcai körfalát. O. L.: Térképtár, Helytartótanácsi térképek, Divisio 8, no. 226.

⁴⁵⁾ A későbbi években, a rend föloszlatásáig mindössze annyi változást állapíthatunk meg, hogy a rendház épületének a Sütő- (illetőleg Ferences-) utca felől esett szárnya egész a déli oldalt határoló keresztutcáig kiépül s a keresztutca Uri-utca felőli térélemben is egy keskenyebb épület húzódik meg a körfal mentén. (L. a 6. sz. képet.) Miután ez épületrészek a rend föloszlatása utáni időből való helyszínrajzi fölvételeken (13. sz. kép és a 44. jegyzetben id. fölvétel) már nem láthatók, valószínű, hogy csak jelentéktelenebb s inkább gazdasági célokra szolgáló toldalék-építmények voltak, amelyeket az épület változott rendeltetésével lebontottak.

⁴⁶⁾ *Karácsonyi János*: i. m. II. köt., Budapest, 1924, 515—517. l.

⁴⁷⁾ Bpest szfv. levéltára: Ofner Grunddienstbuch 1706—1710, hol a három telek 1706-ban már a pozsonyi klarisszák nevében szerepel; az előző kötetben az 1704. évnél a 44. s 45. sz. telek még mint a karmeliták tulajdona, a 46. sz. pedig mint ki nem osztott (»unvergeben«) telek van fölvéve. V. ö. az 1696. évi »Zaiger« ezzel meg-egyező bejegyzéseit is. A karmelitákkal a rend a vételi szerződést már 1699-ben megkötötte (Rupp J.: i. m. 127. l.), de az átruházás csak 1706-ra történt meg. A kér-déses telkek egyébként az Uri-utcának a várfalak felőli oldalán feküdtek a Lant-utcától délre, körülbelül átellenben a klarisszák későbbi rendház-telkével.

⁴⁸⁾ O. L. Cam. Hung.: Acta monialium Vet.-Budensium, fasc. 17 no. 19.: a pozsonyi és budai rendházak osztálylevele 1714 november 3-ról.

⁴⁹⁾ Az előző jegyzetben idézett osztálylevél. — A Csáky Franciskával leköl-tözött nővérek: Károlyi Krisztina, Orahóczy Brigitta és Csáky Zsuzsanna.

⁵⁰⁾ *Karácsonyi János*: i. m. II. köt. 526—527. l. Ezt a főúri jellegét a rend a XVIII. században is megőrizte. A 48. jegyzetben idézett osztálylevélben pl. az említettekén kívül még következő nevekkel találkozunk: Révay Konstancia, Bossányi Júlia, Balassa Margit, Sigray Erzsébet, Erdődy Erzsébet.

⁵¹⁾ A budai városi tanács határozata 1718 márc. 4-ről a klarisszák telekvásárlása ügyében; egyszerű kivonatban: O. L. Cam. Hung., Acta mon. Vetero-Bud., fasc. 34 no. 40.

⁵²⁾ 1718 március 4-éről kelt tanácsi határozat: »Wird delibret, ob man denen Closterfrauen S. Clarae verwilligen wolle, dass sie das Rittersheimische Haus und an diesem das Mazingersche kaufen und freimachen, wohingegen sie das sogenannte Carmeliten-Haus, welches per 1500 fl. kauft worden, der Statt gänzlichen schenken und abtretten wolten.« Egysz. jkv. kivonat: i. h.

⁵³⁾ Az előbbi telekre nézve l. az id. »Zaiger« későbbi bejegyzését a 63. sz. alatt és a 10. sz. képet, amely e telket világosan megjelöli. Hogy a másik szomszédos telek is Reuter-féle volt, erre nézve lásd Orahóczy Brigitta rendfőnöknő 1728 április 3-i beadványát a városi tanácshoz, mely kifejezetten a Reutter-házról beszél: »... wasgestalten ich sambt meinen, mir anvertrauten Closterfrauen S. Clarae Ordens alhier in dem vordem Reitterischen Haus, nunmehr aber miserabl beschaffenen Closter...« Különben a budai ingatlanösszeírások is 1719-től fogva a rittersheimi Reuter-féle 63-as és 62—61-es telek birtokosaiként a klarisszákat tüntetik fel (Kovács Lajos dr. szfv. levéltárnok úr szíves közlése). V. ö. az idézett »Zaiger« 62. és 61. számok alatti bejegyzéseivel is. Utóbbi szám alatt többek közt a *Vass Klárándi* nem közölt következő későbbi bejegyzés olvasható: »Von disser Brandtstatt ist etwas zu einem Interimgässel vorbehalten und das übrige, ut L. 1. fol. 57, Herr Obercomissario Reutter Zu No. 62 zuegemessen worden.«

⁵⁴⁾ Az 52. jegyzetben id. tanácsi határozat.

⁵⁵⁾ 1718 április 29-én kelt tanácsi határozat: egyszerű jkvi kivonat: O. L. Cam. Hung., Acta mon. V. Bud. fasc. 19, no. 33. V. ö. az 52. jegyzetben idézett határozattal is.

⁵⁶⁾ A városi tanács 1718 július 7-i határozata egyszerű kivonatban: ugyanott. — Eredetileg a tanács mindössze ahhoz járult volt hozzá, hogy a kérdéses telket megvásárolva, azon maga építi meg a szükséges lakásokat s évi bér fejében bérbe adja a rendnek. Az április 29-i szerződés e föltételt csak utólag módosították a fenti értelemben. A július 7-i határozat a kérdéses telket a következőképpen határozza meg: »... den Hausplatz hinten denen Closter-Frauen an dem vorhin gewesten Rittersheimischen Haus...«

⁵⁷⁾ Az 55. jegyzetben idézett helyen.

⁵⁸⁾ Ezen telek mentesítésének közelebbi körülményeit nem ismerjük, de miután a rend első temploma e telken épült föl s további részében is a szorosán vett rendház céljára használták föl (l. az 53. jegyzetben id. 1728 április 3-i beadványt), kétségtelen, hogy ezt a kérdést a várossal előzetesen rendezniök kellett.

⁵⁹⁾ 1729 július 1-én a rendház építkezése még nem volt befejezve; a rendfőnöknő u. i. e napon benyújtott beadványában még azzal a kéréssel fordul a városi tanácshoz, hogy az építkezés folytatásához némi épületkövel segítse meg a rendet. Eredeti a tanács kedvező hátirati elintézésével: O. L. Cam. Hung., Acta Mon. Vetero-Budensium, fasc. 34, no. 40.

⁶⁰⁾ L. az 1696. évi »Zaiger«-ben a 61-es számú telekhez fűzött későbbi bejegyzést az 53. jegyzetben; továbbá a 120-as szám alatt található ugyancsak későbbi bejegyzést a 33. jegyzetben.

⁶¹⁾ L. a 3. és 8. sz. képet. V. ö. a rendnek az 53. jegyzetben idézett 1728 április 3-i beadványát, valamint a Sütő-utcai Aigner-féle telken (az 1696. évi fölvétel 116-os telke) tervbevett magánépítkezés ellen benyújtott keltezetlen tiltakozását (ugyanott, ahol az előbbi beadvány), amelyekből megállapítható, hogy mind a két, illetőleg három rittersheimi Reuter-féle telken épült szárny a szorosabb értelemben vett rendházhoz tartozott.

⁶²⁾ Orahóczy Brigitta rendfőnöknő beadványa a városhoz 1743 május 24-ről; eredeti: O. L., Cam. Hung., Acta monialium Vet. Budensium fasc. 34, no. 40.

⁶³⁾ L. fentebb az 59. jegyzetet.

⁶⁴⁾ A rend 1728 április 3-án benyújtott beadványa a városi tanács kedvező hátirati elintézésével eredetiben: O. L., Cam. Hung., Acta mon. V. Bud. fasc. 34, no. 40.

⁶⁵⁾ A rend 1742 augusztus 21-i beadványa a tanács hátirati elintézésével; eredeti: ugyanott, hol az előző jegyzetben idézett beadvány. V. ö. a rendnek a 37. jegyzetben idézett felségfolyamodványával is. Utóbbi a tanács elutasító magatartását

a városi pártok erőviszonyának megváltozásával magyarázza: »...weilen aber unser Widersager von Seithen des Raths unsere geneigte Freund in zweien Wahlen übertroffen ...«

⁶⁶⁾ Az eredeti szerződés: O. L., Cam. Hung. Acta mon. V. Bud. fasc. 19, no. 34.; míg a szerződés megkötését megelőző tárgyalások iratai: ugyanott fasc. 34. no. 40.

⁶⁷⁾ A Mosbacher-féle telek megszerzése a rendnek sok gondot okozott. A telektulajdonos kéz alatt a városi hatóság által is ösztönözve, igen magas árat szabott a telekért s azt csak más, tetemesen nagyobb értékű telekért volt hajlandó cserébe a rendnek átadni. (Orahóczy Brigitta rendfőnöknő keltezetlen beadványa a helytartótanácsához, másolatban: i. h. fasc. 34, no. 40.) Nem fogadta el a rend által e célra kiszemelt fenti telket sem. Végül is a rend csak úgy tudott vele megegyezni, hogy 1400 frtért cserébe a Lukacsevics-féle házát vette meg számára a Bécsi-kapu szomszédságában s ezen felül még három aranyat fizetett. Az idevágó eredeti szerződések: i. h. fasc. 19, no. 35, 36.

⁶⁸⁾ I. h. fasc. 19. no. 37. V. ö. vele a 9. sz. képet.

⁶⁹⁾ A szerződés szerint: »... pro fundo Adami condam Körner penes domum Pascalianam situato ac ad praenotatam civitatem Budensem spectante...« A 10. sz. képen közölt helyszínrajzból tudjuk, hogy a Pascal-féle telek, amely az 1696. évi fölvétel 118-as telkének felel meg, dél felől a Kolmann-féle telekkel volt szomszédos s így a Körner-féle telek csak az északi oldalára helyezhető a Pascal- és a Mosbacher-féle telek közé.

⁷⁰⁾ Barkóczy Margit főnöknő keltezetlen felségfolyamodványa eredetiben a királynő sajátkezűleg írt elhatározásával (Camerpresident Graskovich solle dise Sache ausmachen.): O. L., Cam. Hung.: Neoregistrata acta, fasc. 100, no. 9.

⁷¹⁾ Eredeti: Ugyanott és Acta mon. V. Bud., fasc. 19, no. 41. L. hozzá a 10. sz. képet.

⁷²⁾ Az eredeti adásvételi szerződés: O. L., Cam. Hung.: Acta monialium V. Budensium, fasc. 19, no. 43.

⁷³⁾ A rendet minden további birtokszerzéstől eltiltó záradék, valamint az 1748. évi szerződésnek a tanács ajánlotta leányzó részére hozománymentes helyet biztosító kikötése ez alkalommal is megújított.

⁷⁴⁾ Az eredeti adásvételi szerződés: O. L., Cam. Hung., Acta monialium V. Budensium, fasc. 19, no. 40. A Moldauf-féle házért a rend 3358 frtot fizetett. L. a 10. sz. képet is.

⁷⁵⁾ L. a 11. sz. képet s v. ö. a 6. sz. képpel is, amely a rendháznak korábbi átmeneti állapotát mutatja az 1760-as évek derekáról.

⁷⁶⁾ L. Hollósy Györgynek, a budai seminarium generale igazgatójának jelentését 1783. júl. 7-ről: O. L., Camera Hung.; Aedilia, 1783, fons. 15, positio 1.

⁷⁷⁾ Mint fentebb láttuk, azt a telekrészt, amelyen a rend új temploma épült, a klarisszák csak 1743-ban szerezték meg. A 10. sz. képen közölt 1754. évi helyszínrajz azonban az Uri-utcai traktust már későbbi kiterjedésében mutatja.

⁷⁸⁾ V. ö. a klarisszák rendházának az 1763-as térképen rögzített állapotával (6. sz. kép.).

⁷⁹⁾ Fogalmazványa: O. L. Canc. Hung., 1782, no. 550. A rendelet a kamaldeusok, a klarisszák és az eremicolák felosztatását rendelte el. A végrehajtást a helytartótanács és a m. udv. kamara által kiküldendő vegyes bizottság hatáskörébe utalta, utasítván a két kormányszéket, hogy az egyes rendházak felosztatására is kölcsönösen küldjenek ki biztosokat. A rendelet részletesen intézkedik a felosztatással kapcsolatos tennivalókról. Az épületekre nézve elrendelte, hogy az egyes rendházak tagjai a felosztató rendelet kihirdetésétől számított öt hónapon át még együtt maradhatnak rendházaikban s hogy az épületek fenntartási költségei az egyes rendházak jövedelmeiből s ezek elégtelen volta esetén a kincstár által fedezendőek.

⁸⁰⁾ Az 1782. febr. 7-ről kelt felterjesztés fogalmazványa: O. L. Consilium locumtenentiale, Okolicsányi: 1782, fons 64, pos. 7. (a pos. 15—16. mellett.)

⁸¹⁾ O. L. Canc. Hung. 1782 no. 894; 1782. febr. 21-ről kelt kir. rendelet.

⁸²⁾ A biztosok 1782. július 15-i jelentése: O. L. Cons. Locumtenentiale: Okolicsányi, 1782, fons 64, pos. 301. Ez alkalommal készültek a rendház alaprajzi fölvételei is, amelyek közül a földszint alaprajzát a 11. sz. képen közöljük.

⁸³⁾ Az 1782 aug. 17-én 5184/1782. sz. alatt kelt kancelláriai rendelet a helytartótanácsához : O. L. Cons. Locumten., Okolicsányi, 1782, fons 64, pos. 435. A helytartótanács rendelete Laczkovics alispánhoz 1782 aug. 22-ről : u. o. pos. 413. — Laczkovics jelentése a helytartótanácsához 1782 szept. 9-ről : u. o. pos. 445.

⁸⁴⁾ O. L. Canc. Hung., 1783 no. 3412.

⁸⁵⁾ Ugyanott no. 4554.

⁸⁶⁾ 1783 április 27-ről kelt legfelsőbb kézirat Eszterházy kancellárhoz : O. L. Canc. Hung., 1783 no. 4125.

⁸⁷⁾ A helytartótanácsához intézett rendelet 1783 május 2-ről : u. o.

⁸⁸⁾ Batthyány József hercegprímás 1783 aug. 6-án terjesztette föl a terveket Hollóssy Györgynek, a budai szeminárium igazgatójának véleményes jelentése kíséretében a magyar udv. kamara elnökéhez : O. L. Cam. Hung., Aedilia, 1783 fons 15, pos. 1. A Mayerhoffer budai építómester által készített tervek : O. L. Canc. Hung., 1783 no. 9866.

⁸⁹⁾ A primásnak az előző jegyzetben idézett átirata.

⁹⁰⁾ O. L. Cam. Hung., Aedilia, 1783 fons 15, pos. 2. — (1783 aug. 14.)

⁹¹⁾ O. L., Cam. Hung., Aedilia, 1783, fons 15, pos. 3. Maguk a tervek : O. L. Canc. Hung., 1783 no. 9886. L. a 12. sz. képet.

⁹²⁾ Tallhernek az előző jegyzetben idézett felterjesztése.

⁹³⁾ Pozsony és Pest városok felségfolyamodványai a kérdéses kormány-székeknek eredeti székhelyükön való meghagyása ügyében : O. L., Canc. Hung. 1783 no. 10143, 12819.

⁹⁴⁾ A kormány-székek áthelyezése ügyében kibocsátott 1783 november 28-i kir. rendelet : O. L., Canc. Hung., 1783 no. 12232. A rendelet részletesen intézkedik valamennyi intézményről s 15. §-ának *m*) bekezdésében a felmerülő átalakítások és építkezések keresztülvitelére Hillebrandtnak teljhatalmú megbízást ad.

⁹⁵⁾ Az 1783 nov. 28-i rendelet nem terjeszkedik ki az egyes kormány-székek új épületeinek pontos kijelölésére. Valószínű, hogy erre vonatkozólag Hillebrandt tett az egyes kormány-székek vezetőivel folytatott előzetes megbeszélés alapján javaslatot, amelynek részletei azonban csak az általa készített terveken lehettek rögzítve. A fentiekben ismertetett elhelyezés azonban későbbi tárgyalási iratokból Hillebrandt tervei nélkül is megállapítható. A kamara elhelyezéséről a november 28-i rendelet 15. §-ának *l*) bekezdése, a helytartótanács első budai hajlékáról a magyar udv. kamarának 1793 márc. 15-én 3389. szám alatt kelt fölterjesztése (O. L., Cam. Hung., Gremiale, 1793 fons 17, pos. 2.) és Rupp Jakab i. m. 97 l., végül a főhadparancsnokság elhelyezéséről az O. L., Canc. Hung., 1791 no. 206. nyujt tájékoztatást.

⁹⁶⁾ A november 28-i rendelet 15. §-a.

⁹⁷⁾ Az idézett november 28-i rendelet 15. §-ának *k*), *l*), *m*) bekezdése. Hogy az építkezések tervei valóban Hillebrandt nevéhez fűződnek, minden kétséget kizáró módon igazolja egyik munkatársának, a bécsi udvari építészeti főigazgatóságnál rajzoló minőségében alkalmazott Hillebrandt Józsefnek ránk maradt nyilatkozata, aki a szóbanforgó budai és pesti építkezéseknél alépítészként leendő alkalmaztatásért folyamodva, kérvényében kifejezetten a »von dem k. k. Oberbaudirektions-Assessore und Oberhofarchitekten Herrn v. Hillebrandt für Ofen u. Pest projektirten...« átalakítási munkálatokról beszél s kérése támogatására többek közt Hillebrandt vezetése alatt eltöltött 16 évi szolgálatát és az említett tervek kidolgozásában való közreműködését hozza föl (O. L. Canc. Hung. 1783, no. 12706 ; v. ö. Hillebrandtnak a 98. jegyzetben idézett fölterjesztését is).

⁹⁸⁾ Hillebrandt jelentése a magyar udv. kamara elnökéhez 1784 január 29-ről O. L. Canc. Hung. 1784 no. 1077 (hiv. másolatban).

⁹⁹⁾ Az épületrészek megosztását a két intézmény közt a 14. sz. kép tünteti föl.

¹⁰⁰⁾ Hillebrandt jelentése a bécsi udv. építészeti főigazgatósághoz 1784 aug. 2-ről : Canc. Hung. 1784 no. 9264.

¹⁰¹⁾ Ugyanott 1784, no. 4300, 4606, 10706, 11379.

¹⁰²⁾ Buda város közönségének 1785 jan. 3-ról kelt kérvénye, melyben az országgyűlési termeknek redoute-ok céljaira való átengedését kéri, az egyik termet már késznek mondja : Ugyanott, 1786 no. 403. — A levéltár elhelyezésére nézve

pedig I. gróf Csáky János országbíró átiratát a magyar kancelláriához: ugyanott 1784, no. 6548.

¹⁰³⁾ Az 1784 nov. 19-ről kelt rendelet: ugyanott, 1784 no. 13548. V. ö. az udv. építészeti főigazgatóság 1784 nov. 17-i fölterjesztésére kelt legfelsőbb elhatározással is: ugyanott, 1784 no. 13664.

¹⁰⁴⁾ A m. udv. kamarához az építkezések újra való fölvétele ügyében intézett rendelet 1784 márc. 21-ről: ugyanott, 1785 no. 3379.

¹⁰⁵⁾ Rudnyák András orsz. levéltárnoknak 1791 február 24-én az országgyűlés elé terjesztett jelentése az orsz. levéltár állapotáról: O. L. Archivum palatinale archiducis Leopoldi, Politica, 1791 no. 30. E szerint az országház épületét 1785 végével vették használatba. 1786 farsangján a jelmezes estélyt már mindenesetre az országgyűlési termekben tarthatták meg: O. L. Consilium locumtenentiale, Politia, 1786 fons 48, pos. 1, 3. — 1785 szeptemberében a második terem azonban még nem volt készen: O. L. Canc. Hung., 1785 no. 12289.

¹⁰⁶⁾ Kapossy János: F. A. Hillebrandt (1719—1797), Budapest, 1924. 19—20. 11.

¹⁰⁷⁾ O. L. Cons. Locumten., Politia comit., 1784, fons 28 pos. 46—48.

¹⁰⁸⁾ Hillebrandt jelentése az udv. építészeti főigazgatósághoz 1784 ápr. 17-ről: O. L. Canc. Hung. 1784 no. 4300.

¹⁰⁹⁾ Az emeleti belső válaszfalak lebontása egyébként biztonsági szempontból is fölülte kívánatos volt, minthogy az egyik hosszanti fal, amely az udvarra néző cellasort különítette el a folyosótól, csupán egy függő fal volt; a földszint boltozatára ráépítve, a tetőszerkezet alatt vaskapcsokkal rögzített gerendákon függött s tűz esetén az egész épület beomlásával fenyegetett, miután a több mint 2 láb szélességű faltömeg az épület többi részét is magával ránthatta volna. L. Hollóssy György 1783 július 7-én kelt jelentését a primáshoz: O. L. Cam. Hung.: Aedilia, 1783 fons 15, pos. 1.

¹¹⁰⁾ O. L. Canc. Hung. 1788 no. 9028.

¹¹¹⁾ Hillebrandtnak az országház építésére vonatkozó tervrajzait sem a magyar udvari kamarának, sem a magyar kancelláriának az építkezésre vonatkozó tárgyalási iratainál nem találtuk. Az 1784/89 évi budai s pesti kincstári építkezések nagy részének tervrajzait — így pl. a ferences rendháznak a 13. sz. képen közölt vázlatrajzát is — a legutóbbi években sikerült dr. Fleischer Gyulának a bécsi Albertinában megtalálnia. Az országház tervrajzai azonban, szíves közlése szerint ezek közt sem találhatók. — Készült egy részletes alaprajzi fölvétel a budai országházról 1816-ban az egyes helyiségek hivatali fölhasználásának részletes föltüntetésével. Ez a fölvétel annak idején az »archivum regnicolare«-ban (az úgynevezett régi országos levéltárban) nyert elhelyezést Lad. F, fasc. I., no. 15. jelzet alatt. 1850-ben e fölvétel rajzai még megvoltak, azóta azonban nyomtalanul hiányzanak helyükről. Az elsőrendű források hiányában így Hillebrandt alkotásának megállapításánál csak közvetett adatokra támaszkodhatunk. Kiindulva a klarissza-zárdának a 11. sz. képen közölt 1782. évi fölvételen rögzített állapotából a későbbi, Hillebrandt korát követő változások lehető megállapításával, igyekezhetünk rögzíteni, hogy mi az, ami az épület mai formájából Hillebrandtnak tulajdonítható. Egyetlen szemléltető forrásunk az épületnek a 14. sz. képen közölt 1793. évi helyszínrajza.

¹¹²⁾ A 14. sz. kép világosan mutatja a főhomlokzatnak a maival egyező voltát. Megoldandó kérdés marad egyelőre az udvari homlokzat mai formája, az az árkádos toldalék-építmény, amely emeleti részeiben az országgyűlési terem mentén végigfutó oldalfolyosót foglal magában s amely a korabeli úri kastélyokra emlékeztető derűsebb motívumaival sok barokk reminiscenciát árul el. Az 1782. évi felvételtől (11. sz. kép) azonban kétségtelenül megállapítható, hogy Hillebrandt ezt készen nem találta. De nem tulajdoníthatjuk Hillebrandtnak sem. Az épület 1793. évi helyszínrajza ugyanis az udvari homlokzaton is csak falkiszögelléseket mutat, amelyeknek mindössze a végében állott egy-egy árkádos íven nyugvó erkély. Ez erkélyekre vonatkozólag Rudnyák András orsz. levéltárnoknak 1808 június 17-i jelentése (O. L. Archivum palatinale archiducis Josephi, Politica, 1808, no. 587) előadja, »quod anno circiter 1793 erga demissam remonstrationem meam pergulae in utroque fine tractus domus regnicolaris aream versus erectae, quia in illis vel maxime tempore hiemis et veris e resolutis nivibus ac etiam pluviis confluens et stagnans aqua parietis utriusque salae nimium damnosa erat, demolitae quidem fierint, fornix tamen in latere earum columnae innixus et cum parte domus ad aream prominente coniunctus,

eo quod aedificii huius ad aream protensi murum sustinere videbatur, una cum muro suprastructo, seu crepidine, quae antea pergulam cingebat, intacte relictus, imo ei tectum quoque ex scandulis superinductum fuerit. Quo facto lumen in officio archivali ademptum est adeo, ut tempore praecipue obscuro me cum intensione et enervatione oculorum laborare oporteat. Fornix praeterea ille et remanens crepido pergulae hoc etiam adfert incommoditatis, quod dum imber densior et vehementior cadit, pluvia e superiori tecto domus ad crepidinem illam ruens inde cum impetu se ad fenestram officii archivalis effundat ac per clausam quoque fenestram copiosa aqua in cubiculum officii penetret . . . His proinde domino Sax huiusmodi hydraulico-aedilis directionis adiuncto dirigenti . . . communicatis, quanquam praepoptassem, ut praedenotatus fornix totus una cum columna, cui innititur, et suprastructo muro seu crepidine, quae in statu deserto ante fenestram officii archivalis et respective ipsius archivi erecta stant, ob praemissa incommoda usque ad partem illam aedificii, quae ad aream protenditur, simpliciter dirruantur et pars illa ad aream prominens, si necesse videbitur, pila seu fulcro murato solidetur; verum idem dominus Sax obtento eo, quod tractus ille muri cum aedificio ad aream protenso connexus ad retinendam huius firmitatem requiratur, demolitionem muri disvasit. » Hogy azonban a kérdéses bajokon némileg mégis segítsen, az erkélyek mellvédeinek lebontását javasolta. Ez az átalakítás a nádor javaslatára azután engedélyeztetett is. — Hogy az udvari homlokzat mai formáját mikor nyerte, erre nézve nem sikerült adatokat találnunk.

¹¹³⁾ Rudnyák András orsz. levéltárnok jelentése az országgyűléshez 1791 febr. 24-ről, illetőleg a nádorhoz 1808 jún. 17-ről: O. L., Archivum palatinale archiducis Leopoldi, Politica 1791 no. 30 és Arch. palat. archiducis Josephi, Politica 1808 no. 587. Továbbá Csáky országbírónak a 102. jegyzetben idézett átírata.

¹¹⁴⁾ L. Kovachich József emlékiratát az országháza épületéről: O. L. Archivum regnicolare, Acta gestionis officii archivariatus, no. 948.

¹¹⁵⁾ Hillebrandt referátuma a magyar udv. kancellária 1784 június 17-i felterjesztéséről: O. L., Canc. Hung., Protokoll der Oberhofbaudirektion, 1784, §. 375. — V. ö. Kovachichnak a 114. jegyzetben id. emlékiratával is.

¹¹⁶⁾ L. a kérdéses országgyűlések naplóinak a megnyitó ülésekről szóló részeit. — L. ehhez Kovachichnak a 114. jegyzetben id. emlékiratát is.

¹¹⁷⁾ A m. udv. kancellária 1788 jan. 4-i felségfelterjesztése: O. L. Canc. Hung. 1788 no. 1318.

¹¹⁸⁾ O. L. Canc. Hung., 1786 no. 403.

¹¹⁹⁾ József főherceg nádor 1822-i felterjesztése: O. L., Canc. Hung. 1822 no. 13801. V. ö. Buda város tanácsának 1785 november 11-ről kelt folyamodványával: O. L. Cons. Locumtenent., Politia, 1786, fons 48, pos. 3.

¹²⁰⁾ József nádornak az előző jegyzetben id. felterjesztése.

¹²¹⁾ O. L., Canc. Hung., 1823 no. 2775, 11117, 12744.

¹²²⁾ O. L., Canc. Hung., 1861, VIII/B, No. 59 alatt az 1861. évi 9956. sz. ügyirat. V. ö. Kovachich id. emlékiratával is.

¹²³⁾ Buda városának 1867 május 24-ről kelt kérvénye: Belügymin. 1869 I. kútfő 7. tétel 443. alapszám: 1867. évi 7348. sz. (Ezidőszerint az 1905. évi 3037. Bm. eln. számmal).

¹²⁴⁾ Kovachichnak a 114. jegyzetben id. emlékirata.

¹²⁵⁾ Ugyanott; továbbá: O. L. Milit. u. Civil-Gouvernement, Civilektion, 1857, XVI/J 4076. alapszámmal az 1857. évi 5634. sz. ügyirat.

¹²⁶⁾ Kovachich id. emlékirata.

¹²⁷⁾ A felosztásról felvett jegyzőkönyv: O. L., Canc. Hung., 1786 no. 9488.

¹²⁸⁾ O. L., Canc. Hung., 1786 no. 14266. A provinciális táblára nézve. *Herzog József*: A magyar provinciális tábla, Károlyi Árpád-Emlékkönyv, Bpest, 1933, 215. s. köv. l.

¹²⁹⁾ O. L., Canc. Hung., 1786 no. 14266 és 1787 no. 5860.

¹³⁰⁾ Tallher tervei nem állanak rendelkezésünkre. Az uralkodó döntése után 12244/1787 kancelláriai szám alatt visszaküldettek a hétszemélyes táblához, amely azokat azután kiadta Tallhernek: O. L., Archivum curiae regiae, Repertorium, 1787 no. 7244 és Protocollum sessionale, 21 Nov. 1787. — A terveket részletesen ismerteti a hétszemélyes táblának fentebb id. felterjesztése és a magyar udv. kancelláriának ez ügyben tett 1787 szept. 6-i előterjesztése. Utóbbi: O. L., Canc. Hung. 1787 no. 12244.

- ¹³¹⁾ O. L. Canc. Hung. 1787 no. 990, 1443, 11780, 12981 és 1788 no. 401.
- ¹³²⁾ Ugyanott 1787 no. 10921, 12244.
- ¹³³⁾ Ugyanott, 1787 no. 12244. (1787 szept. 27.)
- ¹³⁴⁾ A hétszemélyes tábla elnökének 1788 febr. 9-i átirata a helytartótanács-hoz: O. L., Canc. Hung., 1788 no. 4547. A templomra az elfogadott Tallher-féle terv szerint nem volt szükség s így azt a hétszemélyes tábla a vallásalaptól át sem vette. Erre vonatkozólag a helytartótanács utóbb azt a rendelkezést tette, hogy a templomépületet a vallásalap javára értékesítse: Ugyanott.
- ¹³⁵⁾ Az uralkodónak a magyar kancellária 1788 okt. 30-i felterjesztésére adott legfelsőbb elhatározása: O. L., Canc. Hung., 1789 no. 1558.
- ¹³⁶⁾ V. ö. legfelsőbb elhatározását a magyar kancellária 1789 január 22-i fölterjesztésére: O. L., Canc. Hung. 1789 no. 1558.
- ¹³⁷⁾ Heppe Szaniszló 1782 febr. 2-i felterjesztése: O. L., Canc. Hung., 1789 no. 2188. V. ö. az uralkodónak az előző jegyzetben id. elhatározásával is.
- ¹³⁸⁾ A tervek leírása a magyar udv. kancellária 1789 márc. 2-i véleményes jelentésében: Canc. Hung. 1789 no. 2949.
- ¹³⁹⁾ O. L., Canc. Hung., 1789 no. 4230, 4629.
- ¹⁴⁰⁾ Heppe Szaniszló jelentése a helytartótanács elnökéhez 1789 okt. 14-ról: O. L. Canc. Hung., 1789 no. 12834.
- ¹⁴¹⁾ O. L. Canc. Hung., 1790 no. 2583.
- ¹⁴²⁾ A rendek 1790 december 6-i feliratukban a helytartótanács Pestre helyezését is kérték. Az uralkodó azonban csak a kúria áthelyezéséhez járult hozzá s a többi kormányzékra vonatkozólag elhatározását a helyi viszonyok közelebbi ismeretétől tette függővé. Az idevágó tárgyalási iratok: O. L., Canc. Hung., 1791 no. 990, 992, 1003, 3827, 3829, 3932, 4442. — Fölvetődött a kérdés az 1792. évi országgyűlésen is, de minden konkrét eredmény nélkül: Canc. Hung., 1792 no. 8043.
- ¹⁴³⁾ O. L., Canc. Hung., 1790. no. 4707, 5169.
- ¹⁴⁴⁾ Legfelsőbb kézirat Pálffy kancellárhoz 1790 szept. 18-ról: O. L., Canc. Hung., 1790 no. 12795.
- ¹⁴⁵⁾ O. L., Canc. Hung., 1792 no. 4124.
- ¹⁴⁶⁾ Ugyanott: 1796 no. 10811. — Az istentiszteletek tartására vonatkozólag az uralkodó úgy intézkedett, hogy a templomi szolgálat ellátásáról a bécsi skótoknak a telki apátság jövedelmeit élvező apátja gondoskodjék a vallásalaprak és a polgárságnak minden megterhelése nélkül. E kérdés rendezése azonban az érdekelt felek vonakodása következtében még esztendőig elhúzódott. Az erre vonatkozó tárgyalási iratok: O. L., Canc. Hung., 1796 no. 13291; 1797 no. 2601; 1799 no. 2921; 1801 no. 7878; 1804 no. 9360; 1807 no. 5614, 11476.
- ¹⁴⁷⁾ O. L., Canc. Hung., 1791 no. 206.
- ¹⁴⁸⁾ A politikai és kamarai igazgatás különválasztása ügyében kiküldött vegyes bizottság jegyzőkönyve 1793 nov. 3-ról: O. L., Camera Hung., Gremiale, 1793 fons 17, pos. 1. Továbbá a magyar kamara 1793 márc. 14-i felterjesztése: Ugyanott, pos. 3 (No. 3389).
- ¹⁴⁹⁾ L. a magyar udv. kamarának az előző jegyzetben id. felterjesztését.
- ¹⁵⁰⁾ A magyar udv. kamara 3389 sz. fölterjesztése a 148. jegyzetben id. helyen. Továbbá a helytartótanács-hoz intézett 6582. sz. átirata 1793 máj. 15-ről: Ugyanott pos. 12. Végül: O. L., Canc. Hung., 1793 no. 5257.
- ¹⁵¹⁾ A magyar udv. kancellária és a directorium in cameralibus által kiküldött vegyes bizottság 1793 június 13-i jegyzőkönyvére adott legfelsőbb elhatározás: O. L., Canc. Hung., 1793 no. 8358.
- ¹⁵²⁾ A tárgyalásokra vonatkozólag: O. L., Camera Hung., Gremiale, 1793, fons 17, positio 2, 4, 12. — Canc. Hung., 1793 no. 4042, 5257, 5489, 5847, 6221, 8358. E tárgyalások során a kamara a kúriai épület átalakítására saját kezdeményezéséből tervet készíttetett, amely azonban nem került kivitelre. A földszint, I. és II. emelet alaprajzát ábrázoló tervek: O. L. Camera Hung., Aedilia 1793, fons 27. pos. 7, 8.
- ¹⁵³⁾ Talán a Zichy által lakott épülettel azonos.
- ¹⁵⁴⁾ O. L., Canc. Hung., 1794 no. 7790.
- ¹⁵⁵⁾ A helytartótanács 1793 aug. 30-i fölterjesztése: Canc. Hung., 1793 no. 9844 és 1804 no. 1261. V. ö. a 16. sz. képpel is.
- ¹⁵⁶⁾ O. L., Canc. Hung., 1795 no. 9133.
- ¹⁵⁷⁾ O. L., Canc. Hung., 1803 no. 8974; 1804 no. 1261, 3815.

- ¹⁵⁸⁾ 1817 április 14-ről kelt felterjesztése: O. L., Canc. Hung., 1817 no. 5433.
- ¹⁵⁹⁾ O. L., Canc. Hung., 1817 no. 9496.
- ¹⁶⁰⁾ Ugyanott, 1818 no. 9224; 1819 no. 4386, 7140; 1821 no. 14711; 1822 no. 6360.
- ¹⁶¹⁾ L. a tervet a 15. sz. képen.
- ¹⁶²⁾ O. L. Canc. Hung., 1823 no. 17017 és Archivum palatinale archiducis Josephi, Locumtenentiale, 1824 no. 321.
- ¹⁶³⁾ A nádort meglehetősen bántotta az uralkodó, illetőleg az államtanács elutasító álláspontja. A pénzügyi nehézségekre való hivatkozást nem találta helytállóknak s az építkezés ügyében tett legutolsó fölterjesztésében végül is nyíltan rámutatott a helyzet visszasságára. T. i. hogy amíg a tarthatatlan hivatali viszonyok indokolta építkezést Budán az államháztartás nehéz helyzetére való hivatkozással nem engedélyezik, Bécsben nemcsak hivatali építkezésekre fordítanak jelentékeny összegeket, hanem még az egyes kormányiszékek elnökei számára is tudnak lakásokat építeni. Az 1821 november 8-ról kelt felségfelterjesztés: O. L., Canc. Hung., 1821 no. 14711.
- ¹⁶⁴⁾ O. L. Magyar udv. kancellária, 1846 no. 18424; 1847 no. 8156, 18063.
- ¹⁶⁵⁾ Kecskeméthy Mihály belügyminiszteri irattári igazgató és álladalmi közös levéltárnok jelentése Szemere Bertalan belügyminiszterhez a közös levéltár s a budai országház állapotáról (1849 június 15.): O. L., 1848—49. évi belügyminiszteri iratok, rendezetlen rész.
- ¹⁶⁶⁾ *Károlyi Árpád*: Németujvári gróf Batthyány Lajos... főbenjáró pöre, Budapest, 1932, 46 s köv. 1.
- ¹⁶⁷⁾ Kecskeméthynek a 165. jegyzetben id. jelentése. V. ö. hozzá: O. L., Archivum regnicolare, Acta gestionis archivariatus no. 493, 652.
- ¹⁶⁸⁾ A budai Statthaltereiaibt. 2503—1853. sz. jelentése 1853 okt. 27-ről: O. L.: Milít. u. Civilgouvernement, Civilsektion, Organisationsakten, Ofen, 1854 no. 670.
- ¹⁶⁹⁾ Ugyanannak 1857. évi 2074. sz. fölterjesztése: Ugyanott, 1857, XVI, I. no. 4076. alapszám.
- ¹⁷⁰⁾ A 168. jegyzetben id. helyen.
- ¹⁷¹⁾ Ugyanott, Civilsektion, 1856 XVI—B, no. 655 alapszám.
- ¹⁷²⁾ Ugyanott, 1857, XVI—I. no. 4076. alapszám.
- ¹⁷³⁾ Ugyanott ugyanannál az alapszámnál az 1857. évi 5634. sz.
- ¹⁷⁴⁾ 5960—1867. és 9713—1867. sz. belügymin. iratok: O. L., Belügymin., 1869, I. kútfő, 7. tétel, 443. alapszám. Utóbbi ezidőszert az 1905. évi 3037. B. M. eln. számmal.
- ¹⁷⁵⁾ Jenev Henrik főmérnök 1871 okt. 31-ről kelt kimutatása a budai országházban (a miniszteriális korszak elején e néven nemcsak a szorosán vett országházát, hanem a volt helytartótanács székházának egész komplexumát is értették) annak kiépítése előtt az egyes minisztériumok által elfoglalt helyiségekről: O. L.: Közl. és közmunkaügyi min., 1871, 17. tétel, 9632. alapszám alatt »D—4« jelzéssel.
- ¹⁷⁶⁾ L. az előző jegyzetet.
- ¹⁷⁷⁾ A 175. jegyzetben idézett helyen található »D« jelzésű kimutatás. E szerint a belügyminisztérium a főépületben bírt 91 helyiséggel szemben további 134 helyiséget bérelt a Binder-, Döry-, Schwarzer-, Szelestey- és Csolich-féle házakban, amelyekért évi 14.170 frt 70 kr. bért fizetett. A kultuszminisztérium is főépületbeli 44 helyisége mellett további 49 helyiséget bérelt a Csathó-, Thoma- és Beck-féle házakban évi 7746 frt bérért.
- ¹⁷⁸⁾ Az 1869 január 27-i minisztertanács jkvének kivonata: Belügymin. elnöki irattár, 1869, III—M. csomó 774. alapszám.
- ¹⁷⁹⁾ A 175. jegyzetben id. helyen található D—8 jelzésű kimutatás.
- ¹⁸⁰⁾ Az országgyűlési termek közül mindössze a kevésbé díszes kisebbik termet vették volt 1867 nyarán ideiglenesen, a téli időszak beálltaig, a közl. és közmunkaügyi minisztérium vasúti tervezési osztálya részére igénybe: 1867. évi 9713. belügymin. szám a 174. jegyzetben id. helyen.
- ¹⁸¹⁾ 1867. évi 16020. belügymin. szám ugyanott. A koronázás alkalmával az országgyűlési termekben éttermet rendeztek volt be: 1867. évi 5960. belügymin. szám ugyanott.
- ¹⁸²⁾ A 177. jegyzetben id. kimutatás.

¹⁸³⁾ A 178. jegyzetben id. helyen.

¹⁸⁴⁾ Az építkezés terveit a legszorgosabb kutatás után sem sikerült megtalálni az érdeklét minisztériumok iratai közt. Az építkezés befejeztével, ahogy annak fölülvizsgálása is megtörtént, a tervrajzok egy-egy példányát (összesen 59 darabot) a kereskedelmi minisztérium térképtára vette át. A térképtár jegyzékeiben a tervek 80—X, 2. tételszám alatt be is vannak vezetve, maguk a tervrajzok azonban nyomtalanul hiányoznak helyükről.

¹⁸⁵⁾ A budai »országház« kiépítése ügyében a közl. és közmunkaügyi miniszter által összehívott miniszterközi bizottság 1869 május 9-i ülésének jegyzőkönyve: O. L.: Közl. és közmunkaügyi min., 1872, 17. tétel, 9632. alapszám. A levéltárakra nézve lásd Rauschmann Gusztávnak ugyanott található 1871 május 8-i jelentése mellett az előzetes és a részletes költségvetés közt fennálló eltérésekről szóló kimutatást.

¹⁸⁶⁾ Ugyanott.

¹⁸⁷⁾ L. a 16., 17. és 18. sz. képet. A körfalat már a 44. jegyzetben idézett 1796. évi helyszínrajz is lebontottnak tünteti fel s azon egy közkutató is jelez.

¹⁸⁸⁾ Az igazságügyi min. 20596. sz. átirata a Belügymin. elnöki irattárában az 1905. évi 3037. eln. számnál a belügymin. I. kútfő, 4. tétel, 500. alapszám alatt. L. ugyanott a 10150—1870. sz. belügyi iratot is. — A szerződés hivatalos másolata: O. L.: Közl. és közmunkaügyi min., 1870, 17. tétel, 13900. alapszám.

¹⁸⁹⁾ A közl. és közmunkaügyi miniszter 1869. évi 925. eln. sz. átirata a belügyminiszterhez: O. L.: Belügymin., 1869., I. kútfő, 4. tétel, 2093. alapszám alatt a 20596—1869. bm. számnál. Alapszám csatolva az 1905. évi 3037. bm. elnöki számhoz. Hofhauser kereseti kimutatásai az 1870—72. évekből a közl. és közmunkaügyi min. irattárából kisselejtettek.

¹⁹⁰⁾ A két épületrész műbírálati jegyzőkönyve a közl. és közmunkaügyi minisztériumnál 1873. évi 5017. és 5705. szám alatt került tárgyalásra: O. L.: Közl. és munkügyi min., 1873, 17. tétel, 3278. alapszám. — A tárgyalási iratok szerint a vállalkozó keresete a két épületnél 379.000 frt 05 kr.-t, illetőleg 56.416 frt 12 kr.-t tett ki.

¹⁹¹⁾ A közl. és közmunkaügyi min. átirata a pénzügyminiszterhez (9632. sz. 1871 június 6-ról): O. L.: Közl. és közmunkaügyi min., 1871, 17. tétel, 9632. alapszám. — L. még a 185. jegyzetben id. kimutatást is.

¹⁹²⁾ A közl. és közmunkaügyi miniszternek 9632. sz. alatt 1871 június 13-án kelt második átirata a pénzügyminiszterhez és az 1871 január 28-ról kelt »E—4« jelzésű bizottsági jegyzőkönyv: Ugyanott. — V. ö. a belügyminiszter 1874 szeptember 10-i előterjesztését a minisztertanácshoz az Orsz. Levéltár ügyében: Belügymin. elnöki irattár, 1874, II-a csomó, 3088. alapszám.

¹⁹³⁾ A bizottság jegyzőkönyve az előző jegyzetben idézett helyen.

¹⁹⁴⁾ O. L.: Közl. és közmunkaügyi min. 1871, 17. tétel, 9632. alapsz.

¹⁹⁵⁾ A terem restaurátorának, Lechner Jenő egyetemi tanár úrnak a megállapításai.

Adatok Budapest koraközépkori helyrajzához.

Annak a területnek, amelyen ma Budapest székesfőváros fekszik, koraközépkori multján kívül koraközépkori helyrajza is csaknem teljes mértékben ismeretlen. Ez azonban nemcsak az okleveles adatok hiányának, — diplomatáriumunkban mindössze 24 tatárjárás előtti budapesti vonatkozású oklevelünk van — hanem annak is tulajdonítható, hogy eddigi kutatóink a rendelkezésünkre álló adatokat csak a maguk merő szárazságában használták fel és nem igyekeztek azokból, más támpontok felhasználásával is, plasztikus képet alakítani. Az oklevelek adatainak csoportosítása és a köztük lévő kapcsolatok felismerése kétségtelenül elengedhetetlen követelménye egy-egy történelmi tanulmánynak, de semmit sem ér az egész, tudományos és kritikai szemszögből megrostált anyag, ha segítségével nem tudjuk magát az elmúlt életet, vagy annak akár csak halvány visszfényét is felidézni. Ehhez azonban nemcsak az oklevelek adatainak ismerete szükséges, hanem bőséges földrajzi tudás és térismeret is és az, hogy ismerve a magyarság és általában a török és törökös népek koraközépkori társadalmi viszonyait, ne csak azt az egy vidéket nézzük mereven, amelyről éppen írni akarunk, hanem tágabb, országos perspektíva kereteibe igyekezzünk történeti és helyi ismeretünket, tudásunkat beilleszteni.

Budapest középkori — tatárjárás utáni — multja ismeretének elengedhetetlen követelménye, hogy a városterület tatárjárás előtti multját és helyrajzát is ismerjük. A tatárjárás utáni idők már jóval bővebb iratanyagát csak úgy tudjuk eredményesen felhasználni, ha tudjuk azt, hogy ezt az iratanyagot reánk hagyók minő előző helyrajzi adottságokat találtak itt. Ma, amikor Budapest történetének árpádkori okleveles emlékei már nyomtatásban is megjelentek¹⁾, sokkal könnyebb ezeknek az adatoknak is a feldolgozása és ellenőrzése, mint azelőtt, amikor a szétszórt anyag összeszedése és a hibás közlések felismerése nagy nehézségekbe ütközött. Tudnunk kell azonban, hogy ez az anyag csak egy része, valószínűleg csak igen kis része az egykori irattermelésnek és hogy ez az anyag inkább csak az élet egyes, főleg *egyházi birtokügyi* vonatkozásaira vet világot. Tekintettel arra, hogy a valószínűleg örökre elvesztett, esetleges írásos anyag ismerete nem áll módunkban, nem szabad a terra incognitának tekintett koraközépkori multunk, mint nem létező mellett elmennünk, hanem új adatnyújtó lehetőségeket és következtetéseket is fel kell használnunk.

* * *

Célunk Budapest székesfőváros területének történelmi helyrajzát lépésről-lépésre a lehető legnagyobb pontossággal meghatározni. Magyarországon a történelmi földrajz egyike a legelhanyagoltabb stúdiumoknak. Történelmi földrajzi munkánk, eltekintve Csánki Dezső rendkívül értékes és szinte európai viszonylatban is egyedülálló nagy munkájától, — Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában²⁾ — tulajdonképpen nincsen. Igen alapos és hézagpótló műveknek kell tartanunk ezen a téren még Mályusz Elemérnek Turóc megyéről,³⁾ Fekete Nagy Antalnak a Szepességéről⁴⁾ és Szabó Istvánnak Ugocsamegyéről⁵⁾ írt munkáit, bár ezek nem kifejezetten történelem-földrajzi tanulmányok. Nem történelem-földrajzi tanulmány azonban tulajdonképpen — címe ellenére sem — Csánki fentemlített munkája. Csánki ezen műve csak alap lehet a történelem-földrajzi kutatások számára, mivel merőben csak topográfiai adatokat tartalmaz és úgy viszonylik egy történelem-földrajzi munkához, mint egy modern helységnévtár egy földrajzi tanulmányhoz.

Nem tarthatjuk kifejezetten történelem-földrajzi tanulmányoknak azokat az értekezéseket sem, amelyeket Budapest székesfőváros területével kapcsolatban a Fehéregyháza és Árpád-sírja kutatók végeztek, bár igen sok topográfiai értékű adatot tartalmaznak. Nem történelem-földrajzi eredményeket felmutató művek már csak azért sem, mert eredményeiket nem a rendelkezésünkre álló összes tényezők figyelembevételével szűrték le és így részleteredményeik, ha helyesek is, egy vagy más szempontból még minden esetben vitathatók. Fehéregyháza pontos térbeli helyzetét ugyanis csak az egész középkori Óbuda topográfiájának tisztázása és az eddigieknél nagyobb szabású ásatások útján nyert támpontok segítségével elért eredményeknek a mai topográfiai adatokkal való teljes azonosítása után tudjuk csak meghatározni.⁶⁾

A földrajz ugyanis szintetikus, mondhatnánk, szinoptikus tudomány, mert az élet minden vonatkozására, a természet és a geológiai múlt minden adottságára figyelemmel kell lennie és így önállóságát megtartva mintegy összekötő kapcsot kell képeznie a szellem- és a természettudományok között. Hasonlóképpen a történelmi földrajz is nem foglalkozik kevesebbel, mint egy kor emberi és természeti tájalkotó tényezőinek összefogó, szintetikus tanulmányozásával.

A történelmi földrajz szellemtudományi része következőképpen mindazokat a forrásokat felhasználhatja, amelyeket maga a történettudomány is felhasznál. A történelmi földrajz természettudományi része az óholocén sőt pleisztocén problémák kutatása révén a paleogeográfiának a szerves része. Ilyen szempontból forrásanyagát — magán a természetén kívül — első sorban a ránkmaradt régi térképanyag alkotja. Fontos adatokat találunk azonban minden más történeti, történelem-földrajzilag felhasználható forrásban is.

Lehetetlen az elmúlt emberi életről helyes képet alkotnunk, ha nem ismerjük a történelmi idők paleogeográfiáját. Így például Gyórfy István tanulmányai a nagykúnsági szilajpásztorkodásról csak ezen vidék régi vízrajzának a teljes ismerete mellett alakulhattak ki egységes képpé.⁷⁾ A megtelepülések szempontjából pedig már a múltban is nagy jelentőségük volt az agrogeológiai tényezőknek.

Budapest székesfőváros mai területéről is megállapítható, hogy még a XVIII., sőt még a XIX. század folyamán is jelentősen más vízrajzi viszonyokkal találkozunk, mint manapság.⁸⁾ A régi pleisztocén Dunaágak medrét morotva maradványok, vízmosások, pusztai szikes tavak foglalták el és a nagy árvizek szabadon öntötték el az elhagyott medermélyedéseket. Szinte mocsárvilág és sívó homok közepén húzódott meg a XVIII. század derekán is középkorból maradt falainak tövében a kis Pest város.⁹⁾ Túl a Dunán pedig apró mocsári szigetek pereméig terjedtek Óbuda mezőváros kis házai és kertjei. A kép tehát merőben más mint a mai és egész valószínű, hogy több száz évvel azelőtt ismét más volt. Az egyre változó természeti tájalemeknek a felismerése és világos, érthető képbe való összefogása az óholocén korral foglalkozó paleogeográfia feladata.

Jelen kis tanulmányunkban figyelembe véve a megállapítható természeti változásokat, elsősorban azt kutatjuk, hogy a magyar honfoglalás óta eltelt időben a középkor egyes szakaszaiban az ember miként változtatta meg *települése révén* a főváros mai területének helyrajzát. Keressük tehát az egymást követő emberi települések térbeli elhelyezkedését és a velük összefüggő emberföldrajzi tájalemeket.

Kutatásunk alapját a már említett tájalemeken kívül elsősorban az okleveles adatok képezik. Hogy milyen nehéz azonban az egyes oklevelekben rejlő helynevek vagy az azokban megjelölt épületek helyének elhelyezése, aminek oka elsősorban a lakosság teljes kicserélődése, arra igen jó példát szolgáltat az alábbi eset.

Fennmaradt 1505-ből és pár évvel későbből a budai polgárok bordézsmajának jegyzéke,¹⁰⁾ 1531-ből pedig a sasadi bordézsma jegyzéke.¹¹⁾ A két jegyzékben előforduló dűlő-, helyesebben szőlőrésznevek a következők:

Budai szőlőrésznevek (zárójelben az 1505 utáni összeírás nevei): Rosamál (Rosa), Maczkalyk (Machalýk), Kysaranygomb (Kisarangomb), Fertal (Fertal), Bordémal (Bordelmal), Thykermal (Thýkermal), Kapplankw (Kapplankhw), Aranygomb (Arangomb), Sarmelleke (Sarmellek), Chykostho (Chykostho), Mondolas (Mondolas), Magasalya (Magosalýa), Kerepalasth (Kerepalasth), Damyenmal (Demjén Mal), Mezesmal (Mezessmal), Kappasthemethes (Kapasthemethes), Vereskep (Wereskep), Barsonmal (Barson Mal), Formankuth (Formankwth), Nagydezma (Nagdezma), Kegler (Kegleer), Ligethvelg (Ligethwelgh), Hengereythew (Hengerethew), Aranpohar (Aranpohar), Agyagwerem (Agyagweren), Kechelt (Kethelee), Vereskw (Wereskw) és (Zakadak).

Sasadi dűlőnevek: Isten Kwthya, Isten Kerthe, Akastho hegh, Kanya Kapw, Mazas, Gomba Mal, Eperies, Kys Wymal, Nagh Wymal, Sagadadh, Kys Kewes, Nagh Kewes, Hollomal, Bechkew, Nadaskwth, Sasadh, Ligethwelgh.

Már maguk ezek a nevek is, amelyekkel a középkorvégi budai polgárok szőlőiket illették, egészen más képet nyújtanak, mint aminőt eddig általában a »német«¹²⁾ Budáról alkottak történetíróink. Történetföldrajzi kutatások hiányában azonban ma még nem tudjuk ezeket a neveket a mai elnevezésekkel azonosítani. Éppen az ilyen azonosítások lennének az általunk kitűzött munkának az eredményei. Ahhoz azonban, hogy ezt véghezvihessük,

szükséges először a főbb, történetíróink által is aránylag legtöbb vitatott topográfiai kérdések tisztázásával foglalkoznunk. Ezek közé tartozik annak megállapítása, hogy a koraközépkorban, a tatárjárás előtt, milyen volt a főváros mai területén elhelyezkedő emberi telepek térbeli helyzete és hogy a főváros mai területe minő szállásbirtokok határaiból tevődött össze.

* * *

Az adatnyújtó koraközépkori oklevelek hiánya ellenére is topográfiai-
lag leginkább az érdekel bennünket, hogy területünkön és közvetlen kör-
nyékén a magyar honfoglalás után milyen törzsek és nemzetségek szálltak
meg. Erre nézve igen értékes adatokat szolgáltatnak a részben már eltűnt
és a részben még ma is élő helynevek.¹²⁾ Ézirányban használható adat-
gyűjtésünket ugyanis az teszi lehetővé, hogy a magyarság igen gyakran
törzs-, személy- és nemzetségnevekkel jelölte szállásait és így ezek a nevek
oklevelek hiányában is birtoktulajdont bizonyító erővel bírnak, hiszen
eredeti rendeltetésük is ez volt egy írásos emlékeket nem produkáló korban.
Vagyis, ha egy-egy törzs töredékének szállása más törzs nagyobb, össze-
függő szállásterületére vagy annak a peremére került, akkor ezt a szállást
rendszerint annak a törzsnek a nevével illették, amelyhez a töredék tar-
tozott. Így például a Megyer vagy a Kér helynevek sohasem a Megyer- vagy
a Kér-törzs szállásainak közepén, hanem azok területének peremén, vagy
más törzsek szállásainak közepette vagy közelében fordulnak elő. Egy-
szóval ott, ahol a más törzsbeliekkel való érintkezés szükségessé tette, nem
pusztán csak a birtokos vagy nemzetsége nevével, hanem magával a törzsi
névvel való jelölést is.¹³⁾ Természetes, hogy ez a jelölési mód alkalmas
szolgált arra, hogy a honfoglaló törzsek és nemzetségek X. századi el-
helyezkedésére némi fényt derítsen.

Első feladatunk tehát összeszedni a honfoglaló törzsek vidékünkön
helynevek alakjában őrzött emlékeit.

A honfoglaló törzsek nevei közül környékünkön a Megyer-, a Keszi- és
a Jenő-törzs neve maradt fenn helynevek alakjában. Mégpedig a Megyeré
Pócsmegyer, Békásmegyer és Káposztásmegyer, a Keszié Budakeszi és
Dunakeszi a Jenőé pedig Budajenő, Borosjenő és az elpusztult Jenő hely-
nevek alakjában. Természetes, hogy ez a felsorolás nem teljes és még sok
olyan ma már nem élő elnevezéssel találkozhatunk, amely a részleteket
még jobban kidomborítaná. Jelen tanulmányunkban elégedjünk meg
azonban a főbb vonásokkal.

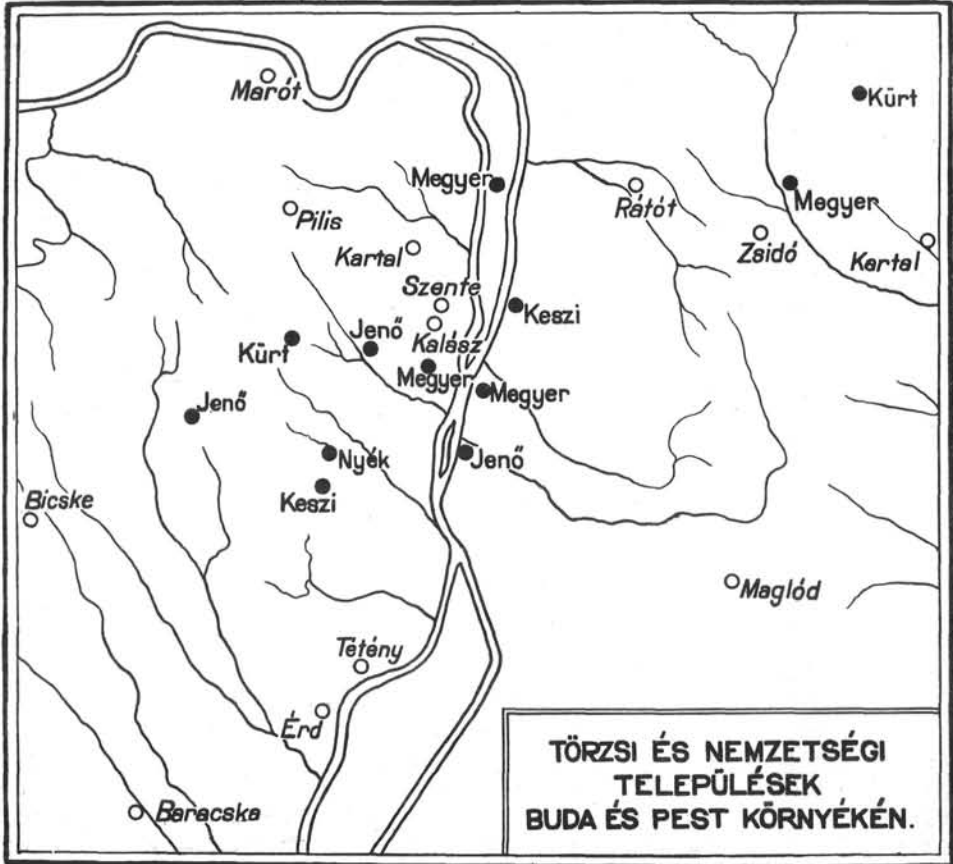
Igen érdekes, hogy ezek a törzsnevek egymáshoz meglehetősen közel
és közelebből tekintve bizonyos rendszert eláruló módon helyezkednek el,
amit legjobban a mellékelt térképvázlat árul el.

Az eddigi kutatások kétséget kizárólag megállapították, hogy Fehér
és Pest vármegyék Budapestről délre eső területein a fejedelem törzse,
a magyarságnak nevet adó Megyer-törzs szállt meg. Nyilvánvaló tehát,
hogy a Pócsmegyer, Békásmegyer és Káposztásmegyer nevében fennmaradt
Megyer törzsnév a fejedelmi törzs vidékünkön legészakibb — egyéb törzsek
vagy törzstöredékek szállásainak határterületéhez közeleső — szállásainak
az emlékét őrzi.

Arra, hogy melyek voltak ezek a többi törzsek, a Budajenő, a Pilisborosjenő és az elpusztult Jenő falu nevében rejlő Jenő-, továbbá a Budakeszi és a Dunakeszi nevében rejlő Keszi nevek adnak közelebbi felvilágosítást. Komplikációra az elhatárolásnál csak az szolgáltat látszólagos okot, hogy ezek a nevek meglehetősen keverten fordulnak elő.

Tudjuk azonban, hogy a honfoglaló törzsek nyugatra való haladása tervszerűen történt és hogy voltak elővéd csapatok, amelyek megszervezése minden valószínűség szerint a Nyék-törzsrre volt bízva. Tudjuk továbbá azt is, hogy ez a nyugat felé való haladás bizonyos mértékben egyes törzsek töredékekre bomlását, sőt szétporlását eredményezte és hogy éppen a Keszi-törzs volt az, amely annyira feldarabolódott, hogy más, nagyobb egységekhez, például a Tarján-törzshöz, mint függelék csatlakozott. Kisebb mértékben ugyanez történt a Jenő és a Kürt-Gyarmat-törzsszel is. Ez utóbbi különben már eredetileg is két ősi törzsünk egyesített töredéke volt.¹⁴⁾

A Keszi-törzs nevének előfordulását tehát igen szépen megmagyarázza az a körülmény, hogy ennek a törzsnek a töredékei egy nagyobb törzshöz

19. I. sz. térképábrázolat.

csatlakozva jutottak vidékünkre. Ez a nagyobb törzs vagy a fejedelmi Megyer-törzs, vagy a Jenő-törzs vidékunktől északra jutott nagyobb töredéke lehetett. Lehetséges azonban, — mint már jeleztük — hogy ez a Keszi-töredék a vidékunktől északra elhelyezkedő nagyobb Jenő-töredéknek volt a függvénye. Hihetőbb azonban, hogy a Keszi-törzstöredékek vidékünkön a Megyer-törzs szállásrendszerébe beilleszkedve helyezkedtek el.

Akár a Megyer-törzsnek, akár pedig a Jenő-törzstöredéknek volt is a függvénye ez a vidékünkön szereplő Keszi-töredék, a lényeg ugyanaz marad, tudniillik, hogy Budapest székesfőváros területének északi határához közel a Megyer-törzs és egy Jenő-törzstöredék, nyugaton és északkeleten pedig a Keszi-törzstöredék szállásai érintkeztek. A törzs nevét viselő helynevek egymástól való távolsága csekély, ami viszont a törzsválasztó közök igen korai birtokbavételére enged következtetni, ami a törzsek nemzetségeinek vérségi keveredését nagymértékben előmozdította. (Lásd az I. sz. térképvázlatot ^{14a}) a 19. képen.)

* * *

Az a tájékoztatás, amit az ősi települési viszonyok ismeretéhez a törzsnevek nyújtanak, nem lenne elegendő, ha azt a vidékünkön előforduló nemzetségi vonatkozású nevekkkel nem hoznók párhuzamba.

A magyar nemzetségek neveit az oklevelek és a krónikák adatainak alapján állíthatjuk össze és ezeknek a nemzetségneveknek a megfelelőit a környékünkre vonatkozó régi és újabb térképeken kereshetjük ki. Ezen az alapon vidékünkön a következő nemzetségnevet rejtő helyneveket találjuk: Buda-Kaláz, Sente vagy Szemcse, (Pomáz határában a Luppa-major helyén), Nagy-Tétény, Erd, távolabb a budai oldalon Baracska, Bicske, Pilis-Marót, továbbá a pesti oldalon Kartal, Rátót és Maglód. (L. az I. sz. térképvázlatot.)

Ezek megállapítása után a következő lépés most már az lesz, hogy ezeknek a nemzetségeknek az iratanyag alapján igazolható birtokviszonyait vegyük vizsgálat alá, mégpedig abból a szempontból, hogy a székesfőváros mai területén mely nemzetségek voltak szállásbirtokosok.

Anonymus Gestája 46. fejezetében a mai budai részekre vonatkozó következő sorokat olvassuk: Et in eodem loco, *cundunec* patri *curzan* dedit terram, a ciuitate Atthile regis usque ad centum montes, et usque ad gyoyg, et filio suo dedit unum castrum ad custodiam populi sui. Tunc *Curzan* castrum illud sub suo proprio nomine iussit appellari, quod nomen usque in hodiernum diem non est obliuioni traditum.¹⁵) Vagyis magyarul: És azon a helyen *Kündünek*, *Kurzán* atyjának földet adott (Árpád fejedelem) Attila király városától a Százhalomig és Diósdig és fiának várat adott népe védelmére. Akkor Kurzán megparancsolta, hogy azt a várat az ő nevééről nevezzék, amely név mind a mai napig nem ment feledésbe. — Első lépés, ha tovább akarunk haladni, hogy kikutassuk ennek a Kündünek és Kurzánnak nemzetségbeli hovatartozását, ennek megállapítása után pedig azt, hogy a meghatározott nemzetség oklevélileg igazolhatóan is birtokos volt-e vidékünkön.

Mind a két feladatot elvégezte már a magyar történettudomány. Karácsonyi János foglalta össze eddig a legkimerítőbben a kérdést. Ő állapította meg, hogy a XIII. századi írott forrásokban felmerülő Korczán- (Kurszán) nemzetség azonos a Kartal-nemzetséggel. Megállapítását azzal igazolta, hogy az 1263-ban Korczán nembelinek írt Uza fia Pétert 1247-ben és 1276-ban a Kartal-nemzetség tagjának írták.¹⁶⁾ A kettős nemzetségnév használata a magyarság körében nem tartozott a ritkaságok közé és így a Kartal-Korszán-nemzetség esetében is csak egy példát kell láttunk a sok közül, amikor a nemzetségi totem állat neve — a kartal=sas — felcserélődik, talán keresztény hatásra, a nemzetség egyik nagytekintélyű ősenek — Kurszánnak — a nevével. Sokkal fontosabb azonban annak a megállapítása, hogy ez a nemzetség a mai budai és pesti részeken tényleg birtokos is volt.¹⁷⁾ Igen fontos bizonyítéka ennek még az is, hogy a Kurszán vára elnevezés még 1332-ben és 1373-ban is szerepel az óbudai területen.¹⁸⁾

Anonymus Gestájában határozottan Kündü fiának mondja Kurzánt. Bizanci feljegyzésekből viszont tudjuk, hogy amikor Leó császár 894-ben követeket küldött a magyarokhoz, hogy azokat a bolgárok elleni háborúra rávegye, követei a magyarok fejeivel, Árpáddal és Kurzánnal tárgyaltak.¹⁹⁾ Ezek szerint a mintegy hat év múlva a mai budai részeken szállásföldet szerző és nyerő Kurzán, a *kende* fia, a legtekintélyesebb magyar vezérek egyike volt. Fel kell ugyanis tételeznünk azt a másik lehetőséget is hogy az Anonymusnál említett cundu-kündü nem személynevet, hanem a kündü-i=kende-i méltóságnévet jelöli, mint ahogy a Gyula szavunk is jelent méltóságot és jelez személyt is. Feltehető azonban még az is és erre éppen a Gyula személynév ad analógiát, hogy a Kündü szó ebben az esetben személy- és méltóságnévet is jelent, azaz egy olyan személyt jelöl, aki mint kende a Kündü nevet viselte.²⁰⁾

Véleményünk szerint azonban nem ez a második, hanem az első változat forog fenn, vagyis, hogy Anonymus és többi krónikánk közös ősforrása a kündü, azaz a kendei méltóságot viselő fejedelmi személy fiának írta Kurzánt, illetve az ugyancsak a kendetől származó Kusidot és Kopjánt, azaz Kaplonyt.²¹⁾ Ezzel kapcsolatban azonban vessünk egy pillantást a kendei méltóságra és kíséreljük meg az események sodrába a vidékünkön szereplő személyeket beállítani.

A magyar koraközépkori történelem egyik legkiválóbb művelője Pauler Gyula volt. Megállapításai igen sok tekintetben még ma is helytállóak, aminek az az egyszerű magyarázata, hogy rendkívüli forrásismerettel dolgozott. Mi sem természetesebb, hogy egyes kérdésekről alkotott véleményét csaknem minden kutatónk elfogadta és így megállapításai mindig a megdönthetetlen tekintély súlyával bírtak és hatottak. Így ő volt az, aki a magyarság etelközi szereplésével részletesen foglalkozva megírta, hogy a kündü=kende, azaz a kenderkhagan nem más, mint a magyarság fölött fennhatóságot gyakorló kazár kán kinevezett helyettese, egyszerűen, vajda volt.²²⁾ És ebben teljes mértékben igaza is volt. Konstantinos Porphyrogenetos előadása nyomán megírta azután azt is, hogy: „Lebedias, az első vajda» — magyar néven Eleud, Előd — a IX. század nyolcvanas éveiben élt. A kozárok nagyrabecsülték, kényeztették a »vitéz és nemes származású« férfiút; a khagán előkelő kozár nőt adott neki feleségül, »hogy tőle gyermeke

szülessen», *de ez a házasság meddő maradt.*»²³⁾ Paulernek ezen sorai oly nagy hatással voltak kutatóinkra, hogy fel sem ötlött bennük az a gondolat, hogy Lebediasnak esetleg gyermekei is lehettek, következésképp krónikáink Cundu és Cund néven szereplő egyazon egyéniségét ilyen nevű személynek vették.

Ezzel szemben Konstantinos Porphyrogenetos szövege a következőket mondja: *ὁ δὲ Λεβεδίας ἐκεῖνος ἔκ τινος τύχης μετὰ τῆς ἀδελφῆς Χαζάρου οὐκ ἐπαυδοποίησεν* = de Lebediasnak attól a kazár nőtől véletlenül nem lett gyermeke.²⁴⁾ Konstantinos szövege tehát egy szóval sem mondja, hogy Lebedias magtalan volt, csak azt, hogy attól a kazár nőtől nem születtek gyermekei, de már maga ez a kitétel is magában rejti annak a lehetőségét, hogy más nőtől lehettek gyermekei. Sőt egészen valószínű, hogy voltak is gyermekei, hiszen egy IX. századi nomád nagyúr egész lelkületével és világnézetével ellenkezett még a gondolata is annak, hogy magtalanul haljon meg. Gondoljunk csak az őskultuszra, amely már önmagában véve is megkívánta a férfi utódokat.

Mindenki által ismert tény, hogy Lebedias, amikor a kazár kán az Etelközbe sodort magyarságot megnyerendő, felajánlotta neki, hogy választassa magát fejedelemmé, ő a megtisztelő vezéri állást elutasította magától és maga helyett Álmost, vagy fiát, Árpádot ajánlotta.²⁵⁾ Lebediasnak ez a magatartása arra enged következtetni, hogy Álmosmal és Árpáddal igen szívélyes viszonyban volt. A Turul-, azaz a fejedelmi Árpád- és a Kartal-azaz Kurzán-nemzetségnek mai hazánkban lévő birtokviszonyaiból pedig arra következtethetünk, hogy a két nemzetség között igen közeli vérrokonni kapcsolatok álltak fenn.

Ennek igazolására lássuk a következőket.

Hóman Bálint foglalta össze azokat az alapvető kutatásokat, amelyek a fejedelmi törzs és nemzetségei elhelyezkedésére fényt vetnek.²⁶⁾ A honfoglaló nemzetségek vidékünkhez közel eső területen való elhelyezkedésével pedig legutóbb legrészletesebben Glaser Lajos foglalkozott.²⁷⁾ Ő figyelembe véve a földrajzi és növényföldrajzi adottságokat, Fejér vármegye településtörténetét, amennyire azt a rendelkezésünkre álló adatok lehetővé teszik, csaknem teljesen tisztázta. Az ő kutatásait akarjuk területünkre vonatkozólag továbbépíteni, amikor helytálló megállapításait átvesszük.

Egyik korábbi tanulmányunkban már megállapítottuk, hogy a honfoglalók a 900-ik év táján lépték át a Duna vonalát és vették birtokukba a Dunántúl Rábáig és Répcéig terjedő területét, hogy azután 907 után egész a Bécsi-erdőig, sőt azon túlra tolják ki szállásaik nyugati határait.²⁸⁾ Ennek az országfoglalásnak második periódusában, tehát 900 körül történt a budai és pesti részek nemzetségi megszállása. Az itteni szállástelepek Árpád-fejedelem családjában használatos személynevet megőrző birtoknevei alapján megállapítható, hogy a Dunántúli-Középhegységtől a Mecsekig és a pestmegyei futóhomok-területtől a somogyi homokterületekig elterülő országrészen a fejedelmi család és közvetlen rokonai, egyszóval a Megyertörzs vezető nemzetségei telepedtek meg.²⁹⁾ Ezen a nagy területen akadt bőven fű, víz, legelő, úgyhogy a téli és nyári szállások váltogatására bő alkalom nyílt. Ezeknek a nemzetségeknek a száma pontosan még nem határozható meg, de kétségtelen, hogy az ágakra való szakadás következtében egyre több új nemzetség keletkezett.³⁰⁾

Nagymértékben hozzásegít azonban bennünket a tények megismeréséhez a középkori egyházi szervezet területi beosztásának ismerete. Szent István ugyanis az általa alapított püspökségek felállításánál figyelembe vette a törzsi és a nemzetségi adottságokat és így a főesperességek területi bizonyos nemzetségek, vagy nemzetségcsoportok szállásterületeinek a határaival esnek egybe. Mivel azonban a középkori egyházi élet és közigazgatás szerves kiegészítője volt a világi életnek, mi sem természetesebb, mint hogy a vármegyék politikai határai is a főesperességek határaival estek egybe.³¹⁾ Így például Fejér vármegye XI. századi királyi uradalmának határai egybeestek a fehérvári főesperesség határaival, tehát Árpád nemzetségének birtokaival. Ezt a birtoktestet kiegészítették északon a közös töről származó Csák és Baracska nemzetségek szállásai. Ezek a nemzetségi szállástömbök meglehetősen előszeretettel ragaszkodtak a folyóvíz-határokhoz, úgyhogy ezen az alapon a koraközépkori Fehér vármegye határait a Bakony-patak, a Váli-víz, a Duna és Sárvíz alkották.³²⁾ Ettől a fehérvári főesperességtől és az ezzel egybeeső koraközépkori Fehér vármegyétől északra esett az ugyancsak a veszprémi püspökség fennhatósága alá tartozó budai főesperesség területe, amely azonos volt a koraközépkori Pillis, vagy ahogy Glaser Lajos előszeretettel nevezi, Visegrád vármegyével. Mi inkább a *koraközépkori Pillis vármegye* elnevezést tartjuk helyénvalónak.

A középkori budai főesperesség területét a veszprémi püspökség területén szedett pápai tizedek jegyzéke alapján ismerjük. Ez a tizedjegyzék az 1333-tól 1335-ig terjedő időben szedett hátrálékos tizedtartozásokat tartalmazza.³³⁾ Így tehát nem lehet teljes, de még így is, más főesperességek, különösen a fehérvári adataival egybevetve, meglehetősen pontosan feltünteti a budai főesperesség kiterjedését. A jegyzéket három egymástkövető időszakban készítették el. Ezért egyes nevek írásánál eltérések mutatkoznak. Ennek ellenére Csánki Dezső a helynevek megfejtését csaknem mindenben kielégítő pontossággal oldotta meg.³⁴⁾

A tizedjegyzék budai főesperességre vonatkozó adatait a plébánosok és a községek neveinek feltüntetésével az alábbiakban ide mellékeljük. A dőlt betűkkel szedett nevek mind a két felsorolásban előfordulnak.

Archidiaconatus Budensis. (I. a II. sz. térképvázlatot a 20. képen.)

1333—1335.

I.

Merboldus de Dechen
 Dominus Johannes de *Kezin*
 Nicolaus de Chic
 Petrus de Odon
 5. Petrus de *Gerche*
 Nicolaus de *Boroky*
 Blasius de Epel
 Michael de Merecy
 Petrus de *Teliki*

II.

Stephanus de *Cholnus*
 Nicolaus de Chut
 Petrus de *Telky*
 Merboldus de Tethin
 5. Nicolaus de Erd
 Paulus de Horky
 Nicolaus de *Berky*
 Laurentius de Monasterio
 Jacobus de Yenen

I.

10. Clemens de *Beyod*
 Saulus de *Nova-Villa*
 Benedictus de Halab
 Johannes de *Nezmel*
 Ladislaus de *Pizke*
15. Petrus de Barchy
 Nicolaus de *Chama Zumbata*
 Thomas de *Zambuch*
 Stephanus de *Prebor*
 Nicolaus de Dag
20. Martinus de Ivanch
 Stephanus de *Cholnuch*
 Paulus de Sap

II.

10. Johannes de *Nezmel*
 Michael de Banchida
 Ladislaus de *Pizke*
 Petrus de *Kerche*
 Johannes de *Kezin*
15. Petrus de Kele
 Andreas de *Probor*
 Franciscus de Kaluz
 Michael de Boztich
 Dominicus de Gyod
20. Johannes de Curbag
 Stephanus de Bach
 Saulus de *Nova-Villa*
 Petrus de Tolina
 Thomas de *Sambok*
25. Nicolaus de *Chumaburnata*
 Clemens de Orsap
 Nicolaus de Monoreus

III.

Andreas de *Boyod*

A fenti oszlopok neveit betűrendbe szedve Csánki a következő azonosságokat állapította meg:

Banchida = Bánhida, Komárom vármegyében.

Bach = Bót puszta, Fejér vármegyében.

Barchy = Bercse (Barcsi), Esztergom vármegyében Sáp és Bajna környékén volt.

Beyod, Boyod = Bajót, Esztergom vármegyében.

Berky, Boroky = Berki-puszta, Fejér vármegyében, Tárnok mellett.

Boztich = Basztély, ma Vasztély-puszta, Fejér vármegyében, Bicskétől északra.

Chama Zumbata, Chamaburnata = Csamaszombatja, Esztergom vármegye déli részén feküdt.

Cholnuch, Cholnus = Csolnok, Esztergom vármegye.

Curbag = Torbágy.

Chut = Alcsut.

Dag = Dág, Esztergom vármegye.

Dechen = Tétény, i. Tethin.

Epel = Epöl, Esztergom vármegye.

Erd = Érd, Fejér vármegye.

Kerche = Kerche = Gercse, Pilis vármegye, elpusztult falu.

Gyod = Diósd.

Halab = Halasz, Tata mellett, Komárom vármegye.

Horky = Horki, Fejér vármegye.

Ivanch = Ivánca, Fejér vármegye.
 Yenen = Boros-Jenő, Pilis vármegye.
 Kaluz = Buda-Kalász, Pilis vármegye.
 Kezin = Buda-Keszi, Pilis vármegye.
 Monoreus = Mogyorós, Esztergom vármegye.
 Nezmel = Neszmély, Komárom vármegye.
 Nova Villa = Nyerges-Újfalu, Komárom vármegye.
 Odon = Adony, Fejér vármegye.
 Orsáp = Sáp és Orsáp,
 Pizke = Pizske, Esztergom vármegye.
 Prebor, Probor = Perbál.
 Sap = 1. Orsáp.
 Teliki, Telky = Telki, Pilis vármegye.
 Tethin = Tétény.
 Tolina = Tolna, Komárom vármegye.
 Zambuch, Sambok = Zsámbék.

Kétséges megállapításuk a Chic, a Kele, a Merecy és a Monasterium helynevek. Csánki Chic-et Chut-tal vette azonosnak, mivel mind a két jegyzékben Miklós pap nevével áll kapcsolatban. Ennek ellenére mi az elpusztult Csik-kel vesszük azonosnak. Merecy-t Pilis Maróttal vagy a Bajna melletti Marót-pusztával vette azonosnak Csánki. Károlyi ezt a Merecy-t a fejemegyei Ércsivel azonosította és Glaser megállapítása szerint, amit mi is elfogadhatunk, alighanem igaza is van.³⁵⁾ Kele és Monasterium (Monostor) fekvését eddigi ismereteink alapján nem merjük lerögzíteni. Felvetjük azonban a kérdést, hogy a Kele nem azonos-e Kelen-nel, vagyis, amint rátérünk, a mai Tabán helyén létezett Kelen-földdel.

A középkori budai főesperesi kerület kiterjedése különösen azért készlet gondolkozásra, mert feltehető, hogy területe — amint a mellékelt térképről is kitűnik — törzsi vagy nemzetségi szállásbirtokok eredeti, XI. század eleji kiterjedésével esett egybe. Ezt, valamint a többi körülményt is figyelembe véve, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy ez a terület, bár északnyugati részein erősen szaturált volt a többi törzsek kisebb szállásaival, eredetileg a Megyer-törzs azon részének volt a birtoka, ahol a Kartal-nemzetség és a vele rokon vagy tőle függő többi kisebb-nagyobb nemzetségek szálltak meg.

Az elhelyezkedés szempontjából az a figyelemreméltó, hogy a tulajdonképpen legértékesebb dunamenti területet a Váli-víztől fel egészen Szentendréig (Pomázon ott van a mai Kartalja = Orlovác = sasad-dűlő) kisebb megszakításokkal, fővárosunk multjára nézve is elhatározó módon, a Kartal nemzetség vette birtokába.

Ezen a vidéken akkor a Duna kiöntései gyakran elárasztották még a pleisztocén- és óholocén-kori Dunaágakat és így a tavaszi árvizek egész a késő nyár derekáig vizes legelőket, jó szénatermő helyeket teremtettek. A nemzetség tagjainak gulyái és ménesei kora tavasztól késő őszig főleg a hegyek lábainál legeltek és húzódtak tavasszal északról délre, majd pedig nyár derekán délről északra, hogy télen a Duna-part közelében, római korból származó romvárosok helyén várják be a tavaszt. Itt, a téli szállások

helyén alakultak ki az állandójellegű nemzetségi szállások. Köztük Buda, Kurszán, Etele szállása. Mivel pedig az egész budai főesperesség területén a Kartal-Kurszán-nemzetség volt a legtekintélyesebb, ezért a terület súlypontja ennek szállásai körül helyezkedett el. Itt székelt a főesperes és hihetőleg itt volt a XI—XII. századi királyi megyeközpont is, bár ez utóbbi kérdés még vitás.

A budai főesperesség területének nagy kiterjedése — szemben a középkori pesti főesperesi kerület aránylag kis kiterjedésével³⁶⁾ — ennek régebbi alapítására enged következtetni. Ennek a következtetésnek később még nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk.

A főesperesi kerület nagy kiterjedése és Esztergomnak területéből való kivétele azonban még arra is enged következtetni, hogy a Kartal- és a Turul-nemzetség, tehát a fejedelmi család és Kurszán leszármazottjai között igen közeli rokoni kapcsolat lehetett, hiszen birtokaik egymásbaékelődtek. Gondoljunk továbbá még arra is, hogy az Anonymus által megőrzött hagyomány szerint Árpád fejedelmet a Kartal-nemzetség területén temették el egy kis patak fejeinél, amely kőmederben folyt Attila városába. Azt, hogy ez az Attila-Etele a Kurszán-nemzetség tagja volt-e és hogy ez a helynév a mai Óbuda valamely részére vonatkozik-e, vagy hogy azon a tágabb, a középkorban általában Buda névvel jelölt területnek egy másik pontján feküdt-e, csak a szorgosabb és minden tényezőt figyelembe vevő történelem-földrajzi kutatások dönthetik el.

A fent előadottak során láttuk tehát, hogy a Buda névvel jelölt szállás-terület a tulajdonképeni tágabb értelemben vett középkori Óbudával azonos. *A Buda név tehát nem* egy kis, akár római, akár egyéb nyomokon épült várost jelent, *hanem* jelent ezen kívül még több, ennek a területénél jóval nagyobb szállásföldet, Buda szállásának határát, ahol *Buda úr és nemzetsége* ménesei és gulyái szabadon járták a határt, téli és nyári leteleiket váltogatva.

Ennek a koraközépkori Budának területén kialakult egyházi és egyéb intézmények körülhatárolása azután nagymértékben lehetővé tette ennek az *ősi szállás-területnek* a felaprózódását. Erre vonatkozólag lássuk a következőket.

* * *

Óbuda középkori helyrajzára vonatkozó, a pusztá neveken kívül adatokat is tartalmazó első írásos emlékünkhöz az az 1212-ben kiállított oklevél, amelyben II. Endre király visszaadja a budai káptalannak az Imre királytól adományozott, de általa elvett jogokat; nevezetesen a Buda, azaz a mai Óbuda területén a bíraskodási jogot, a vásárvám és szőlődézmsza szedésének jogát.³⁷⁾ Ez alkalomból a királyi hites ember, Marcellus comes vezetésével körüljárták a káptalani terület határait is. A határleírás, mint maga az oklevél is, két különböző átiratban maradt ránk. Az első, nem hamisított oklevél szövegét egy 1273., egy 1295., egy 1328. és egy 1332. évi átirat őrizte meg. A hamisított oklevél pedig, a valószínűleg később odaiktatott 1212-es évszámmal ellátva maradt fenn.³⁸⁾

A kétségtelenül eredeti szöveget megőrző átiratok és a valószínűleg későbbi időpontban használatos kifejezéseket tartalmazó hamisított oklevél helyneveinek íráskülönbségei igen értékes adatokat nyújtanak. Az átiratoknak és a hamisított oklevélnek a határjárásra vonatkozó szövegét Gárdonyi Albert kiadása alapján párhuzamosan közöljük.

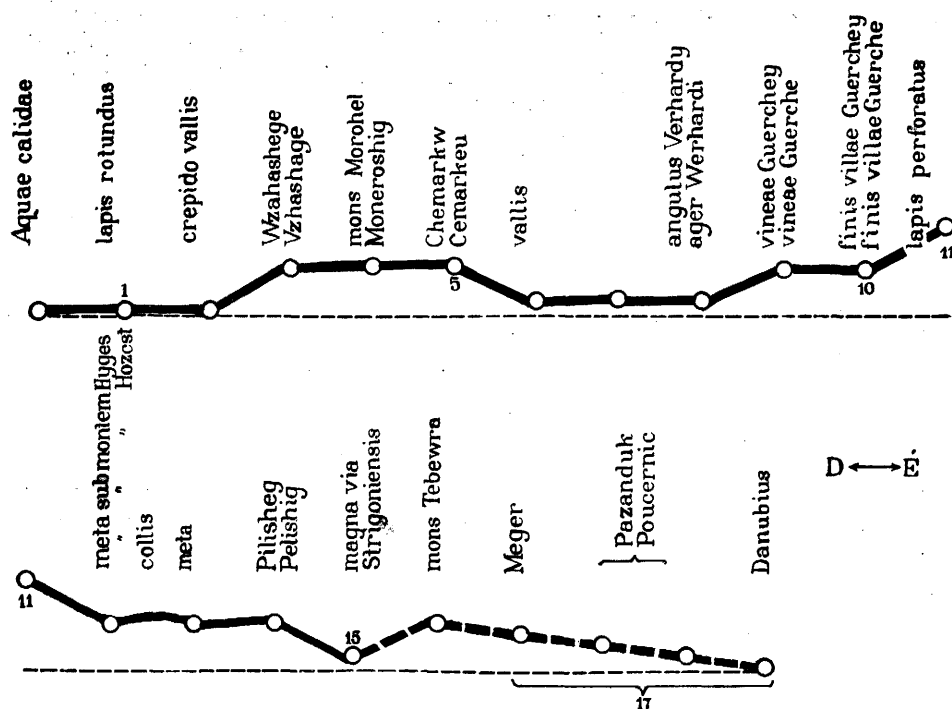
Átirat.

1. Prima meta stat inter Budam et Calidas Aquas, videlicet lapis rotundus cohopterus in terra
2. et inde vadit ad crepidinem vallis
3. et ascendit in locum qui dicitur Wzahashege
4. et inde vadit ad montem, qui Morohel dicitur
5. Inde ad lapidem, qui vulgo dicitur Chemarkw,
6. et inde descendit ad vallem
7. et ducit inter duas vias
8. et inde vadit ad angulum Verhardy
9. et inde ascendit ad vineas Guerchey et ibi est meta terrea
10. et inde vadit ad finem ville Guerchey et ibi est meta
11. et inde vadit superius ad lapidem perforatum
12. et inde descendit sub montem Hyges et ibi est meta de terra
13. et inde vadit metatim transeundo collem et ibi est meta
14. et inde vadit metatim ad montem qui dicitur Pilisheg,
15. et inde metatim descendit ad magnam viam Strigoniensem et ibi est meta
16. et inde ascendit ad medium montis Tebewra
17. et inde cum tribus villis, videlicet Meger et duabus villis Pazanduk participando vadit usque Danubium.

Hamisított hártyaoklevél.

1. Prima meta *est* inter Budam et Calidas Aquas, videlicet lapis rotundus *copertus* in terra
2. et inde vadit ad crepidinem vallis
3. et ascendit ad locum qui dicitur *Vzhashage*
4. et inde vadit ad montem, qui dicitur *Monneroshig*
5. *et* inde *vadit* ad lapidem, qui vulgo dicitur Cemarkeu
6. et inde descendit *in* vallem
7. et ducit inter duas vias
8. et inde vadit ad *agrum* Werhardi
9. et inde ascendit ad vineas *Guerche ibique* est meta terrea
10. et inde vadit ad finem ville *Guerche* et ibi est meta
11. et inde vadit superius ad lapidem perforatum
12. et inde descendit sub montem *Hozest* et ibi est meta de terra
13. et inde vadit metatim *ad viam* transeundo collem et ibi est meta
14. et inde metatim vadit ad montem, qui dicitur *Pelishig*.
15. et inde metatim descendit ad magnam viam Strigonii et ibi est meta
16. et inde ascendit ad medium montis, *qui dicitur* Tebevra
17. et inde cum tribus villis, videlicet Meger et duabus villis *Poucernie* participando vadit usque Danubium.

A két szöveg azonossága, az eltérések lényegtelen voltát tekintve, kétségtelen, de a mi szempontunkból igen fontos, hogy néhány helynév kettős alakban fordul elő. Erre a későbbiek során még kitérünk. Most megkíséreljük vázolni a határjárásban szereplő helynevek egymásutániségát és függőleges tagoltságát.

21. Az 1212. évi határjárás függőleges tagoltságát ábrázoló vázlat.

A fenti ábrából kiderül, hogy a két oklevél eltérő nevei azonos helyeket jelölnek. A Morohel azonos a Monneroshig-gyel, a Hyges a Hozesttel, a Pilisheg a Pelishig-gel, a Pazanduk a Poucernie-vel. Kiderül továbbá, hogy Guerchey = Gurche falu és szőleje magaslaton feküdt, az Esztergomba vezető út pedig a Pilisheg és a mons Tebewra közötti völgyben vonult. Jellemző továbbá, hogy a határjárók a mons Tebewra és a Duna közötti határrészt csak nagy vonásokban vázolták. Az oklevél adatai alapján egyelőre csak ennyit állapíthatunk meg.

Igen fontos a további kutatások szempontjából a ráánkmaradt oklevelek helyneveinek közelebbi megvizsgálása, mert ennek alapján a hamisított oklevél keletkezése idejének helynévhasználata a névfejlődésre is enged következtetni.

El kell tekintenünk azonban mind Katona István,³⁹⁾ mind Fejér György szövegközlésétől, mert ezek nem az eredeti okleveleken, hanem újkori másolataikon, a Batthyáni- és Hevenessi-féle kéziratgyűjteményeken alapulnak és számos névelírási hibával terhesek.

Az eredeti oklevél, eddigi tudásunk szerint ma már nincs meg. Ezt az oklevelet azonban 1273 augusztus 24-én IV. László király egyik oklevelében átírták. Ezt az átírt oklevelet azonban szintén csak egy másolatból,

Károly Róbert király 1328 április 18-án kelt átiró okleveléből ismerjük.⁴¹⁾ Ezt a szöveget, mivel helyesírása az 1328. évinek felel meg, II. számmal jelöljük. Az eredeti oklevélnek azonban nemcsak királyi, hanem egyházi átiratai is fennmaradtak. János kalocsai érsek, királyi kancellár 1295 január 12-én,⁴²⁾ az esztergomi káptalan pedig 1332. március 31-én⁴³⁾ írta át az 1212. évi eredeti iratot. Az 1295-ös átirat szövegét, mint legrégebbiét, I-es, az 1332-es átirat szövegét pedig III-as számmal jelöljük. A három szöveg eltérő helyneveit egymásmellé téve a következő eredményre jutunk.

II. (1273—1328.)	I. (1295.)	III. (1332.)
Vzahashage	Wzahashege	Uzahashege
Monorosheg	Morolhel	Monoroshig
Chemarku	Chemarkw	Zamarku
ad agrum Vechardy	ad angulum Verhardy	Verhardi
ad vineas Guerche	ad vineas Guerchey	Gurche
Guerche	Guerchey	Gurche
Hyges	Hyges	Hegis
Pelízheg	Pilisheg	Pelis Hig
Tebevra	Tebewra	Theberora
Meger	Meger	Meger
Poucernic	Pazanduk	Poucernic

A három szöveg közül az I-gyel jelzett 1295. évi átirati szöveg azonos a Gárdonyi által közölt A szöveggel.⁴⁴⁾ Az I-gyel jelzett szöveg főjellemzője a *Morolhel*, az *ad angulum Verhardy* és a *Pazanduk* helynév, illetve kifejezés. Ezek alapján a II., III. és a Gárdonyi által közölt B szöveg⁴⁵⁾ közelebbi rokonságba hozható. Ezek legjellemzőbbje a *Monorosheg*, az *ad agrum Verhardy* és a *Poucernic* (Poucernic) helynév és kifejezés. A II. és III. átirati szöveg és a hamisított B szöveg között azonban ismét különbség van. Ezt a *sub montem Hozest* kifejezés mutatja.

Leszűrve a fentiek eredményeit és figyelembe véve azt, hogy a későbbi átiratok szerzői az érthetőség kedvéért — mivel a vázlat szerint ezek másra nem vonatkozhattak — az ő korukban használatos neveket írták a szövegbe az oklevelek, illetve a névhasználat korát a következőkben állapíthatjuk meg.

I.	II.	III.	IV.
azonos a Gárdonyi által közölt A-val 1295	1273—1328.	1332.	azonos a Gárdonyi által közölt B-vel 1332. után

Az átiratok ilyen csoportosítása után még mindig kétséges azonban az 1212. évi oklevélben szereplő adatok hitelessége, mert ennek az egyháza vonatkozó nagy kedvezései és az, hogy később a gercsei részekben ellentmondásokat találunk, méltán keltenek gyanút, különösen ha ismerjük a sopronmegyei Borsmonostor hasonló természetű hamisítványait. Mivel azonban az oklevél esetleges hamis volta vagy interpolációja a helyrajzi adatok szempontjából jelen esetben közömbösnek tekinthető, a kérdéssel most nem foglalkozunk.

* * *

A fenti adatok birtokában, most még vegyük figyelembe két, Óbuda helyrajza egyrészének tisztázása szempontjából igen jelentős oklevélnek az adatait. Az egyik 1355 augusztus 17-én kelt és benne Nagy Lajos király a közte, Erzsébet királyné és az óbudai káptalan között létrejött cserét és a királynak jutó városrész határait foglalta írásba. A másik oklevelet 1524 október 8-án állították ki, amikor is II. Lajos király az óbudai lakosok és az óbudai káptalan közötti határvillongások elsimítása végett határjárását végeztetett és a határt Nagy Lajos király 1355. évi határjáró levele alapján állapították meg.

Az 1355. évi oklevél a székesfehérvári káptalan egyik keltezés nélküli átiratából ismeretes, amelynek eredetije a pozsonyi káptalan levéltárában található.⁴⁶⁾ Ugyanezt átirta 1361 január 13-án a budai káptalan is. Ennek az eredetijét is a pozsonyi káptalani levéltár őrzi.⁴⁷⁾ Az 1524. évi oklevél eredetije kissé rongált állapotban a veszprémi káptalan országos levéltárában maradt fenn.⁴⁸⁾ Ezen két oklevél részletes taglalása ismét közelebb visz minket a helyrajzi adatok ismeretéhez. Ezért a két irat határleíró részét ismét párhuzamosan közöljük.

1355.

1. Prima meta incipit a parte orientali ultra partem Danobii ab angulo claustris Sancte Clare de Insula leporum
2. et sic procedendo et transeundo Danobium versus partem occidentalem tendit ad rippam ipsius Danubii ad duas metas lapideas, quarum una separat Budeueteri et altera ville Sancti Iacobi apostoli
3. et abinde ad eandem partem modicum procedendo venit ad quendam lapidem rotundum in superiori parte dicte ecclesie Sancti Iacobi situm iuxta viam, per quam (de Nova) Buda itur in Veterem Budam, iuxta quam est alius lapis pro meta positus
4. et inde vadit ad crepidinem vallis usque ad finem ipsius crepidinis et ibi in fine sunt due mete nove terre erecte et ibi metatus terra Topsa eiusdem ecclesie Budensis,

1524.

quod primo iidem prepositus et capitulum demonstrationem eandem incepissent a quodam lapide rotundo in superiori parte ecclesie Beati Iacobi apostoli iuxta viam, per quam de Buda nova itur ad Budam veterem situm et habitum et inde ab eodem lapide venissent ad vallem angustam in medio vinearum existentem, per quam vallem via protenditur, quam utputa (sic!) vallem prescripte littere per antefatos prepositum et capitulum exhibite crepidinem vallis denominant et per eandem viam in ipsa valle sive crepidine vallis protensam usque in finem eiusdem vallis procedentes, licet prenominate littere privilegiales dicti condam Lodovici regis etiam in fine ipsius vallis duas metas terreas ibidem erectas fuisse declarassent, tamen unam tantum metam terream inibi cumulatam reperissent, ubi metas civitatis Bude veteris iuxta contenta prescriptarum privilegialium metis terre prefate ecclesie Budensis Thapsa vocate iungi agnovissent,

5. deinde reflectitur ad partem septentrionalem, *ascendit* ad locum, qui dicitur *Vzahashege* et ibi sunt due mete terre erecte, quarum una separat predictae terre *Topsa* et alia domino regi
6. et inde per eandem plagam *vadit* ad montem, qui dicitur *Monorosheg* et ibi sunt due mete terre erecte, quarum una separat dicte terre *Topsa* et alia domino regi,
7. deinde per idem *Monoros* vadit ad cacumen montis excelsi, in cuius cacumine est lapis magnus pro meta signatus, ubi mete terre *Topsa* predictae terminantur et iungitur metis ecclesie *Budensis* ueteris.
8. Et abinde reflectitur ad partem orientalem et transeundo quandam vallem pervenit ad quandam montem, in cuius fine est lapis alter similiter pro meta signatus, circa quem sunt due mete terre erecte, quarum una separat (sic!) a parte septentrionali eidem ecclesie *Budensi*
9. et abinde descendit ad eandem plagam orientalem in vallem ad duas metas terreas erectas circa quandam semitam,
10. deinde inter vineas ad alias duas metas terreas de novo erectas,
11. et abinde finita ipsa semita pervenit ad magnam viam, que ducit versus *Albam* ecclesiam *Beate Virginis* et ibi circa eandem viam unam metam terream erexerunt
12. et inde per ipsam magnam viam venit circa dictam *Albam* ecclesiam ad viam magnam *Strigoniensem*, circa quam sunt due mete terre erecte, quarum una a parte orientali et inde ad partem septentrionalem reflectendo et montem *Wzahaz hegye* appellatum *ascendendo*, ubi prenotate littere privilegiales duas metas erectas extitisse continerent, unam metam terream reperissent inter terram *Thopsa* (et) terram prescripte civitatis nostre *Budeveteris* metantem.
- Inde per eandem plagam *devenissent* ad montem *Monyoros hegye* nominatum, ubi prescripte littere privilegiales similiter duas metas fuisse expersissent, ubi modo simili unam tantum metam erectam comperissent.
- Deinde procedentes ad cacumen eiusdem montis *Monyoros*, quem montem dicte littere privilegiales montem excelsum nominant, in quo cacumine lapidem magnum pro signo metali denotatum et in eiusdem litteris privilegialibus expressum reperissent, ubi mete terre *Thopsa* terminate, metis ecclesie *Budensis* iungeretur.
- Abinde reflectendo ad partem orientalem et transeundo vallem quandam venissent ad montem, in cuius fine a parte orientali alter lapis pro meta signatus repertus extitisset, circa quem lapidem duas metas terreas in litteris privilegialibus specificatas minime reperissent, metas tamen et terras a meridionali ad dictam civitatem nostram, a septentrionali vero partibus ad prescriptum capitulum ecclesie *Veteris Budensis* pertinere agnovissent.
- Exhinc descendendo ad eandem plagam orientalem venissent ad quandam semitam inter vineas existentem, ubi prescripte littere privilegiales in valle quasdam duas metas terreas et exhinc rursus alias duas metas terreas fecisse denotassent, easdem tamen metas inter dictas vineas ad presens diligenti cultura provisais minime reperissent.
- Inde semitam eandem continuantes venissent ad viam *Magnam*, que de medio ipsarum vinearum versus *Albam* ecclesiam *Virginis gloriosae* protenditur, metam quandem terream in antefatis litteris privilegialibus iuxta ipsam *Magnam Viam* denotatam modosimili non comparissent, immo de eo ipso loco ubi ipsa meta terrea erecta fuisse demonstrata extitisset, terram abductam et fossam quandam factam vidissent, inde per eandem *Viam Magnam* versus pefatam ecclesiam *Albam Virginis Glorioso* procedentes pervenissent ad *Viam Magnam* versus *Strigonium* euntem, iuxta quam viam metas duas terreas in sepedic-

meridiey separat domino regi et alia a parte occidentalis ecclesie Budensi antedictae,

13. dein de pereandem magnam viam Strigoniensem ad puteum sub monte fluentem
14. et ab ipso puteo circa eandem viam magnam ad unam metam terream circa fossatum vinearum erectam
15. et deinde parvum eundo similiter circa fossatum vinearum alia meta terrea est erecta
16. et abinde circa eandem viam eundo sub arbore piri similiter circa fossatum vinearum similiter una meta terrea est erecta.
17. Inde circa eandem viam magnam una meta terrea est erecta,
18. exinde ad unam metam terream inter eandem magnam viam et quandam semitam erectam
19. et inde per eandem semitam currendo ad eandem plagam occidentalem ad tres metas terreas angulares, quarum una separat ex parte meridionali ecclesie Budensi et a parte occidentali terre Wrs, ac parte orientali domino regi.

tis litteris privilegialibus ab orientali et meridionali pro maiestate nostra, ab occidentali denique partibus prenominate ecclesie Budensis factas fuisse expressas minime comperissent.

Quam quidem Viam Magnam continuando venissent ad fontem sub monte effluentem, et ab eodem fonte eandem Viam Magnam proseguendo

et usque ad terram Ewrs procedentes ubi in prescriptis litteris privilegialibus tres mete angulares, puta a parte meridionali ecclesie Budensis, ab occidentali dicte terre Ewrs, ab orientali vero partibus nostre Maiestati. Insuper ab ipso fonte sub monte effluente usque ipsas tres metas angulares eodem littere privilegiales nonnullas metas terreas erectas fuisse declarassent, easdem tamen metas terreas ab ipso fonte usque dictas angulares, sed nec ipsas angulares reperire potuissent.

A két oklevél egymással párhuzamos szövege itt végetér. Az 1355. évi oklevél határjáró részlete azonban még tovább is folytatódik, de mielőtt ezekkel a további részekkel foglalkoznánk, az 1524. évi oklevél további adataival vessük egybe az itt közölt két oklevél részeit.

Az 1355. évi és az 1524. évi oklevél között a szemünkbe ötlő lényeges különbség abban nyilvánul meg, hogy az 1355. évi irat adatai szűkszavúságuk ellenére is határozottabbak, mint az 1524. évié, amely a helymeghatározások terén ingadozik és éppen ezért bővebben magyaráz meg egyes részleteket. Így jelentős dolognak kell tartanunk az 1355. évi oklevél 7. szakaszában említett *mons excelsus* azonosítását a Monyoróshegy legmagasabb csúcsával. Fontos az is, hogy míg az 1355. évi oklevél csak a Fehéregyházának vezető magna viáról beszél, addig az 1524. évi oklevél idevonatkozó része határozottan megemlíti, hogy ez a magna via a szőlők között haladt Fehéregyháza felé. Igen jellemző különben, ami a 169. évi időköz miatt természetes is, hogy az 1524. évi bizottság nem tudta a határjeleket az 1355. évi határjáró levél adataival azonosítani. Így például az 1355. évi irat 11. részével kapcsolatban a határjelek helyett árkot és úgylátszik vízmosást vagy homok- (kavics-) gödröt (terram abductam et fossam) találtak. Hasonlóképpen nem tudták részletezni a hegy alatti forrástól Őrsig terjedő vonalat sem.

* * *

A fent leírt határjeleket 1524-ben Petróczi Henczely István iudex curiae és Szentmihályi Turóczy Miklós azonosították az 1355. évi határjárólevél adataival, az azonosítás ellen azonban egyesek részéről kifogások merültek fel, amely kifogások a topográfiai helyzet tisztázásához szintén hozzájárulnak.

A Szent Jakab apostol templomától a völgy végéig terjedő határvonal ellen senki sem emelt kifogást. Innen, az itt elhelyezett határhalmotól elindulva, áthaladtak a völgyön északfelé (processissent per vallem ad partem septemtrionalem) és egy jó idő múlva elértek ahhoz a majorsághoz, amelyet az óbudai bíró, esküdtek és polgárok Uzaházahelyének neveztek (per bonum spatium in locum quendam predialem, quem locum iudex et iurati ceterique cives nostri Wzahazahale denominassent). Azután pedig az északra haladó mesgyén fölkapaszkodva a köves hegyoldalon mintegy keletfelé elkanyarodva eljutottak addig a hegyig, amely a többi közül legkiemelkedőbb volt (deinde vero ad eandem plagam septemtrionalem ascendendo ac per latus montis oppositi lapidosi quasi ad orientem reflectendo venissent ad ipsam montem ceteris eminentiorem) és amely hegyet az óbudaiak Monyoróshegynek neveztek (quem montem iidem iudex et iurati ceterique cives nostri Monyoroshegye nuncupassent) és amelynek tetején határjelként egy nagy szikla állott (in quo monte Saxum Magnum metalem fore allegando demonstrassent). A fenti határvonalnak a Monyoróshegyen való illetén vonulását Gercsei Leán Péter a maga és több gercsei nemes nevében kifogásolta és a határmegállapításnak ellentmondott és azt állította, hogy a hegy *Gercse* faluhoz tartozik (Verum demonstrationi huius montis nobilis Petrus Lean de Gerche in sua et certorum nobilium de eadem Gerche contradixissent, eundem montem in propriis metis eiusdem possessionis Gerche adiacere allegando). Az óbudaiak ellenben Órshöz tartozó földnek mondták. A bizottság azonban nem tudott az állítás végére járni, mivel a hegyről arrafelé nem lehetett lemenni (ab eodem autem monte et saxo ibidem demonstrato antedicti iudex et iurati ceterique cives nostri demonstrationem eorundem versus predictam terram Ewris demonstrassent, iidem vero magistri prothonotarii eandem demonstrationem propter montis ad eas partes inhabilem descensum peragere non potuissent, sed in se duntaxat considerassent). Állításukat azonban az óbudaiak sem határjelekkel, sem okiratos bizonyítékokkal nem tudták igazolni és az a major, amelyet állításuk szerint Uzaházahelyének neveztek, a prothonotarius kielégítő tanúsága szerint *régi időktől fogva a káptalan allocalis háza volt*. (Quam quidem demonstrationem dicti iudex et iurati ceterique cives nostri per eandem modo premissa factam nullo signo, sed nec aliquo litterali aut alio evidenti documento firmare voluissent antefatumque locum predialem per eosdem iudicem et iuratos ceterosque cives nostros demonstratum ac Wzahazahale appellatum dicti magistri prothonotarii testimonio sufficienti antiquitus locum domus allocalis dicti capituli fuisse, eundem capitulum in domino eiusdem loci extitisse comperissent apparenter.) Ez nyilván az Óbuda területéhez való tartozást bizonyítja.

A fent elsorolt adatok nyilvánvalóvá teszik, hogy 1524-ben az 1355. évi határjárásnak csak egyik vitás részét járták be újból. Ez a határbejárás azonban több igen fontos kérdést tisztázott. Ezek egyik legfontosabbika,

hogy az Uzaházahelyének nevezett majorság régtől fogva a budai káptalan birtoka volt. Ez a megállapítás méginkább megerősíti azt a feltevésünket, hogy a *budai káptalan ősi temploma egyúttal a Kartal-nemzetség budai ágának nemzetségi monostora is volt*, hiszen a majorság nevében is egy Kartal-nembeli személy neve maradt fenn.

A két oklevél fent idézett szövegét mint topográfiai adatokat tartalmazót Bártfai Szabó László vizsgálta a közelmúltban a legkimerítőbben.⁴⁹⁾ Mielőtt azonban megállapításaival foglalkoznánk, vessük egybe az 1212., az 1355. és 1524. évi oklevelek azonos tartalmú szövegrészeinek helyneveit, illetve helymeghatározásait.

Az 1212. évi eredeti oklevél átiratainak szövege tartalmilag csak az általunk megjelölt 5. szakasz végéig azonos az 1355. évi oklevél első hét szakaszának szövegével.

Az egybevágó részek figyelembevételé után kitűnik, hogy mind az 1212-es oklevél átiratai, mind az 1524-es oklevél a határjárást — szemben az 1355. évvel — a Hévizek és Óbuda (Buda) között álló határjelnél kezdik. Ettől a határponttól kezdődőleg 1212-ben állandóan felfelé, völgynek, hegynek föl haladva jutottak el a Chemarkw-ig. Ugyanígy haladt az 1355. évi határjáró bizottság is Szent Jakab apostol templomától a »mons excelsus« csúcsáig és az 1524. évi határjárásban sem találunk annak nyomára, hogy a bizottság valahol ettől felfelé, az előző oklevelekben meghatározott határmezsgyétől eltért volna, hanem azt követve jutott el a Monyoroshegy csúcsáig. Nyilvánvaló tehát, hogy ugyanazon az úton jártak.

A Chemarkwnek, az excelsus mons-nak és a Monyoroshegy csúcsának azonosítása és a mai térképen való kétségtelen elhelyezése igen fontos topográfiai eredmény lenne a koraközépkori Buda helyeinek meghatározása szempontjából. Vegyük tehát ezért vizsgálat alá a határvonal futását a három oklevél adatainak a figyelembevételével és vessük azokat egybe az 1212. évi oklevél adatainak vertikális vázlatával.⁵⁰⁾

A Nyulakszigetén, a Margitszigeten álló ferencendi Szent Klára kolostor romjai mai napig jól láthatók. Ez a rom, a Duna szabályozása következtében ma a sziget közepén áll. Egykor azonban nyugati széléhez igen közel állott. A rommal szemben, nyugat felé a Duna tulsó partján Szent Jakab apostol egyháza és falva feküdt. Ennek helye a mai újlaki plébánia-templom és a Duna között húzható vonaltól inkább valamivel délre, mintsem északra keresendő. Ennek az egyháznak felső (tehát északi), az út felé eső végénél állott az a kerek kő, amely már 1212-ben is jelölte a határt Buda és a Hévizek között. Abból, hogy az 1212. évi oklevél átiratai a kő mellett álló templomot nem említik, arra kell következtetnünk, hogy Szent Jakab egyháza ennél az időnél későbbben épült.

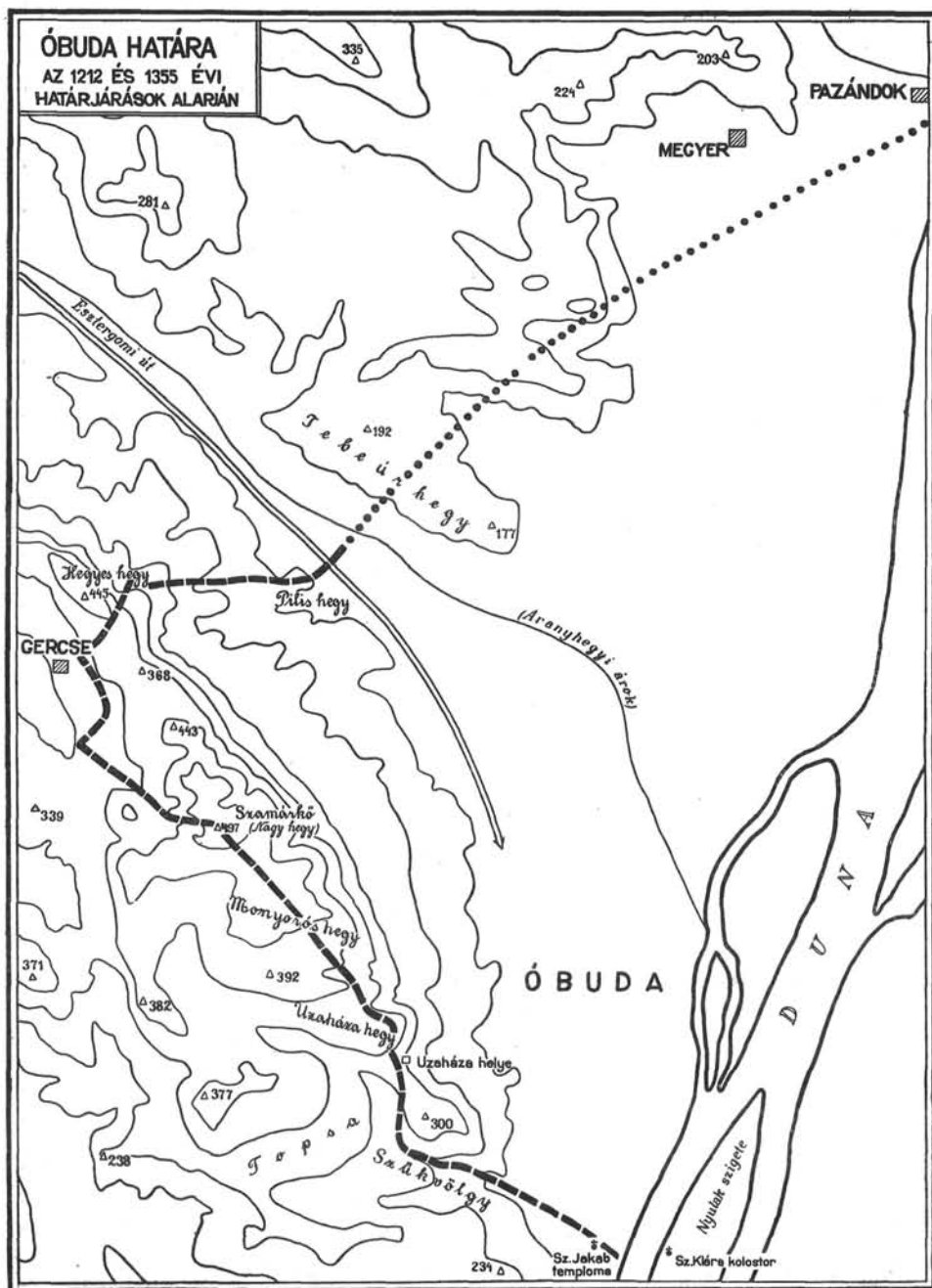
A Szent Klára kolostor és a Szent Jakab egyháza között húzható vonal egyenes folytatásként elvezet bennünket a mai Pál-völgybe. Itt attól a résztől, ahol ma a kőfejtőben a barlang bejárata van, kissé északkeletre végződhetett a ma már jelentősen északabbra harapódzott vízmosás, amelyet mind 1212-ben, mind 1355-ben és 1524-ben a *szűk völgy* végének tekinthettek. Ettől kezdve lankásabbá váló oldalakkal északnak fordul a völgy (ma a kőbányák már megváltoztatták képét). *Itt* fordultak északnak 1355-ben és 1524-ben a határjárók is és megtartva az irányt, balkéz azaz nyugat felől

hagyva a Topsa = Thapsa nevű földet feljutottak az Uzaházhegyre. Ez a hegy tehát csakis a mai Remetehegy-gyel lehet azonos. Ennek hihetőleg keleti lejtőjén helyezkedett el az a majorság, amelyet az óbudaiak 1524-ben Uzaházahelyének neveztek. Hogy ez a major itt állott, valamint annak, hogy a mai Remetehegy azonos a középkori Uzaházhegygel, egyik legfőbb bizonyítéka az, hogy itt a Mátyáshegytől északnyugatra, a Remetehegy délkeleti lejtőjén, gazdálkodásra alkalmatlan nummulinás és orthophragminás mészkövek, valamint dolomit és *szőlőművelésre* alkalmas budai márgás és bryozoumos márgás területek közepette egy olyan pleisztocénkori *löss-takaró* töredéket találunk, amely *gabonatermelésre* is alkalmas.⁵¹⁾ Majorság, amelynek létezése földművelést tételez fel, a hegyvonulatnak csak ezen a részén létezhetett.

Igen figyelemreméltó, hogy mind a három oklevél ettől a ponttól kezdve nem jelez fel- vagy lemenést, hanem csak előrehaladást a Monyoróshegyig és onnan a hegy csúcsáig. Nyilvánvaló tehát, hogy hegyháton haladtak tovább a határjárók. Vagyis Uzaházhegye — a mai Remetehegy (348 m) — elhagyása után a Monyorós- vagy Mogyoróshegyre jutottak, amely vagy a mai Felső Kecskehegygel (392 m) vagy az ettől északra levő, ma névtelen (445 m) csúccsal azonos. Kétségtelen azonban, hogy a leghelyesebben járunk el, ha a Táborhegy (395 m), a Felső-Kecskehegy, a 445 m-es és a 410 m-es magaslatok által bezárt területet tartjuk azonosnak a középkori Monyorósheggyel. Ennek valószínűségéről a helyszínen meggyőződhetünk. Innen a Monyoróshegyről, anélkül, hogy leereszkedésről, majd pedig emelkedésről tennének tanúságot az oklevelek, ami úgy magyarázható, hogy nem pontosan a csúcsokon, hanem azoktól mintegy 200—300 méterrel keletre haladtak, az 1355. évi Nagy-hegy (a Mons Excelsus) csúcsáig jutottak. Az itt lévő nagy követ Szamárkőnek nevezték a XIII. század elején. Ez a későbbi irodalomban sokat szereplő Szamárkő az itt, éppen a hegy csúcsán, dolomitra települt nummulinás mészkő egyik jobban, különös alakban erodált darabja lehetett, amely jellegzetességénél fogva kitűnő határjelölő kő volt.⁵²⁾ Ez a nummulinás mészkő takaródarab a mai Hármashatárhegy 497 m-es csúcsát borítja. Következésképpen a Nagy-hegy, a Mons Excelsus csúcsa azonos a mai Hármashatárhegy közel 500 méteres csúcsával.

* * *

Eljutottunk tehát addig a pontig, ahol az 1212. évi oklevél szövegétől a továbbiak során elválik az 1355. és 1524. évi oklevelek szövege. E két utóbbi szöveg tanúsága szerint a Pálvölgyi barlang fordulójától a Hármashatárhegyig húzódó vonal nyugati fele az úgynevezett Topsa-földhöz tartozott. Ez néven nevezve először az 1355. évi határjárásban szerepelt. Úgylátszik régtől fogva káptalani birtok volt. Bártfai Szabó László szerint, mivel az 1212-es határjárásban nem szerepel, 1241 után szerezte a káptalan.⁵³⁾ Lehet, hogy ez így is van, mert ha Budához (Óbudához), illetve a káptalanhoz tartozott volna a terület már 1212-ben is, akkor hihető, hogy ennek a nevét is belefoglalták volna az óbudai egyház határainak a leírásába. Ettől a Topsa-földtől keletre az 1355. és 1524. évi oklevéllel egybehangzó állítása szerint Óbuda királyi fennhatóság alá eső része került el. (I. a III. sz. térképvázlatot a 22. képen.)

22. III. sz. térképvázlat.

Ennek a királyi fennhatóság alá eső területnek és Topsa-földnek a határvonalát eddig általában bizonytalanul határozták meg. Jelen kis értekezésünkben csak Honéczy Aladár 1912-ben⁵⁴⁾ és Bártfai Szabó László 1935-ben⁵⁵⁾ kiadott tanulmányaira fogunk hivatkozni.

Honéczy, a munkájához mellékelte térkép tanúsága szerint szintén a Pálvölgyön haladt tovább, de nem állt meg annak északra fordulásánál, hogy fölkapaszkodják a hegyre, hanem a völgyben tovább haladva nyugatra fordult a mai Szépvölgybe és egész a mai fővárosi határig húzva a határjárók útvonalát itt északnak fordult és a mai fővárosi határt nyomon követve eljutott a Hármashatárhegy csúcsára, az »Árpád orom«-ra.⁵⁶⁾ Bártfai Szabó nem közöl térképet, de jegyzeteiből megállapítható, hogy az Uzaházhegyet, — amelyet Fejér téves közlése alapján⁵⁷⁾ Babashegy-nek tart eredetileg — helyesen a mai Remetehegygel azonosította, bár feltevését földrajzilag nem támogatta. A Monyoróshegy a 339 méteres hegy-csúccsal, a Mons Excelsust pedig a legközelebbi Kecsehegygel (392 m) azonosította. Az azonosítás alapjául egyedül az szolgál, hogy ez a csúcs »a többihez képest valóban excelsus mons«.

Látjuk tehát, hogy Bártfai Szabó is, Honéczy is egyes vonatkozásaiban eltalálták a helyes azonosítást, de megállapításuk teljes egészében a geológiai tényezők figyelembe nem vétele miatt nem helytálló. Ugyanígy tévesnek kell tartanunk Bártfai Szabó László megállapítását a Szamárköre vonatkozólag is. Szerinte a mai Táborhegy »keleti szélén állott az ősrégi bálványkő, a Chemarkw«.⁵⁹⁾ A Mons Excelsus csúcsának ez a félreismerése természetesen alapjában teszi bizonytalaná a többi helymeghatározó kísérletet.

* * *

Az 1212. évi oklevélnek a Szamárkö elhagyása utáni határjáró részlete, mivel későbbi hasonló természetű oklevelekkel nem találkozunk, térbelileg meglehetősen bizonytalanul helyezhető el. Részletezettség szempontjából három szakaszra osztható a határvonal. Az első szakasz a *Chemarkw*-tól a *lapis perforatus*-ig, a második szakasz ismét a *magna via Strigoniensis*-ig, a harmadik, a legkevésbé részletezett pedig ettől az úttól a Dunáig terjed. (V. ö. a III. sz. térképvázlattal a 22. képen.)

A határjárás vertikális vázlata szerint a Szamárkö elhagyása után völgybe ereszkedtek le a határjárók, hogy egyideig abban haladva, majd ismét felemelkedve a gercei szőlők végéhez jussanak, hogy onnét emelkedés nélkül érjenek Gerce falu végéhez, ahonnan ismét hegynek mászva érik el a határt jelölő lyukas követ.

Mindezek a tények arra mutatnak, hogy 1212-ben a mai Hármashatárhegy 497 m-es, akkor valamivel magasabb csúcsánál egyenesen nyugatnak fordulva leereszkedtek abba a meglehetősen meredek völgybe, amelynek alsóbb részén egy jól fejlett vízmosás vágódott be északnyugat felé. Ebben a völgyben haladtak, talán a 300 méteres szintvonal magasságáig, ahol az *angulus* vagy *ager* Werhardi lehetett, hogy onnan északnak, vagy talán inkább északkeletnek fordulva ismét magasabbra jussanak. Ezen a részen manapság, ha kimegyünk a hely színére, egy vízmosásszerű, északkeleti irányú mélyedést találunk, amely mélyedés azonban nem úgy alkalmazkodik a domborzathoz, hogy azt eredeti konzekvens vízfolyásnak tarthat-

nók, hanem felismerhető rajta, hogy egykori, ma nem létező út szekérvájta csapását moshatta ki a víz. Ez az út felvezethetett a 350 méteres szintvonal magasságáig, hogy ott északnyugatnak fordulva — csapását itt is végig vízmosás jelzi — elvezessen addig a templom- vagy kápolna-romig, amely az egykori Gercse falu egyháza volt. Ez a rom is a 350 méteres szintvonal magasságában fekszik és így érthető, hogy a gercsefalvi szőlők és falu között miért haladt emelkedés nélkül az 1212. évi bizottság.

Itt a falu végén északnak fordultak, mert csak így lehetséges, hogy mindjárt emelkedve ériék el a *lapis perforatus*-t. A kérdés már most az, hogy hol állott ez a kilyukasztott, határjelül szolgáló, egykor valószínűleg malomkőnek használt kő? Az oklevél szövege erre nézve nem ad pontos felvilágosítást, lehet hogy a mons Hyges tetején, de lehet, hogy ennek oldalán, fönt a nyeregben. A mons Hyges azonos a mai Csúcshegygel, amit a népi névadás — Hegyes-hegy = Csúcsos-hegy — törvényén kívül még az is támogat, hogy vannak olyan XVIII. századi térképeink,⁶⁰⁾ amelyek a mai Csúcshegyet *Mons Gercse* = Gercsei-hegy névvel illetik, ami azt bizonyítja, hogy Gercse faluhoz közel volt, akárcsak az oklevélben szereplő mons Hyges. Véleményünk szerint a *lapis perforatus* a Csúcshegy nyeregből való kiemelkedésén, a 393 méteres magassági pont táján lehetett. Ide ugyanis elég könnyű feljutni és viszont az is megmagyarázható, hogy hogyan haladtak innen a Hegyes-hegy alatt lefelé a határjárók.

A *lapis perforatus*-tól a Csúcs-hegy északi lejtőjére lejutva az északkelet felé elnyúló lejtőháton kellett haladni határjáróinknak, hogy itt a lejtőhát tetejére való kis felkapaszkodást dombra való emelkedésnek írják le, majd pedig, hogy a lejtőháton tovahaladva a 152 méteres magasságot elérve fölhangzanak a 156 méteres fátlan, szőlőtlen kiemelkedésre, a kopasz, azaz *Pilishegyre*. Ez a Pilishegy a mai Testvérhegyet nyugatról határoló nagy vízmosás északnyugati oldalán emelkedik. Csak innen lehetséges ugyanis úgy lejutni az esztergomi útra, hogy az ember ne keljen át az Aranyhegyi-árkon. Kizárt dolognak tartjuk ugyanis, hogy még a szűkszávú 1212. évi határjárók is ne nevezték volna meg ezt a patakot, ha azon átkelnek.

Álljunk meg azonban itt a *magna via Strigoniensis*-nél. Már csak azért is, mert az 1212. évi oklevél szövegéből azt érezzük ki, hogy itt a határjárók is megálltak. Nem mentek tovább, nem emeltek többé földből metákat, hanem megállapították, hogy a határ a továbbiak során átmegy a *mons Tebewra*, azaz Tebe-úr-hegye derekán, — a mai Ürömhegy és Aranyhegy között — hogy azután három falut, Megyert és a két Pazándokot érintve, kilyukadjon valahol a Dunánál. A határjárás, helyesebben határkijelölés, ahogy azt a Pilishegy tövében, az esztergomi nagy út mentén, a mons Tebewra derekával szemben álló bizottság megállapításai során elvégezte, annyira elnagyolt, oly kevés támpontot nyújt, hogy csak föltételezésekkel dolgozhatunk. Valószínű, hogy légvonalban valahol a mai Csillag-hegy felett emelkedő Rókahegyről ereszkedett le Megyerhez a határvonal, hogy ott északkeletre fordulva a mai Kalázi-víz dunai torkolatánál álló templomromnál — talán az egyik Pazándok templomának romjánál — végződjék. Az egykori telepek helyeit itt elsősorban a pleisztocén- és óholocén-kori szigeteken kereshetjük.^{60a)}

* * *

Az 1212. évi határjárásnak mégis rendkívüli a jelentősége. Ez abban rejlik, hogy nagy területet ölelvén fel, szinte pontos határát adja annak a szállásterületnek, amely eredetileg Buda úr és nemzetsége téli szállásához tartozhatott. Igaz ugyan, hogy vannak adataink, amelyek még tisztázásra várnak. Így például még azt is meg kellene vitatnunk, hogy a budai káptalan szemcsei (szentei) elég nagy kiterjedésű birtoka és kegyurasága milyen mértékben ősi szerzemény.⁶¹⁾ Nincs tisztázva még az sem, hogy a budai káptalan, — amely különben középkorunk derekán egyike volt az ország lesgzegényebb egyházi intézményeinek,⁶²⁾ — királyi alapítású egyház-e, vagy pedig — ami valószínűbb — egy királyi kegyekkel elhalmozott, de eredetileg nemzetségi monostor jellegével bíró egyház-e.

Ezek a kérdések és a belőlük származó egyéb problémák azonban most nagyon messze vezetnének. Elégedjünk meg azzal, hogy röviden egybevevethessük az 1212., 1355. és 1524. évi oklevelek fent idézett részleteinek tanúságait.

1355-ben — és ezt az 1524. évi irat is megerősíti, — a Mons Excelsusról a szőlőkkel borított hegyoldalon kelet felé leereszkedve jutottak az esztergomi nagy útra a határjárók. Hogy ezen a hegyoldalon pontosan hogyan haladtak, azt csak számos részletadatunk feldolgozása után fogjuk világosan látni. Tény azonban az, hogy 1355-ben és utána is a káptalan 1212-ben körülhatárolt területének jelentős részét nem mondhatta a magáénak. Részben ez is megmagyarázná szűkös anyagi helyzetét. Terra Ewrs és egyéb területek elvesztése, illetve a káptalan territoriumának pontos körülhatárolása Óbuda kialakulása és fejlődése szempontjából is igen fontos, mert így, mintegy egyházi birtok gyűrűjébe szorítva, lakói szabad birtokszerzésének számos akadály gördült útjába. Ez magyarázza meg talán azt a tényt, hogy a XIV. század derekától kezdve nem annyira a tulajdonképeni városi polgárság, hanem inkább a környék nemessége kezd házat és földet vásárolni a királyi, illetve királynéi városban. A nemesség megélhetésének forrásai ugyanis a káptalani birtok szorító béklyóján kívüli területen fakadtak. Így jött létre az a fonák helyzet, hogy 1355 után sem a káptalani, sem a királynéi birtoktest szabadon nem fejlődhetett és a középkorvégi Óbuda gazdasági jelentősége mélyen alászállott.

Ó-Budán, vagyis a koraközépkori Budán tehát a X. század tisztán nemzetségi birtoklását a XI. században megbontja az egyházi birtoktest kiszakítása, hogy azután a XII. században vagy a XIII. század legelején, az egyházi birtok túlsúlyra jutva, lassan teljesen kiszorítsa a nemzetségi birtoklást. Diadala nem tartott azonban soká, mert már a XIV. században erős ellenfélre talál az egyre erősödő királyi birtoktestben. Ez a királyi birtoktest a XIV. század derekán *erős városfejlődés csíráit* hordta magában, de sohasem tud erőteljes szálba szökellni, mert a fojtogató káptalani birtoklánc tehetetlenségi nyomatékával a fejlődés irányát délfelé tolta el. A pesti Új-hegyen kialakult a középkori Buda városa, amely nevét és polgárosodásának éltető csíráit a XIV. században elfalusodásra ítélt régi Budáról mentette át.

Ezekután pedig lássuk röviden a pesti oldal birtokainak alakulását és fejlődését.

* * *

Jeleztük már, hogy Budapest székesfőváros területének középkori helyrajzát illetően szinte ismeretlen és töretlen utakon jár a kutató, ha a három várost környező falvak, dűlők, egyházak és egyéb épületek, hegyek, erdők és patakok ma már csak a ránkmaradt írásos emlékekben szereplő neveit akarja elhelyezni a mai terepen. Hosszú évek kutató munkája fogja csak lehetővé tenni, hogy nemcsak a budai, hanem a pesti oldal elpusztult emlékeit, eltűnt neveit térképezni tudjuk. Az alábbiak során megkíséreljük vázolni két, a középkori Pest városának sorsával összeforrt multú, a város-tól északra fekvő, elpusztult falunak települését és fekvését.

Az eddigi kutatások a két falunak, Jenőnek és Újbécsnek fekvését elsősorban Salamon Ferenc megállapításai alapján csak körülbelül határozták meg. Tudtuk, hogy Jenő valahol a Margitszigettel szemben fekvő parton, Újbécs pedig ettől délebbre a Váci-kaputól északra feküdt. Elégedjünk meg egyelőre mi is ennyivel és kezdjük el kutatásainkat azon a ponton, amikor a két falu neve kapcsolatba jut Pest város kialakulásával.

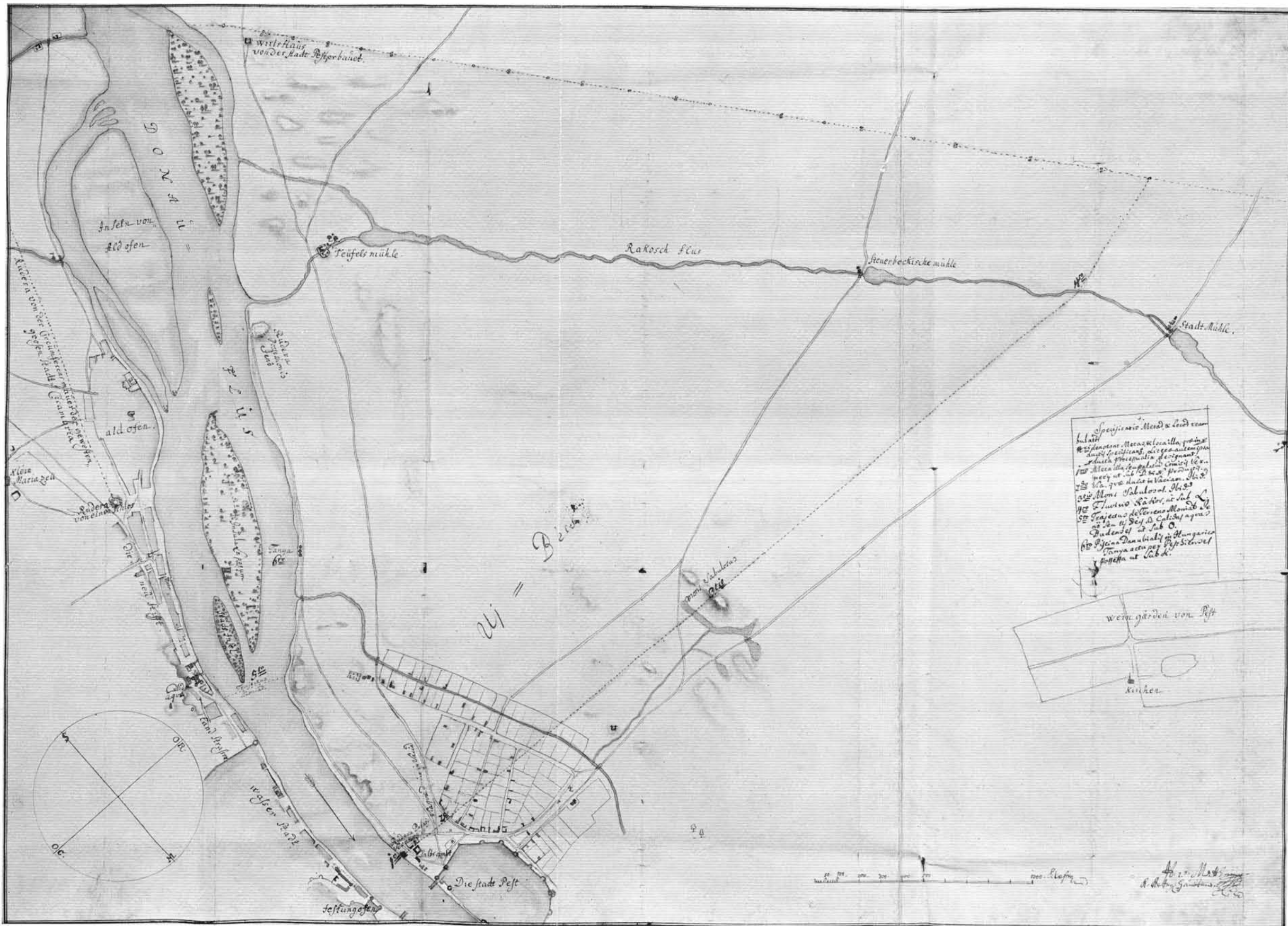
* * *

Pest város kialakulásával kapcsolatban ugyanis nem szabad egy igen sokatmondó körülményt figyelmen kívül hagynunk. Ez az, hogy a város északi falától jelentéktelen távolságra egy pusztát találunk, amelynek a neve, ha az előfordulások zömét tekintjük, Újbécs volt. Ez a név már eleve is feltételezi egy régi Bécs létezését, mégpedig Új-Bécs szomszédságában.

Mielőtt azonban a régi Bécs keresésére elindulnánk, tisztázzuk magának a szónak jelentését.

Kutatásaink során arról győződünk meg, hogy a Bács, Bécs, Pécs szavaink hazánk területén mindig vagy előharcos, vagy katonanépek szállásainak közelében fordulnak elő. Ilyen Bécs városának, a mai Wiennek a magyar neve is. A Wien helyén fekvő Bécs egész a X. század végéig nyugati védelmi vonalunk fontos támpontja volt. A Kopasz-hegy (Kahlenberg = Pilis), Bécs és a Fischa-menti védelmi vonalunk soproni részén Bécsújhely (Wienerneustadt), mosoni részén a pándorfalusi plató Bácshegy nevű emelkedése tűnik fel, a XI. században hadászati támpont gyanánt. De ugyanez a helyzet déli országhatáraink közelében is, ahol Baranya vármegyében (baranya = brana, amely pannonszláv szó magyarul gyepüt jelent) Pécs vára és tőle keletre Bács megyében Bács vára, hogy csak az ismertebb *bécs* elnevezéseket említsük.

Ha figyelembe vesszük ezeket a Bács, Bécs és Pécs nevű helyeket, nyilván feltűnik, hogy azok, Bécs és Pécs esetében római városok és castrumok nyomain keletkeztek, Bács esetében pedig kétségtelenül sáncokkal erősített helyet jelöltek. Vagyis Bács, Bécs és Pécs névvel jelölt helyeink gyepürendszerünkben sáncokkal erősített helyeket jelölnek, tehát ugyanazt amit a Győr szavunk. (Győr, Diósgyőr, Szolgagyőr stb.) Tehát ennek a ténynek felismerése után tisztáznunk kell a Bécs és Győr szavakkal való névadásnak az eredetét. Ezzel kapcsolatban most csak kutatásaink vég-eredményére akarunk rámutatni és ez az, hogy a Bács, Bécs és Pécs helyneveinket mindig törökös rokonnépeink területén találjuk meg, míg viszont a Győr nevek (győr = gyűrű) általában a magyar lakosságú helyeken fordulnak elő.

23. Új-Bécs puszta határa a Matthey-féle térképen. (XVIII. század dereka.)

Analógiaként megjegyezzük, hogy a magyar Őr, Örs, Örsöd helynevek és a törökös Káta, Gáta helynevek mindig sáncoknélküli őrszállást jelentenek. Így fordul elő vidékünkön a dunajobbparti Örsök — itt volt különben a sasadi Bécskő is az egyik Örs közelében — és a balparti Gáta, a mai Cinkota (Zým-gata = Scingata = Cingota = Cinkota), amely az elpusztult Besenyő falu szomszédságában települt.

A bécs elnevezés Magyarország területén tehát nem tartozik a szokatlanok közé és így nem rendkívüli dologgal állunk szemben, ha azt Pest város szomszédságában és magának a városnak a területén is keressük.⁶³⁾

Ennek a Bécs névnek, mint pesti városrésznak az emlékét őrzi az a pesti Bécs-utca, ahol a XVI. század elején Balassa Ferencnek, a huszárok kapitányának a háza állott, amely házat 1508 január 4-én II. Ulászló király mindenféle adó és illeték fizetésétől felmentett. Az oklevél — *domum suam in civitate nostra Pesthiensi in vico sive platea Beech* — határozottan Pest városában lévőnek mondja ezt az utcát.⁶⁴⁾

1522-ben pedig egy a Bécs-kapunál (*penes portam Bech kapw*) szereplő házat említenek.⁶⁵⁾ Az elnevezés itt ismét a Bécs és nem az Újbécs nevet használja a kapuval — kétségtelenül a Váci-kapuval — kapcsolatban.

Van azonban még egy másik középkori elnevezésünk is amellyel foglalkoznunk kell. Ez a Bécsvára kitétel.

Ez a Bécsvára elnevezés a budai káptalan egyik, Mátyás király által 1467 április 26-án átírt iratában is előfordul. Ekkor ugyanis a káptalan tiltakozott Révész György és társai malmainak elhelyezése miatt, mert ezek a malmok a Ro-szigettől vagy Rozs-szigettől és a megyeri révtől egész a Csepelszigetig (*ab Insula Rozzygethe et portu Megyer incipiendo usque ad Magnam Insulam Regis*) kiterjedő szabad halászatukban annyira gátolták a káptalan népeit, hogy azok félannyi halat sem fogtak, mint azelőtt. Tamen nunc — írja az oklevél — *quidam Georgius Rewez, Paulus Aurifaber et magister hospitalis S. Nicolai confessoris de Pesth in medio, meatus ipsius piscature prope murum Beethwara, ubi nunquam alias molendina fuissent, senticulis suis firmiter in profundo Danobii fixis, molendina sua locassent, perque recia et piscatores ipsios ita turbarent, ut vix medietatem piscium, quam antea prenidissent, prendere possent.*⁶⁶⁾ A fenti adatokkal kapcsolatban elsősorban az a kérdés merül fel, hogy vajjon azonos-e a két hely. A rendelkezésünkre álló oklevelek ugyanis nem igazolják vicus Bech és Beethwara azonosságát. Ezért nem tehetünk mást, mint hogy a rendelkezésünkre álló, topográfiaiilag értékesíthető adatokat egybevetjük.

Újbécs nevének első említése egy 1268 április 13-án kelt iratban fordul elő, amely arról szól, hogy IV. Béla szóbeli parancsa értelmében a margitszigeti apácákat Újbécs határa és a rajtafekvő palota birtokába beiktatták, de a birtokbaiktatás ellen Werner fia Péter fia tiltakozott.⁶⁷⁾ A tiltakozásnak azonban semmi eredménye sem lett, mert IV. Béla király ugyanazon nap kelt iratában a nevezett apácák birtokbaiktatását jóváhagyta.⁶⁸⁾ Mind a két oklevél Újbécsnek nevezi a kérdéses földet, mégpedig az első *terra Wiubech*-nek, a második pedig *terra vacua Vybech*-nek. Tehát az új szó már a XIII. század derekán előfordul az elnevezésben. A név állandósultságát igazolja még egy 1276 május 20-án kelt irat is, ahol a név latin fordításban *Nova bech* alakban szerepel.⁶⁹⁾

Újbécs terra fekvésének meghatározásáról a két 1268. évi irat azt említi meg, hogy Jenő terra-val, ahol az apácáknak szintén volt birtokuk, szomszédos (... *predicta terra vicina est et adiacet terre monasterii vestri de Yenew ... — ...nobis rescripserunt, quod ipsa terra vacua esset et vicina terre ipsius monasterii, Yenew vocate ...*). Az 1276-os oklevélből pedig megtudjuk, hogy dunai halászati jog is tartozott Újbécshez, tehát a folyamtól nem eshetett messze (... *et terram, que dicitur Nova bech, cum piscatione in Danubio,...*). A két 1268. évi oklevél azonban még egy igen értékes adatot tartalmaz és ez az, hogy a puszta Újbécs területén egy palota (*palatium*) állott. Igen jelentős továbbá még az is, hogy az apácák beiktatása ellen egy bizonyos Verner fia Péter — néven meg nem nevezett — fia tiltakozott.

Sokkal bővebb és az előzőket is megmagyarázó adatokat tartalmaz az az oklevél, amelyet 1281 szeptember 21-én Péter tárnokmester állított ki.⁷⁰ Az oklevél tulajdonképpen igazolása annak, hogy a margitszigeti apácák és Pest város polgárai a *közöttük Újbécs tulajdonjoga miatt keletkezett perben békésen kiegyeztek* és a vitás birtokon megosztottak. A felosztott terület határait a következőképpen állapították meg. A margitszigeti apácák megkapták Újbécs területének azt a részét, amely a Pestet körülölelő Nagyarok és a Werner palotája fölötti részekről Jenőig terjedt, a pestiek pedig megkapták az ettől délre eső területet a Werner palotájával együtt. A két területet elválasztó határvonalat a budai káptalan kiküldöttjének jelenlétében járták be és következőképpen jelölték meg:

1. *Prima meta incipit iuxta Danubium super magno fossato, quod circuit villam Pestensem, a parte ville Jenev supra palatium comitis Wernerii, in cuius capite sunt due mete et vadit super ipsum fossatum usque viam, que ducit in Wachiam et transit ipsam viam, iuxta quam sunt due magne mete ;*

2. *inde currit versus orientem ad monticulum, prope quem monticulum sunt similiter due mete, ubi et antiquitus fuerunt sepulcra paganorum, a quibus parumper descendendo in fine terre arabilis sunt due mete ;*

3. *abhinc vadit similiter vadit (!) ad plagam orientalem inter terras arabiles, de quibus pergit ad pratum, iuxta quod sunt due mete ;*

4. *inde parumper meando pervenit ad aliud pratum, ubi sunt due mete ;*

5. *ab hiis tendit ad montem sabulosum, quem transeundo subtus ipsum montem sunt due mete,*

6. *de quibus pervenit ad duas vias versus orientem, quarum una ducit in Nyr, alia in Pardev, inter quas sunt due mete ;*

7. *et inde per illam viam vadit versus orientem usque ad viam, que ducit in Anyas Nyry, usque metas Cruciferorum, ubi sunt tres mete angulares, quarum una est Cruciferorum Sancti Regis, altera hospitem de Pesth, tertia vero populorum de Jenev, et sic terminatur.*

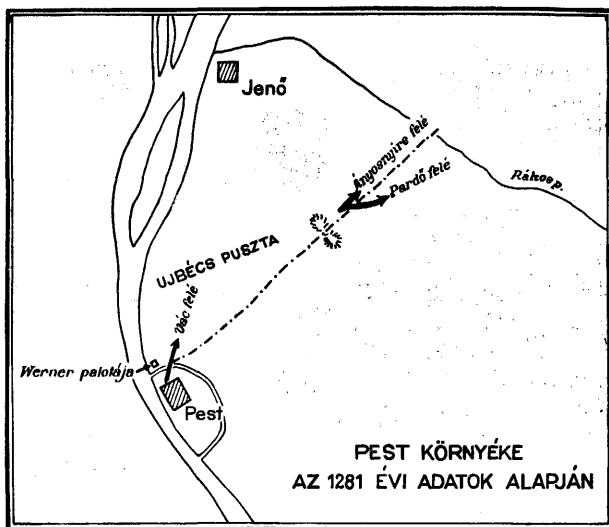
Ebben az 1281. évi határmegállapításban ismét találkozunk a Werner palotájának nevezett épületkomplexummal. Ez kétségtelenül az azt építtető vagy újra építtető tulajdonosnak a nevét őrizte meg. Ennek a névadó Wernernek az unokája 1268-ban tiltakozott is a nagyapja palotája apácáknak való királyi odaadományozása ellen. Tiltakozását azonban akkor IV.

Béla figyelemre sem méltatta és csak 1281-ben békés egyesség útján nyerték el jogilag is a Pest város képviselőjében eljáró Werner és Hench comesek, Farkas bíró, Pál, János, Kozma és Beke polgárok a Werner palotáját. Valószínű, hogy Werner és Hench comesek a palotaépítő Wernernek lezármazói voltak. Maga a palotaépítő vagy birtokló Werner pedig azonos lehetett azzal a Wernerher pesti polgárral, aki 1235 táján a heiligenkreutzi ciszterciákkal pereskedett Paumgarten birtok ügyében.⁷¹⁾ Mindenesetre — birtoka fekvéséből következően — gazdag és befolyásos, a XII. század végén vagy a XIII. század elején Pestre vándorolt német származású polgár úr lehetett.

Igen érdekes és a koraközépkori pesti és pestkörnyéki lakosság életének kutatása szempontjából nem érdektelen az 1281. évi határmegállapítás 2. részében említett »hajdani pogány sírok« helyének meghatározása sem. Ez a pogánytemető dombon feküdt. Valószínűleg a pest-rákosi síkság jólismert pleisztocénkori kavics- és fúvel kötött futóhomok-halmainak egyikén, a mai Városliget és a Thököly-út által bezárt területen. (V. ö. az Orsz. Levéltárban őrzött térképpel; 23. kép.)^{71a)}

Némi következtetést vonhatunk le az oklevélből Anyas Nyry, Nyr és Pardev fekvésére vonatkozólag is. Mivel ugyanis a határjárók nem mentek át a Rákos-patak medrén és mivel az utak a határjárás végső pontja előtt már szétváltak, minden valószínűség szerint arra következtethetünk, hogy ezek a falvak a Rákos-patak partjára húzódtott egykori téli szállások helyén keletkeztek. (L. a mellékelt IV. sz. térképvázlatot a 24. képen).

Az Anyas Nyry (Ányos-Nyire), a Nyr (Nyir) és Pardev (Pardó) nevek közül a *nyir* összetételűek engednek ilyen vízmenti telepre következtetni, a Pardó név a Cinkota és Besenyő névvel együtt pedig egy türk eredetű katonanép szállásaira. Valószínű, hogy Besenyő, Cinkota és Pardó első megszállói besenyők voltak. A Pardó név ugyanis a pard-pord tövet rejti, amelyet Pordány és Párdány alakokban egyéb, besenyő lakosságú vidékeinken is megtalálunk.⁷²⁾ Itteni elhelyezkedésüket az magyarázza meg, hogy a taksonyi királyi földek északi határán birtokelválasztó közt találunk. (V. ö. az V. sz. térképvázlattal a 25. képen.)

24. IV. sz. térképvázlat.

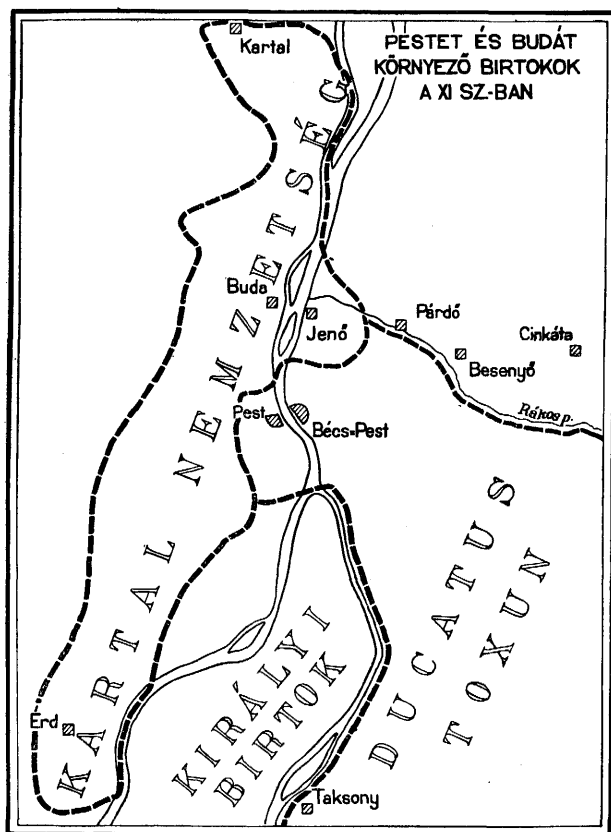
Ez a határmegállapítás különben már csak azért is fontossággal bír, mert ez szolgált alapjául a klarissza-apácák 1686 utáni birtokpöreiben a Pest városával szemben kívánt határmódosításoknak, amikor is az apácák a város által elbirtokolt *Újbécs és Jenő pusztákat* a maguk számára akarták megszerezni.

Újbécs és a tőle északra fekvő Jenő helyének

pontos meghatározására nézve igen nagyfontosságú az a tanuvallatási jegyzőkönyv, amelyet 1752 március 1-én vettek fel a klarissza-apácák Pest város elleni perében. A tanuk zöme a pestkörnyéki falvak és Óbuda magyar lakosai sorából került ki.⁷³⁾

A feltett kérdések a következők voltak: »Halotta-e a tanu és kívül *Uji Bécsnek* és *Jeneőnek* valaha hírét és ha halotta, mely táján vannak és régenten kik birták?« 2. »Tudja-e avagy halotta-e meddig lett volna régi időkben Vác felé az pesti határ?« Ezekre a kérdésekre összesen harminchárman feleltek meg.

Elsőnek Szőnyi Lőrinc péceli nótárius vallomását hallgassuk meg. Ő »gyermekségétől fogva mindéig halotta azon helet, hol ...

25. V. sz. térképvázlat.

most a Söház erányában Szent János Nepomucenus képe vagyon helheztetve, *Kis-Bécsnek* neveztetni és felőle való játék beszédet is számtalanszor hallotta, hogy t. i. pesti kaputul *Bécsbe* a kását forrón el lehet vinni, sőt a mostani Váci-kaput is azelőtt *Bécsi-kapunak* nevezettnek lenni. Hasonlóképpen hallotta a régiektől, ... hogy a Söházon innénd Pest felé, határjelző formán felállított faragott kő (volt), mely mint (egy) félsingnyire a földből kiállott a Váci-út mellett ...⁷⁴⁾ Igen jellemző a helyi hagyományok szívós továbbélésére, hogy a tanuk zöme erre a fenti közepkori eredetű szólásmondásra visszaemlékezve tudta felidézni Újbécsre vonatkozó ismeretét. Szinte mindegyikük fantáziáját izgatta a forró kásának Pestről vagy

Budáról a tudásuk szerint távoli Bécsbe való elvitele és ez alapon kérdezősködtek a dolog mikéntje után.

Több tanu vallotta, hogy »midőn hallotta volna azon mulató beszédet, hogy t. i. Pestről Bécsbe melegen el lehet vinni az ételt, kérdezősködött akkor gyermekségében a Pesten jelenlévő, aztat beszélő öreg emnerektül, hogy miképpen lehetne Bécsbe az ételt melegen vinni, holott messze volna, kik is mutatván a Duna mellett lévő kőrakásra, mondták, úgy köllene a beszédet érteni, hogy azon hel azelőtt Bécsnek hivatott légyen.«⁷⁵⁾ Mások szerint viszont »Bécsből Budára a kását oly forrón el lehet vinni, hogy melegsége miatt még Budán is fűjás nélkül nem lehetett belőle enni.«⁷⁶⁾ Szabó János meg is kérdezte az öreg emberektől, hogy hogyan lehetséges ez, amire azt válaszolták: »Látod-e hol van amott a Duna mellett a Só-ház irányában ama régi kőrakás, melyen kút is van, azt azelőtt Újbécsnek hitták a régiek, azért onnénd Budára forrón könnyen el lehetett vinni a kását.«⁷⁷⁾

Ezen kis kitérés után, ami azonban fényt vet a helyi hagyományok fennmaradásának lélektanára, lássuk a tanuvallomások alapján a pontosabb helymegjelöléseket.

A nyolcvan esztendőös Szücs István, aki tehát 1670 táján született »gyermekségében tudakozta a török világban, hogy mért hinák (a mostan Váczi-kaput) *Bécsi-kapunak*. Mely kérdésre mondták az akkori öreg emberek s egyszersmind a fatensnek (mutatták) azon Só-ház erányában *akkor pusztá nagy ház épületet, melynek maradékján mostanság Szent János Nepomucenus képe és kút is vannak*, azelőtt a helyet Bécsnek nevezettnek lenni.«⁷⁸⁾ Vallomását megerősíti Kovács György tanuskodása is, aki »az török világban is már circiter huszonkét esztendőös lévén, akkor is örökkén azon tájéket hallotta, ahol most a kút és a Szent János képe látszottnak, Új Bécsnek lenni. Magok is a parasztok midőn a hídhöz (mely akkor annak a kőrakásnak erányában volt által a Dunán) fákat hordottak, ha valakitül kérdeztettek, hogy hová vinnék a fát, örökké úgy feleltek, hogy *Új Bécshez* és az reá szolgáló kaput is, mely most Váczi-kapunak hivattatik, *Bécsi-kapunak* hasonlóképpen neveztek.« Természetesen ő is hallotta a Bécsből Budára való kásavitel szöllását.⁷⁹⁾

A tanuk vallomásából a továbbiak során egybehangzóan kiderül a pesti Só-ház közelében lévő »kőrakáson«, vagyis romokon, amelyek mellett, vagy között egy kút és egy Szent János-szobor állott, volt a török világ előtti Újbécs, vagy »*Kis-Bécs*«, amit az egyik »*Bécsi-vár*«-nak is nevezett.⁸⁰⁾ Kiténik továbbá az is, hogy a török időkben még egy jól felismerhető »pusztá nagy ház épülete« állott a kérdéses helyen. A város visszafoglalása után az épületnek már csak romjai és használható kútja ismert és nem lehetetlen, hogy egy templom alapfalait felismerve, Szent János szobrát helyezték ide. Tudomásunk van azonban arról, hogy a romhalmaz közelében a Só-ház, a Salz-Amt állott és így nem lehetetlen, hogy a törökkorban még álló épület köveit vagy falmaradványait és alapjait ennek építésére használták fel. (V. ö. a 27. képpel.)^{79a)}

Az Újbécszet jelző romok fekvésének meghatározása szempontjából nem érdektelen Szebelégyi István tanuvallomása, aki néhai báró Szelezcky Mártonnál kilenc évig szolgált és »még viceispánságban ugyan tőle hallotta

ezen néki mondott szókat : Látod Istók, a Pest határja igazság szerint nem volna, nincs is tovább a Váci-kaputól háromszáz lépésnél és már azon túl való föld az apácákhoz tartozandó.⁸¹⁾ Egybehangzó ezzel, hogy Petrák János »néhai báró Szeleczy uram viceispánsága idejében közönségesen rebesgetni hallotta . . . , hogy még a Só-ház sem volna pesti határon.«⁸²⁾ A pesti határnak a Váci-kaputól háromszáz lépésre való beveződését még több tanu is megerősítette.⁸³⁾

Ezt igazolták még a következők : Bakos Mihály »hallotta régi öreg emberektől, hogy a pesti határ nem extendálnék tovább a mostani barom vásárhelnél és már azon túl más földesurakhoz tartozandó puszták volnának.«⁸⁴⁾ Cseletei Mihály pedig azt vallotta, hogy »néhai Magasai Mihál uram viceispánságában (vagy szolgabíróságában . . .) hallotta midőn a fői vásár a vármegyétől megtiltatott Pest városának azon okból, hogy több vásárpénzt, mint sem illet volna szettenek és az heti vásárra menők a Sóháznál állítottak meg és ott is ülték a heti vásárt, hogy (mivel) az Só házon felül Pest felé egy hajításnyira fel állott kőoszlopig volna csak a pesti határ.«⁸⁵⁾ Ez a határjel azonos vagy hasonló lehet a péceli nótárius vallomásában szereplővel, amelyen túl, »Vác felé a Duna melléket egészen a Száraz-Rákosig a budai apácák által bíró Nyúl-szigethez, avagy amint régenten hítták Sicambriához tartozandónak lönni . . . hallotta« a tudós nótárius. Általában mind tudják, hogy »Pestnek Vác felé majd semmi határa nem lenne.«⁸⁶⁾

A fenti adatok alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a *középkori Újbécs a mai Vörösmarty-tér északi oldalán helyezkedett el.*

Ugyancsak ezekből a vallomásokból derül ki, hogy »azon pusztá, mely a Rákos Dunába való folyásánál vagon, honnan t. i. a régi pusztá épületet a pestiek fundamentumostul elhordták, Jenő lett volna.«⁸⁷⁾ Itt tehát még a török világ elmúlása után is jelentős romok állottak, »honnan t. i. templom vagy kastély forma épületnek köveit a pestiek fundamentomostól elhordották« és amely föld, »amelyet a Rencse névű víz hasítana való beszakadásig,« ahol óbudai halászkövek nagy tanyájuk volt, »a Nyúl-sziget-hez birattatott volna.«⁸⁸⁾ Kubrányi János is itt »Jenőnek hírét sokaktól hallotta.«⁸⁹⁾

Lehetséges, hogy az említett jenei templom vagy kastély köveiből építették a pestiek a Rákospatak torkolatának közelében álló Ördög-malmot. Ez a Jenő különben, úgylátszik, az egykori Transaquincum helyén épült és mint révhely, ennek szerepét vette át a koraközépkorban.

A Pest fölötti Újbécs helyének és nevének kutatása tehát, mint különben minden topográfiai kérdés, az egész környék helyrajzának tisztázásával függ össze. Visszatérve most magának a kiindulási pontul szolgáló Bécsvára fekvésének a kérdésére, látjuk, hogy a XVIII. század derekán szereplő tanuk emlékezete szerint a XIII. században Újbécsnek nevezett területet Bécsnek, Kisbécsnek, Újbécsnek és Bécsi várnak nevezték. Megtaláljuk tehát az összes lehetőségek alapjául szolgáló változatokat, anélkül azonban, hogy végérvényesen tisztázni tudnók, hogy itt nem *névkeveredéssel állunk-e szemben.*

Következtetéseink végső fokán azonban két lehetőséggel kell számolnunk. Az első az, hogy az Újbécs területén álló, a XIII. században Werner

palotájának nevezett épületet nevezték a XV. században Bécsváranak, környezetét pedig a XVI-ban Bécs-utcának. A másik feltevés pedig az, hogy a XVI. századi Bécs-utca a város falain, a Bécsi-, illetve Váci-kapun belül helyezkedett el és hogy Bécsvára, amelynek falai alatt halásznak egészen a Dunaparton, szintén a falakon belül állott.

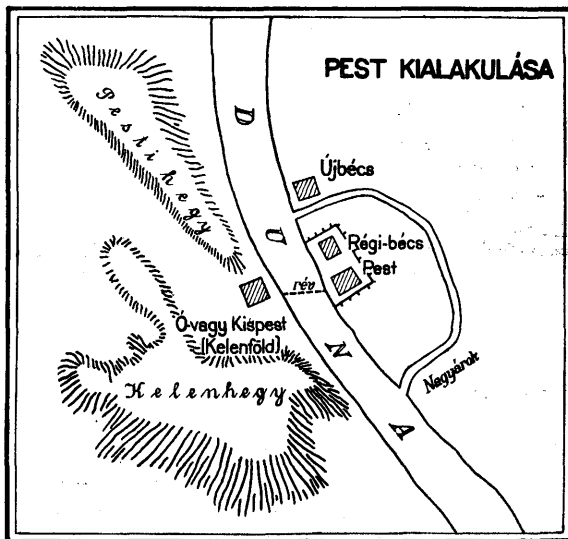
Ez utóbbi feltevés mellett az szól, hogy a Dunaparton a Váci-kaputól délre eső részen tényleg húzódott egy városfal, amely városfalat egy rondella erősítette meg. Ez a rondella azonban olyan rendkívüli fesztávolságú, hogy koraközépkori vagy talán római eredetű építménynek nem igen tarthatjuk. Azt azonban feltehetjük és ennek Rómer kutatásai sem mondanak ellent, hogy itt a koraközépkorban, római nyomokon város vagy várfal épülhetett. Döntő bizonyítékként kell azonban elfogadnunk, hogy a XIII. században, már Újbécsnek nevezik a XVIII. században is főleg így nevezett pusztát. Ez az Újbécs név tehát — amint jeleztük — föltételezi egy régi Bécsnek a létezését. Ez a régi Bécs pedig csak a mai Pest területén állhatott. Hogy hol, annak pontos megállapítása archeologusaink feladata, de hihető, hogy a már részben feltárt egykori római castrum helyén, vagy ettől valamivel északabbra, a Váci-kapu tájékán.

* * *

A fent előadottak alapján tehát feltehetjük és elfogadhatjuk, hogy Újbécs szomszédságában, attól délre egy Bécsnek nevezett várnak kellett

állania.⁹⁰⁾ Ezt a Bécszet a tulajdonképeni Pest város castrumának helyén véljük megtalálni. Ez a későbbi — amint látni fogjuk — Váci-kaputól délre elterülő Bécs volt tehát a balparti Pest városának magva. Törökös nevét ez a Bécs kétségtelenül a Taksony fejedelem idejében betelepült mohamedán vallású, volgai bolgár-török népektől kapta, akik tehát a jobbparti Pesttel szemben lévő balparti, általuk elnevezett Bécs várában telepedtek le.⁹¹⁾ (L. a mellékelt VI. sz. térkép-vázlatot a 26. képen.)

A Pest név, amely kétségtelenül magyar átvétel és kemencét, nyilván mészégető kemencét jelent,⁹²⁾ jobban is illik a jobboldali Pestre, az oklevelek minor Pestjére, mert itt a Gellérthegy, ma már éppen az ősi mészégetés következtében elpusztult édesvízi mészkövet minden nehézség nélkül feldolgozhatták.⁹³⁾

26. VI. sz. térkép-vázlat.

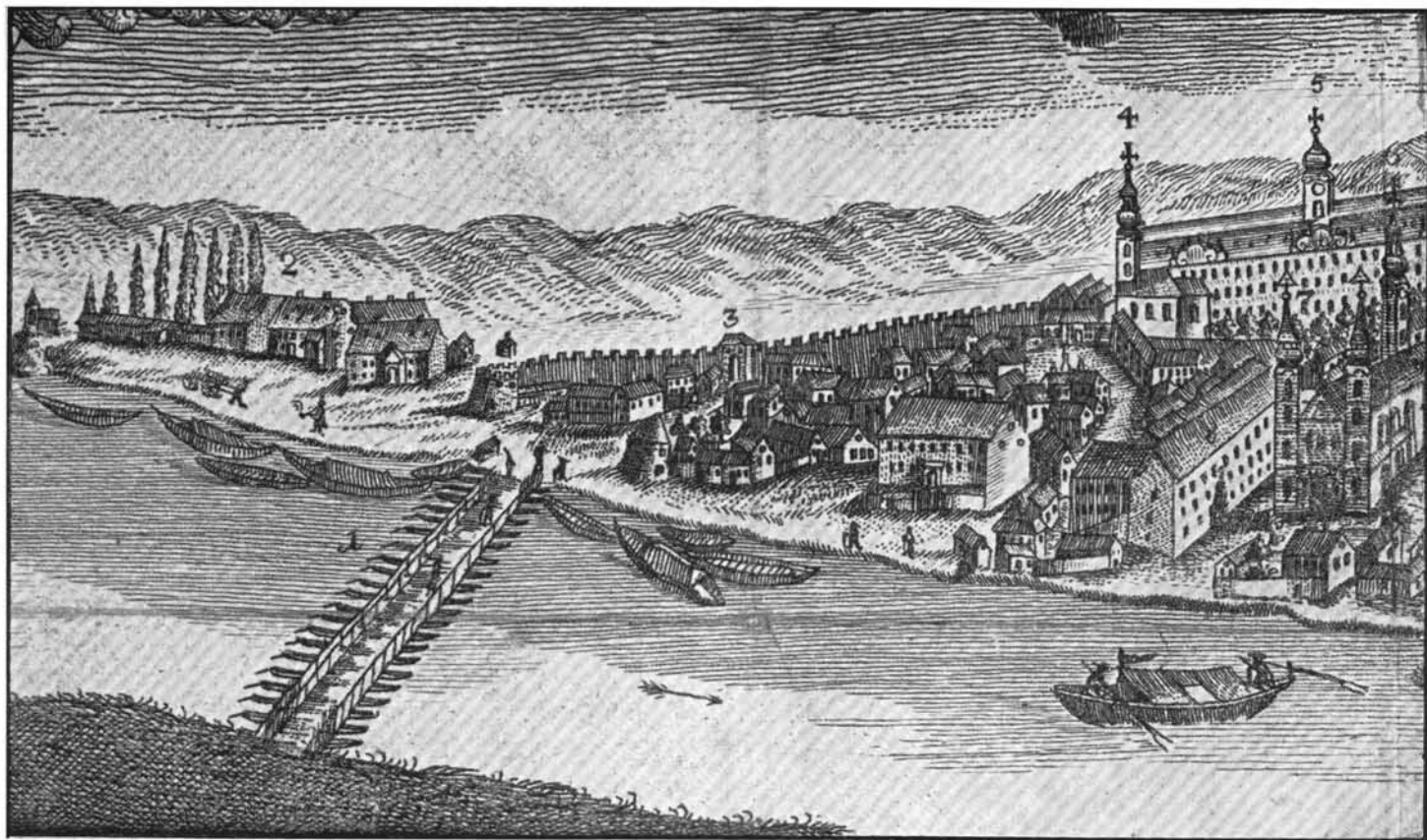
Ezekután természetes, hogy a tulajdonképpeni névadó a Gellért-hegy tövében elhelyezkedő mészegető telep, Pest volt. A révet, ahol az ideigyekvő emberek átkeltek, egyszerűen pesti révnek nevezték. A jobbparti Pest valószínűleg a honfoglalás előtt is gyér bolgár, vagy pannonszláv lakosságú hely lehetett és lakosai valószínűleg a magyar honfoglalás után is helyükön maradtak. Részben ez, a lakosságnak helybenmaradása, magyarázza meg azt, hogy Taksony fejedelem idejében miért a balparti római romokat használják fel a betelepített mohamedán volgai bolgártörökök szálláshelyül. A városépítő bolgár kereskedő elem azután a maga nyelvén Bécsnek nevezte a romok felhasználásával épült erődítményt, a környék magyarjai pedig a révet és a körülötte települt helyet az egy emberöltő óta megszokott Pest névvel illették.

A balparti Bécs, a balparti pesti rév és a jobbparti Pest az idők folyamán, a kereszténység felvételével kapcsolatban úgylátszik közös egyházi igazgatás alá került, ami a bolgár-török és mohamedán Bécsnek jelentőségét, ha nem is kereskedelmileg, de tekintélybelileg nagyban alászállította. Viszont mivel a kereskedelem és ipar a bolgár-török elem letelepedése következtében a balparton jobban fellendült, a jobbparti *eredeti* Pest a fejlődésben visszamaradt és ezért Kis-Pestnek kezdték nevezni, holott a tulajdonképpeni plébánia itt, a balparton állott és csak a mohamedán bolgár elem erőszakos térítésével kapcsolatos balparti pesti révnél történő templomépítés — a mai belvárosi plébániatemplom őse — eredményezte ennek is áttételét. Így lett az egykori Bécs vára a fejlődő keresztény Pest egyik városnegyedévé.⁹⁴⁾

A mohamedán kereskedő, iparos és földműves elem azonban már igen korán, az erőszakos térítés előtt, terjeszkedni kezdett és e célból új telepének alakítására a régi Bécsből pár száz méternyire fekvő kis platót találta a legalkalmasabbnak. Lehet, hogy amikor az úgylátszik földműves jellegű Újbécs alapítják, már elmosódott a név eredeti megerősített helyet jelentő sajátsága, de viszont az sem lehetetlen, hogy itt is állott egy egykori és még fölhasználható kőomladék. A régi Bécsnek, mint városnegyednek a balparton keletkezett Pestbe való beolvadása és azzal való azonosulása a bolgár-török lakosság pusztulásával teljes lett. A fiatalabb Újbécs azonban különállása következtében nevét is megtartotta.

A mohamedán turk elem terjeszkedésének és jelentőségének bizonyítéka az Új-Bécs elnevezésén kívül még a Kelen-föld, Kelen-hegy elnevezés is. A Kelen = kelin = kelim szó ugyanis a törökös nyelvekben pusztta, sivár, dísztelen, kopott valamit jelent.⁹⁵⁾ Mi sem pusztább és misem sivárabb a sík bécsi-pesti oldalról nézve, mint a Kelen-hegy — a mai Szt. Gellért-hegy — kopár dolomit oldala. A turk névadás egyszerű és tiszta logikája fejti meg e sokat vitatott név eredetét is. Ne csak nyugatra, hanem keletre is nézzünk, ha a magyar városok eredetével foglalkozunk.

A jobbparti Ó-Pest volt tehát keresztény közvetítés révén a tulajdonképpeni névadó. Ezt a szerepét még a tatárjárás után is megtartotta, amikor a balparti pesti polgárok, az esetleges újabb tatárpusztítással szemben magukat biztosítandó, a régi jobbparti Ó-Pesttől északra emelkedő hegyen, — ahol a város és várfalak építésére szükséges édesvízi mészkő szinte a felszínen heverve, kéznél volt — a pesti új hegyen (novus mons Pesthiensis),

27. Pest látkepe az 1760-as évek elejéről. Új-Bécs a kép bal szélén látható Szent János-kápolna és a Sóház (2) helyén állott.

építették fel mentsvár jellegű új városukat. Ezt a várost régi nevén Pestnek, azaz a kemence értelmű szót a jövevény németek nyelvükre lefordítva, Ofennek nevezték. Ez az elnevezés arra mutat, hogy Pest város lakosságának zöme ekkor már németajkú hospesekből állott, ami megfelel Rogerius tudósításának is.⁹⁶⁾

A hegyen épült új Pest, azaz Ofen magyar Buda neve szintén ezidőben kezd kialakulni. A hegyen épült Pestet magyarul Új-Budának kezdik nevezni a jóval északabbra fekvő Ó-Budával szemben. Mít mond ez az elnevezés? Nem mást, mint azt, hogy amíg a balparti Pestről és a jobbparti Ó-Pestről úgylátszik főleg német ajkú hospesek költöztek a hegyen épült Új-Pestre, addig a szintén síkságon fekvő káptalani és királyi Buda város magyar ajkú lakosai hasonlóképpen az új-pesti várhegyen kerestek maguknak egy újabb tatártámadással szemben mentsvárat. Lehetséges ezenkívül még az is, hogy a mai budai Várhegy eredetileg szintén Kartal-nembeli birtok volt, amit a krónikás adatok igazolnak is és így a Buda helynévnek mintegy délre vándorlását ez a körülmény még érthetőbbé teszi. (L. az V. sz. térképvázlatot a 25. képen.)

* * *

A Kartal-nemzetség fővárosunk területén való, elhatározó jelentőségű birtoklásának bizonyítéka még az a tény is, hogy a nemzetségi birtokok nemcsak a mai budai, hanem a pesti oldalra is áttérjedtek. Itt birtokaik közé tartozott az Újbécs felett fekvő Jenő falu is.

Jenőt a budai káptalan IV. Béla király által 1247 május 26-án átirrt bizonyoságlevele említi először. A káptalani oklevél közelebbi időpont megjelölése nélkül szintén 1247-ben kelt.⁹⁷⁾ Az oklevél azért bír különösebb jelentőséggel, mert Jenő hihetőleg ősi, nemzetségi birtokosaira szolgáltat adatokat és vidékünk koraközépkori település- és birtokviszonyainak tisztázásához visz közelebb bennünket.

A káptalani bizonyoságlevélből megtudjuk, hogy a Kartal-nembeli Macsar⁹⁸⁾ (Mochor nobilis de genere Cortul) a Pest melletti Inó földet a rajta élő szabadosokkal (terram scilicet Inev sitam iuxta Pest cum libertinis) — Árossal (Arus), Mikossal (Mikus), Miksával (Mixa), Donáttal (Donat) és Endréssel (Endres) — és örökösikkel együtt az esztergomi székesegyháznak adományozta. Inó földjén kívül még lakosaival együtt egy Téka (Theca) nevű földet is megkapott a káptalan. Az Inev = Inó szó szinte kétséget kizáróan a Jenő hibásan írt alakja, amit a későbbi idevonatkozó iratok nomenclaturája igazol.

Első látszatra fordulatot jelent Jenő birtoklása sorsában István ifjabb királynak 1264-ben kelt egyik oklevele, amely a falu Kartal-nembeli birtokrészét a margitszigeti apácáknak adományozta. Ennek oka az volt, hogy Uza fiai, Péter és Ferenc, valamint Kabas Tamás az apácák több faluját elpusztították és a hatodik idézésre sem jelentek meg az ifjabb király bírói széke előtt.⁹⁹⁾

Az eladományozás végrehajtása azonban úgylátszik elmaradt, mert 1271-ben V. István előtt Uza fia Péter a Jenő, Ság, Szécsény, Geded, Kartal, Bodony és Keveaszó nevű falvakban levő örökölt és vásárolt birtokrészeit a margitszigeti apácáknak adományozta.¹⁰⁰⁾ Mennyire történt

ez az adományozás esetleges királyi kényszer hatása alatt, arról nem beszélnek a fennmaradt emlékek. 1276-ban ugyanis Uza fia Péter a jení révben levő földjét a margitszigeti apácáknak a tőlük kapott 25 ezüstmárka fejében rövid időre elzálogosította.¹⁰¹⁾ Ha nem az ő tulajdonában lett volna a jenei föld, akkor ez a zálogolás nem történhetett volna meg. Annak pedig, hogy a Kartal-nembeli Uza fia Péter és testvérei az apácáknak Jenő birtokot az 1264-ben és 1271-ben történt adományozások ellenére sem adták át, egyik legfényesebb bizonyítéka, hogy 1279-ben a Kartal-nembeliek annak fejében adták át Jenőt a kolostornak, hogy az apácák más, elzálogosított Kartal-nembeli birtokokat kiváltottak a Káta-nembeli Jula comestól és azokat átengedték Uza fia Péternek és testvéreinek.¹⁰²⁾ A tényleges átadás azonban úgylátszik csak négy év múlva következett be, amikor is 1283 szeptember 3-án a budai káptalan igazolta, hogy Ok comes átadta a margitszigeti apácáknak Jeneu és Naney birtokokat.¹⁰³⁾

Látjuk tehát, hogy a Kartal-nemzetség Jenőtől csak a XIII. század végén vált meg. Figyelemre kell méltatnunk azonban még azt a tényt, hogy Jenőn királyi földek és királyi emberek is voltak.¹⁰⁴⁾ A Rákos-menti Pardóval határos Besenyőn pedig *szolgagyőrök*, a szolgagyőri várhoz tartozó népek laktak.¹⁰⁵⁾ Több, most nem részletezendő adat tanúsága szerint pedig az a nézetünk, hogy a Rákos-patak vonalától délre elterülő vidék teljes egészében a ducatus területéhez tartozott, amelynek központja Taksony, majd Solt volt. V. István egyik oklevelében a »*ducatus Toxun*« kifejezést használja¹⁰⁶⁾ ennek a hercegi uradalomnak a megjelölésére, amelyhez eredetileg Pest = Bécs is tartozott. Magában Taksony faluban szépszámmal laktak szolgagyőrök, ami szintén királyi népek területünkön való tartózkodása mellett szól.¹⁰⁷⁾ (L. az V. sz. térkép-vázlatot a 25. képen.)

A mellékelt V. számú vázlatunkon megkíséreltük összefoglalni a keresztény királyság első két századára jellemző birtoklási adatokat. Látjuk, hogy tulajdonképpen három nagy uradalom érintkezési centrumában alakult ki fővárosunk. Ez a három nagyuradalom : a fehérvári királyi, a taksonyi hercegi és a Kartal-nembeli budai birtoktest volt. Ezeket a birtoktesteket az idők folyamán újabb, kiszakadó és elcserélődő birtoktestek kezdik tarkítani, de a lényegbevágó alapvonásokat csak hosszú évszázadok fejlődése tudta eltüntetni.

* * *

Megkíséreltük néhány vonással vázolni fővárosunk koraközépkori történelem-földrajzi problémáinak egyrészét. Meg vagyunk róla győződve, hogy megállapításaink *újszerűségüknel fogva* sok vitára fognak még alkalmat szolgáltatni. Kérjük azonban a kérdéssel foglalkozókat, hogy az ellenérvek és érvek keresése során tegyenek félre minden más alanyi szempontot és ne csak a merő szöveget, hanem magát az életet, az elmúlt, a kialakuló koraközépkori, oly sokszor félreértett magyar életet is nézzék.

Nagy feladatok elé állít fővárosunk középkori multjával foglalkozó minden kutatót a Kartal-nemzetség birtoklásának kérdése. Az első ilyen nagy feladat annak megoldása, hogy a Buda helynév eredetileg ennek a birtoktestnek melyik részére vonatkozik. Itt kétségtelenül helynévvándorlással, mégpedig északról délre való vándorlással állunk szemben. Szent-

endre és Pomáz vidékétől egész a mai várhegyig nyomozhatjuk tehát Buda új szállásának — esetleg szállásainak — helyét.¹⁰⁸⁾

A kérdés megoldása kétségtelenül az eljövő kutatások feladata.

Van azonban még egy feladatunk és ez nem más, mint fővárosunk névadó ősenek, a X. században élt Budának emléket emelnünk, hogy alakja, amely immár csaknem feledésbe merült, emlékeztessen minden mai nagyság ködbe, vagy talán inkább fénybevesző kezdetére.

Belitzky János

¹⁾ Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148—1301.) Budapest, 1936. Csánki Dezső gyűjtésének felhasználásával szerkesztette dr. Gárdonyi Albert.

²⁾ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 5 kötet.

³⁾ Mályusz Elemér: Turócsmegye kialakulása.

⁴⁾ Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934.

⁵⁾ Szabó István Ugocsa megyéről szóló nagy munkája. — A történetföldrajz módszereiről és problémáiról különben Bulla Béla és Mendöl Tibor írtak legutóbb a Szentpétery Emlékkönyvben. (Budapest, 1938.)

⁶⁾ A kérdésre vonatkozó legújabb tanulmányok Gárdonyi Albert és Garády Sándor tollából a »Történetírás« 1937. évfolyamában jelentek meg. Ezekon kívül igen figyelemreméltóak Hetényi Imre (Újabb kutatás Árpád sírja körül. Budapest, 1911.) és Bártfai Szabó László (alább id. m.) kutatásai.

⁷⁾ Gyórfy István számos, a Nagy-Kunsággal foglalkozó tanulmányára hivatkozunk.

⁸⁾ V. ö. Balla Antal 1785-ben készült térképével és a szföv. Levéltár térkép-gyűjteményének számos darabjával.

⁹⁾ Belitzky János: Száz év a pesti határ életéből. Tanulmányok, IV. k.

¹⁰⁾ Az első, könyvalakú jegyzéket az Országos Levéltár M. O. D. L. 38, 658. sz. jelzet alatt őrzi. Dr. Ányos Lajos megállapítása szerint valamivel 1505 december 13-a után kelt. A második jegyzéket a veszprémi káptalan magánlevéltára őrzi a Veszprém-Ecclesia csoportban szám nélkül. Másolatuk a Szföv. Levéltárban.

¹¹⁾ Eredetije az esztergomi főkáptalan magánlevéltárában Capsa 1. eccl. fasc. 1. nro 11. jelzet alatt. Másolata a Szföv. Levéltárban. — A három jegyzék adataiból leszűrhető korszakot előreláthatóan a Tanulmányok következő kötetében közlöm.

¹²⁾ A helynevek igazoló értékére vonatkozólag igen sok tanulmány jelent meg. Itt főleg Melich János: Magyarország a honfoglalás korában, Budapest, 1925—1929. c. művére hivatkozunk.

¹³⁾ V. ö. Karácsonyi János: A magyar nemzet honalapítása. Nagyvárad, 1925.

¹⁴⁾ V. ö. Belitzky János: A magyar törzsek és nemzetségek vándorlása. A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Budapest, 1935. 70—72. lk.

^{14a)} A cikkemben mellékelt térképeket dr. Glaser Lajos és neje voltak szívesek rajzolni, amiért ezúton is köszönetet mondok nekik.

¹⁵⁾ Anonymus: Fontes Domestici. II. 40. l.

¹⁶⁾ Karácsonyi János: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1901. II. 306. l.

¹⁷⁾ u. o. 306—309. lk.

¹⁸⁾ M. O. D. L. 2762. és 6136. Másolatuk a Szföv. Levéltárban.

¹⁹⁾ Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 31., 149. lk.

²⁰⁾ Belitzky János: A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom kialakulása. Szent István Emlékkönyv. Budapest, 1938. II. 580—581. lk. a kendőre vonatkozó felfogásom.

²¹⁾ Kézai Simon mester krónikája 19. fejezet. Fontes Domestici 72—73. lk.

- ²²⁾ Pauler Gyula i. m. 19. 1. — A kende = kündü szóra lásd : Németh Gyula : A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. 295—296. lk.
- ²³⁾ Pauler Gyula i. m. 21. 1.
- ²⁴⁾ Marczali Henrik : Enchiridion. Budapest, 1901. 35., 48. lk.
- ²⁵⁾ V. ö. Pauler Gyula i. m. 24—25. lk.
- ²⁶⁾ Hóman Bálint : A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul, 1912. — A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Budapest, 1923. — Magyar Történet, I. k. térképe.
- ²⁷⁾ Glaser Lajos : Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában. Fejér vármegye kialakulása. A »Fejér Vármegye« c. műben. Budapest, 1937. 57—101. lk.
- ²⁸⁾ Belitzky János : A Magyar törzsek és nemzetségek vándorlása, i. m. 67. 1. lk. — Nyugatmagyarország határőrnépei és védelmi rendszerük a középkorban i. m. 1934. 57. 1. lk. — Sopron vármegye története. I. k. Budapest, 1938. 156. 1.
- ²⁹⁾ Glaser Lajos i. m. 66. 1.
- ³⁰⁾ u. o. 80. 1.
- ³¹⁾ Belitzky János : Sopron vármegye története I. 436—437. lk.
- ³²⁾ Glaser Lajos i. m. 85., 90. lk. — V. ö. mellékelt térképpel.
- ³³⁾ Monumenta Episcopatus Vesprimiensis. II. 64. 1.
- ³⁴⁾ Csánki Dezső megfajtása u. o. II. LXXIII—LXXV. lk.
- ³⁵⁾ Glaser Lajos i. m. 82. 1.
- ³⁶⁾ V. ö. Ortvy Tivadar : Magyarország egyházi földleírása. I. k. 110—111. lk. A pesti főesperesség Glaser Lajos újabb megállapítása szerint keskeny sávban Abonyig terjedt.
- ³⁷⁾ Bp. Okl. Eml. I. 6—11. lk.
- ³⁸⁾ Bp. Okl. Eml. I. 11. 1. jegyzete. A hamisított oklevél a fenti jogokon kívül még négy tömény külföldi (osztrák) eredetű só adományozásáról is beszél.
- ³⁹⁾ Katona : Historia Critica, V. 1. 154—157. lk.
- ⁴⁰⁾ Fejér, III. 1. 118—120., 121—124. lk.
- ⁴¹⁾ Órzi a veszprémi káptalan levéltára »Armales« 22. jelzet alatt. Másolata a Szföv. Levéltárban.
- ⁴²⁾ Órzi a pozsonyi káptalan levéltára »Capsa Budensis I. fasc. 1.« jelzet alatt. Másolata a Szföv. Levéltárban.
- ⁴³⁾ Órzi a veszprémi káptalan levéltára »Instr. regnicolarum B. 31.« jelzet alatt. Másolata a Szföv. Levéltárban.
- ⁴⁴⁾ Szövege tehát nem, — mint a kiadvány jegyzetéből következtethetnénk — az 1273—1328-as, hanem az 1295-ös átiraton alapszik.
- ⁴⁵⁾ Található kissé rongált hártján a pozsonyi káptalan levéltárban »Capsa Budensis I. fasc. 1. no 1.« jelzet alatt. Másolata a Szföv. Levéltárban.
- ⁴⁶⁾ Pozsonyi káptalani levéltár »Capsa Budensis I. fasc. 2. no. 5. Másolata a Szföv. Levéltárban.
- ⁴⁷⁾ Pozsonyi káptalani levéltár »Capsa Budensis I. fasc. 2. no. 6. — Kiadásai Fejér, IX. 2. 370—382. lk. Katona, Historia critica. X. 127—140. lk. — Bő kivonata Wenzel : M. Tört. Tár 1857. 165—169. lk. Feldolgozásunkban nem a nyomtatott kiadásokat, hanem Budapest székesfőváros levéltára kútfőgyűjteményében őrzött, az eredeti oklevélről készült másolatot használtuk : Másolták és összeolvasták : dr. Ányos Lajos és dr. Iványi Béla.
- ⁴⁸⁾ Veszprémi káptalan országos levéltára. Metales 15. — Ugyanott megvan egy XVIII. századi másolata is : Instrum. Regnicolarum B. 38. sz. alatt. — 1761. évi hiteles átirata megvan az Országos Levéltárban is M. O. D. I., 2400 1. sz. alatt. — Feldolgozásunkban Budapest szföv. levéltára kútfőgyűjteményében őrzött, az eredeti oklevélről készült másolatot használtuk : Másolták és összeolvasták : dr. Lukcsics Pál és dr. Gutheil Jenő. — Kivonatosan megjelent Katona : Historia Critica. XII. 467. 1. — Bártfai Szabó László : Óbuda egyházi intézményei a középkorban. 121—124. lk. — Teljes szöveggel : Miller Ferdinánd : Epitome 25. s. k. lk.
- ⁴⁹⁾ Bártfai Szabó László : Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Budapest, 1935. 77—83., 121—124. lk.
- ⁵⁰⁾ Helyszínrajzi adatainkat legjobb egy 25.000-es térképen figyelemmel kísérem.
- ⁵¹⁾ V. ö. Schafarzik Ferenc és Vendl Aladár : Geológiai kirándulások Budapest környékén. Budapest, 1929. 181. 1. mellékelt vázlata.
- ⁵²⁾ V. ö. u. o. 181. és 187. lk.

- 53) Bártfai Szabó László i. m. 79., 2. jegyzet.
 54) Honéczy Aladár: Árpád sírjának kutatása. Budapest, 1912.
 55) Bártfai Szabó László i. m.
 56) Honéczy Aladár i. m. mellékelt térképe.
 57) Fejér, III. 1. 122. l.
 58) Bártfai Szabó László i. m. 79. 3. 4. és 5. jegyzete.
 59) u. o. 80. l. 1. jegyzet.
 60) O. L. Kamarai térképek, 38 b. — Itt jegyezzük meg, hogy *lapis perforatus* alatt nem mindig kell malomkövet érteni, hanem jelenthet kikagylósodott mészkövet is.
 60a) A mellékelt vázlaton pontok jelölik a le nem járt határvonal irányát. — A *Tebe-úr hegye* nevet a *Tebeszere* névre alapítjuk. V. ö. Bp. Okl. Eml. I. 217. l.
 61) Megjelent a Magyar Történelmi Társban (XII.) Regesztája: Bártfai Sz. L. i. m. 109. l.
 62) Erre vonatkozólag a rendelkezésünkre álló okleveles anyag alapján készül egy tanulmányunk.
 63) V. ö. Belitzky János: Nyugatmagyarország határörnépei és védelmi rendszere a középkorban. i. m. 65. l.
 64) A Batthyány-Strattmann család köpcsényi levéltárában az Illésházyana csoportban. Másolata Budapest szföv. levéltára kútfőgyűjteményében.
 65) Magyar Tört. Tár XII. 97. l. — Bártfai Szabó László i. m. 121. l.
 66) Az oklevél eredetijét a pozsonyi káptalan levéltára őrzi: Capsa Budensis, II. 1. 7. — Kivonatossan közölte Knauz Nándor: A budai káptalan regesztái. Magyar Történelmi Tár. 1863. (XII. évf.) 23—24. lk.
 67) Bp. Okl. Eml. I. 98—99. lk.
 68) Bp. Okl. Eml. I. 99. l.
 69) Bp. Okl. Eml. I. 153. l.
 70) Bp. Okl. Eml. I. 200. l.
 71) Bp. Okl. Eml. I. 22—34. lk.
 71a) Sigray Rozália óbudai és nyulszigeti apácafőnöknő pöre Pest városa ellen Újbécs birtokáért. Táblai pörök: 4—2810. Ennek mellékléte ez a Matthey által, a XVIII. század derekán, készített térkép.
 72) Belitzky János: A nyugatdunántúli és felvidéki besenyő telepek. Budapest 1937. Domanovszky Emlékkönyv.
 73) A tanuvallomás eredetije. Szföv. Levéltár: Processus Metalis ex Privilegio. No 34. és O. L. Táblai pörök: 4—2810.
 74) Szőnyi Lőrinc, 55 éves nótárius, Pécel.
 75) Hamvas János, 67 éves, Pécel. Rádai Gedeon jobbágya.
 76) Nagy Mihály, 90 éves, Csaba. br. Laffert jobbágya.
 77) Szabó János, 62 éves, Pécel, Szunyog Sándor jobbágya.
 78) Szücs István, 80 éves, Pécel, gr. Teleki László jobbágya.
 79) Kovács György, 90 éves, Szent-Márton-Káta, gr. Keglevich jobbágya.
 79a) A mellékelt kép a szföv. levéltárban őrzött céhlevélgyűjtemény egyik példánya fejlécéről való. Binder János Fülöp budai rézmetsző készítette a XVIII. század ötvenes évei végén vagy hatvanas évei elején.
 80) Balog István, Cseletei István, Koczó Mihály, Kövesdi Mihály, Kubrányi János, Lőrök János, Molnár István, Molnár János, Örmendi János, Sigmund János, Szücs István, Tót István, Vézy György tanuvallomása.
 81) Szebelégyi István, 66 éves, Keresztúr, Podmaniczky jobbágya.
 82) Petrák János, 52 éves, Gödöllő, gróf Károlyi jobbágya.
 83) Pirott István, Szücs István, Vézy György tv.
 84) Bakos Mihály, 62 éves, Fót, galántai Fekete György jobbágya.
 85) Cseletei Mihály, 60 éves, Fót, a personális jobbágya. A kőoszlopról vallottak még, Cseletei István, Jakab András, Lakatoss Mátyás.
 86) Pirott István, 60 éves, Palota, personális jobbágya.
 87) Sigmund János, 62 éves, Óbuda, gr. Zichy jobbágya.
 88) Damásdi István, 63 éves, Mogyoród.
 89) Kubrányi János, 61 éves, Óbuda, gr. Zichy jobbágya. Az összes tanuvallomások a 73. sz. jegyzetben foglalt iratokban találhatók.

⁹⁰⁾ V. ö. Nagy Lajos: Pest város eredete. (Tanulmányok, III.) c. tanulmányával, különösen a 15. oldalon elmondottakkal.

⁹¹⁾ V. ö. Anonymus. 57. fejezet.

⁹²⁾ Melich János. A honfoglaláskori Magyarország. 137—141.lk.

⁹³⁾ Cholnoky Jenő: Magyarország földrajza. Pécs, 1929. 82. l. Cholnoky az elsők egyike, aki Buda város nevét Buda úr nevéből származtatja.

⁹⁴⁾ A pesti, azaz bécsi mohamedán lakosság erőszakos térítésének időpontját a XII. század utolsó évtizedeiben kereshetjük.

⁹⁵⁾ Borsody-Bevilaqua Béla: A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai. Budapest, 1931. I. 126. l. mutatott rá erre az egyedüli helyes megoldásra.

⁹⁶⁾ Rogerius: Carmen miserabile.

⁹⁷⁾ Budapest Tört. Okl. Emlékei, I. 47—48. lk.

⁹⁸⁾ Nem pedig Mokor, amint az oklevél regesztrája írja.

⁹⁹⁾ Budapest Okl. Emlékei, I. 80—81. lk.

¹⁰⁰⁾ U. o. 122—123. lk.

¹⁰¹⁾ U. o. 160. l.

¹⁰²⁾ U. o. 180. l.

¹⁰³⁾ U. o. 211. l.

¹⁰⁴⁾ U. o. 95. l.

¹⁰⁵⁾ U. o. 45. l.

¹⁰⁶⁾ U. o. 117. l.

¹⁰⁷⁾ U. o. 129. l.

¹⁰⁸⁾ Nagy várakozással tekintünk azon ásatások elé, amelyeket Pomáz és környéke romemlékeinek tisztázása céljából Sashegyi Sándor kezdeményezett és a Nemzeti Múzeum közreműködésével vezet.

Gótikus bronzmozsár a Halászbástyai Kömléktárban.

Középkori kőműzeumunk pár évvel ezelőtt jutott e szerény, de történeti és formai vonatkozásban eléggé érdekes darab birtokába. 10·5 cm magas és 12·5 cm átméretű bronzmozsárról van szó, mely eltekintve a fogantyú feletti kitört résztől, teljesen ép. Az edénytestnek konikus formája van, lába gyűrű alakú, felső pereme mérsékelten kifelé öblösödik. Az edény testét hat borda ugyanannyi mezőre osztja. A zúzómozsár általános típusa áll előttünk, mely a XV. századból és a XVI. század elejéről számtalan példányban maradt ránk. A gótikus kultúrközösséghez tartozott európai országok történeti és iparművészeti múzeumaiban szép számban van képviselve. A hat bordától határolt mezőkben, sajnos, erősen elmosódott körvonalú és kissé nyers öntőtechnikájú három fejet ábrázoló medaillon, egy kettős arckép és egy madáralak szerepel, míg a hatodik mezőt csavartidomú fogantyú, illetve fül foglalja el. Az ezzel szemben eső mezőben, tehát nyilván különösen kiemelt helyen találjuk az említett kettős arcképet, a római császárokat feleségükkel vagy társuralkodóikkal ábrázoló pénzekben, gemmákon, kameákon szereplő párhuzamos arcképek mintájára. A három mellképmedaillon közül az egyik inkább reneszánsz-fejhez hasonlít, a másik közelebb áll a római imperátor-ábrázolásokhoz, míg a harmadik babérkoszorújával mindkét kor közös díszét, illetve jellemzőjét mutatja. Többek között Mátyás királyunk ikonográfiájának egyik állandóan visszatérő tartozéka ismerhető fel benne. A sommás öntés és az elmosódott arcvonások minden kétséget kizáró azonosításnak túlzottan nem kedveznek. Ezzel szemben azonban a szomszéd mezőben alkalmazott madárképben, egy bár közvetett, de eléggé jó bizonyítékot nyerünk e feltevés támogatására. Világosan kivehető, hogy ez a madár gyűrűt tart csőrében, tehát a Hunyadiak címerállatával azonos. Történeti távlatból bizonyos jelképes utalást érezünk ki abból a tényből, hogy egy antik érem- és gemmamintákkal díszített gótikus bronz-edényen Corvin Mátyás arcképével és címerábrázolásával találkozunk, e két ízlésvilág határmezsgyéjén álló nagy királyéval és mecénáséval. Jelen sorainkkal szeretnénk ebből a felületes, határozatlan, post festum előállott szimbolikából szoros és szerves párhuzamokat kikristályosítani.

Új formaiság beáramlása számára két út volt lehetséges. Egyes kor- és stílusáramlatoknak tudatos előnyben részesítése hatalmas műpártolók által, nagyszabású megrendelések, programszerű célkitűzések, fokozott import és ízlésdiktatúra révén. Ezek a tünetek a tények logikájából leg-

inkább nagyobb arányú és hatásos méretű műemlékekkel kapcsolatban követhetők. Rendesen széles szakadék szokott tátongani az ilyen, csak vékony rétegekre szorító, többé-kevésbé tenyésztett udvari stílus és az átlagtermelés között. A formai alakulás másik, a kortársaktól alig észre vett, a visszapillantó történetírástól alig méltatott módja számtalan közlekedő csatornán keresztül folyik a társadalmilag és stilisztikailag — mai szemmel nézve — alacsonyabb kézművességi rétegekben. A formáknak és tartalmaknak eme csendesebb névtelen áramlásának fontos hordozói különösen a XV. században, az érme és a vert pénznemek voltak. Más helyen igyekeztem kimutatni, hogy az itáliai befolyás a pénzverésben, a pécs-szerémi verde kibocsátványain keresztül már 1400 körül nyitott zsilipeken behatolt hazánkba, hatása rövidesen az ország legfontosabb verdéjében, Budán is erősen érezhetővé vált és elsősorban az aranyforintok éremképét az új természet- és formaszemlélet értelmében idomította át.¹⁾

Az érme stílusközvetítő szerepe az antik érme egyre tudatosabb tudomásvétele révén, a XV. század folyamán szemlátomást nő. A század második felére az itt tárgyalt mozsár nem megvetendő bizonyítékokat nyújt, és nemcsak a reneszánsznak, hanem annak forrásának, az antik forma- és képzeletvilágnak hatását is igazolja. A felépítésben és formaadásban megnyilatkozó egyenetlenség szembeötlő. Egyáltalában nem meglepő, hogy érembrázolások az új formafelfogás hordozói, még az iparművészeti termelésen belül is. Az iparművészet különben is szorosabb és hitelesebb párhuzamban áll a korszellemmel, mint ahogy ezt a szokásos művészet-történeti tárgyalás képzeli. Itt bár tudat alatt és szabatosabban meg nem fogható, de hangulatilag közvetlen megfelelések észlelhetők. A történeti érdeklődés szüntelen átrétegződése mellett az antik formákhoz és tartalmakhoz való igazodás sohasem tűnt el teljesen, csak intenzitásának foka változott. Ez arra vezethető vissza, hogy egy bizonyos klasszikus emlékcsoport úgyszólván állandóan a felszínen maradt és mitológiai-pogány témáinak ellenére még az egyházi rendeltetésű dísz tárgyakon (ereklyetartók, evangeliáriumok stb.) is aggály nélkül, eredeti darabok alkalmazása vagy másolása révén újból és újból szerephez jutott.²⁾ A tömegesen fennmaradt és jól ismert érme, gemmák, kámeák, intagliók az egész középkoron keresztül nagy kedveltségnek örvendettek, velük vélték a világi és egyházi dísz tárgyak előkelőségét és szépségét fokozni. Így p. o. a kölni dómban őrzött három Szent Király ereklyetartójának ékességei között száz számra akadnak antik gemmák.³⁾ Magyar vonatkozása révén számunkra még érdekesebb árpádházi Szent Erzsébetnek ugyancsak számtalan antik gemmával díszített síremléke a neki szentelt és róla elnevezett marburgi templomban. A római emlékek alkalmazását a romantikában képletes-misztikus jelentőségükkel szerették megmagyarázni.⁴⁾ Ezt a soká továbbélő népszerű beállítást e nagyszerű emlék újabb publikálása kellő mértékre szállította.⁵⁾ Hasonló a helyzet a római pénzek és emlékérmek esetében, amire szintén a későbbi császárkor emlékei gazdag és változatos anyagot nyújtottak. Eredetileg csak császárok vagy istenségek szerepelhettek a medaillonokon és csak Hadrianus és az Antoninusok kora óta tömegesebben, hogy aztán a Constantinusok alatt már menthetetlenül elromoljanak.⁶⁾ Mikor a XIV. század vége felé megint felmerül az emlékérem fogalma

(a páduai Carrarák dicsőítésére, vagy a velencei Sesto család által készített darabok esetében), megint római imperátorok pénzeinek szolgálai utánzására került sor. A Pádua elfoglalásának emlékére készített medaillonszerű darab például erősen közeledik Vitellius császár típusához.⁷⁾ Pisanelloé a modern, mégpedig öntött emlékérem újjáteremtésének érdeme; itt történt meg a tökéletes izolálás a pénzverési technikától és formáktól. Követik Itáliában a velencei Gentile Bellini, a veronai Caroto, a milánói Foppa, a bolognai Francesco Francia, a firenzei Antonio Pollaiuolo és Filippino Lippi.⁸⁾ Itt már magyar kapcsolatok merülnek fel, Pisanello Zsigmond királyról készített egy érmet, Lippi kapcsolatai Mátyás királlyal közismertek.

Az érmek függése a pénzverésről tagadhatatlan. A vert pénzek formái ugyan szoros párhuzamban haladnak a korművészetrel, annak változásait nálunk is csodálatos finom érzékkel jelzik, de eredeti benső kapcsolatukat az antik pénzveréssel, a medaillonok, kameák és gemmák ábrázolásaival sohasem tagadták meg. Az utóbbiak úgyszólván az egész közepkoron keresztül váltakozó hatékonysággal teljesítették azt a hivatást, hogy a klasszikus-mediterrán szellemiség páratlan örökségét, a szerves formák és a plasztikai szemlélet iránti kifejtett érzéket ébren tartsák, illetve állandóan újra élesszék. Realisztikusabb élet- és formafelfogással az irántuk való érdeklődés, illetve felhasználásuk vonala feltétlen hullámhegyet mutat. Hálás feladat volna a magyar középkori pecsételnél felhasznált eredeti és utánzott görög-római pénz-, vagy gemmaképeket összeállítani. A közelfekvő szfragisztikai, heraldikai és formatörténeti eredményeken felül itt is egészen közvetlen és feltétlen hiteles szellemtörténeti távlatok nyílnának meg. A gemmákkal való pecsétlés, kivált a pecsétgyűrű alakjában a klasszikus ókorban általános szokás volt, mely az egész európai közepkoron keresztül szívósan tovább élt. A szép kövek felett érzett örömben és nem utoljára a nekik tulajdonított csodatevő erőben rejlett ezeknek a pecséteknek tulajdonképeni varázsa a középkori ember számára. Belejátszik még az antik mitológia továbbélése az irodalmi és művészi képzetekben, hiszen a gemmák ábrázoltjai nagyrésztben antik istenségek voltak: Jupiter, Bacchus, Janus, Apollo, Diana, Hermes, Isis, Serapis, Venus, Eros, Fortuna, Victoria, Herkules, Sphinx stb. Történeti személyek közül Nagy Sándor és a diadochák után elsősorban római császárok gemmáival találkozunk: Augustus, Domitianus, Hadrianus (és Antinous), Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Alexander Severus és másokéval.⁹⁾

A szóbanforgó bronzmozsarunkon szereplő kettős arckép alkalmazása szintén nagyon előkelő és régi előzményekre tekinthet vissza, kivált érem- és kameaképeken. Időrendben az első lehet a régebben Nagy Sándornak tulajdonított úgynevezett Gonzaga-kamea, melyben most több joggal, II. Ptolemaeust és második feleségét, Arsiniét vélik felismerni, kinek pénzveretein is gyakran előfordul ez a párhuzamos profilábrázolás előkelő, udvari beállításban.¹⁰⁾ Ezek a görög pénzek, gemmák és kameák túlnyomóan Velencén keresztül jutottak a nyugati és északi országokba, így hozzánk is. Velence már a XIV. században az érem- és régiségkereskedelem és egyúttal a tudatos gyűjtés egyik legfontosabb gócpontja volt. Sőt a régiségek gyűjtése az érmeznél kezdődött.¹¹⁾ Nyomós okokból fel lehet

tételezni, hogy Tar Lőrinc híres hazánkfia és pokoljáró, ki 1413-ban a régiségek tanulmányozásának mellékszándékával diplomáciai küldetésben Velencében tartózkodott, ott — pars pro toto — elsősorban az érmek iránt érdeklődött. Antonio Bonfini híradása, mely a Zsigmond »Friss palotájában« elhelyezett klasszikus régiséggyűjteményt említi, inkább a régiségeknek eme kicsiny és könnyen beszerezhető csoportjára, érmekre, gemmákra stb. vonatkozhatott.¹²⁾ Ezt a különben is elfogadható magyarázatot ezenkívül teljesen hiteles adat is támogathatja. Zsigmond ugyanis római koronázásának évében (1432), mind Rómában, mind főleg Sienában Ciriaco d'Ancona társaságában szeretett időzni, kit már a kortársak az »antiquarius« jelzővel illettek és aki leghivatottabb vezetője volt Zsigmondnak az itáliai régiségek világában. Mikor a magyar királyt és római császárt Sienában üdvözölte, egy Traianus-aranyat nyújtott át neki, mely gesztus főleg az »OPTIMO PRINCIPI« felirat révén már tipikus humanista bókolás a földi hatalmasságok előtt. Az egész jelenet nem újszerű, sőt hasonló külsőségek között majdnem 80 évvel előbb már egyszer lejátszódott, csak hogy az akkori szereplők IV. Károly császár, Zsigmond apja és Ciriacónak — hogy úgy mondjuk — szellemi atyja, Francesco Petrarca, az első humanista voltak.

Az antik érmek és egyéb régiségek iránti történeti érdeklődés tárgyalásánál a művészetföldrajzi helyzetet sem szabad figyelmen kívül hagyni. Az érdeklődés hatékonysága és közvetlen formameghatározó energiája a klasszikus művelődés megmaradt emlékeinek sűrűségétől is lényegesen függött. Csak természetes, hogy Itália földje mérföldes csizmákkal vezet. De a többi egykori római provincia (Dél-gallia, Rajnavidék stb.) szellemiségének és művészetének történeti arculatát is erősen befolyásolta ez a helyzet. Így a római hagyományokkal át- és átitatott pannoniai talaj is egészen sajátos kulturális éghajlatot termelt ki, a látásnak, a dolgok és tünemények szemléletének és visszaadásának olyan módját készítette elő, mely alól még a később ideköltözött emberek és népek sem tudták magukat egészen kivonni. Eltekintve a kérdés tisztára gyakorlati oldalától, hogy t. i. az elmúlt magas művelődésnek maradványai jóval nagyobb számban és arányokban állottak fent¹³⁾ és hogy a kisebb leletek, kivált az érmek szüntelenül előkerültek, újból és újból megtermékenyítették az irántuk való érdeklődést és állandóan kisugározták formanemesítő és átalakító hatásukat, jóval közvetlenebb kapcsolatról is szólnak az ilyen emlékek, azaz a pénzdaraboknak foglálásáról, beledolgozásáról korabeli ékszer- és egyéb ötvöstárgyakba. A fent hasonló összefüggésben említett gemmákkal együtt tömegesen fordulnak elő a népvándorlaskori és középkori arany- és ezüst emlékeken (gyűrűk, karperecek, nyakékek, könyvkötések, szentségtartók stb.). Ennek az egész csoportnak legfontosabb lelete a Magyarországon talált első szilágy-somlyói aranykincs a benne előforduló nyakláncokkal, római császárok medaillonjaival, melyek jelenleg a bécsi művészettörténeti múzeum felbecsülhetetlen értékét jelentik. Ugyanott, az éremtárban őrzik a varasdmegyei Petrianez-ben talált karpereceket, különféle időkből származó római császári pénzekkel.¹⁴⁾

A magyar viszonyokra nézve az érmek, gemmák, kameák iránti beállítást, azoknak díszítésre való alkalmazását igazoló bizonyítékok első

pillantásra meglehetősen szegényes képet nyújtanak. Nem szabad viszont elfelejteni, hogy a lehető legmostohább fennmaradási körülmények mellett az emlékeknek csak elenyésző hányada ismeretes. Elhamarkodott következtetéseket épp annyira nem szabad levonni, mint ahogy történetietlen fel fogásra vallana az is, ha ezekben a szükségszerűen szórványos adatokban csak elszigetelt, kapcsolat nélküli kivételeket akarnánk látni.

Saját értékű, öncélú éremművészet kitermelésére ezek az ihletek nálunk is csak a XV. század vége felé lettek képesek. A megrendelők Mátyás király és udvari humanistái voltak, a kivitelező művészek akkor még kivétel nélkül olaszok.¹⁵⁾ Az ábrázoltak felváltva antik vagy korszerű ruhában jelennek meg, a sok Mátyás-érem közül utalunk mint egyik legjellemzőbbre, arra a darabra, melynek hátlapján mozgalmas csatajelenet nyert ábrázolást. A humanistai megöröklítésre készült érme egyik legfinomabb és legszellemesebb megoldása Marzio Galeotti nagy medaillonja a Corvina könyvtár stilizált visszaadásával. Az első magyar készítményű emlékérem 1525-ből való és Berend Dávidot ábrázolja tógás, babérkoszorús Imperátor pózában. Előlap: LUDOVICUS D: G VNGARIE ET BOHEM. Hátlap: TEMP. DAVID DE BEREND CAMER RIWLIDO. A két férfi által tartott paizs felett az évszám: 1525.¹⁶⁾ De már a magyar éremkép önállósítása és függetlenítése előtt az iparművészeti termelés régi hagyományok közvetlen folytatásaként felhasználta őket tárgyainak díszítésére. Csak ez a befoglalás már más természetű, fölényesebb és szervezesebb. A szóbanforgó darabunknál, melyet a gyűrűs holló Mátyás király idejébe utal, nem eredeti vagy utánzott klasszikus érme, gemmák stb. rászerezéséről, két, mind technika, mind keletkezési idő tekintetében eltérő emlék egyesítéséről van szó, hanem átvett formák felhasználásáról, anyaguk és előállításuk révén egységes, osztatlan, a szó szoros értelmében egyöntetű (egy öntésből készült) tárgyak előállításáról. A kor ízlésével való szoros párhuzam abban is megnyilvánul, hogy az érem- vagy gemmautánzások az erősen elmosódott körvonalak tanulsága szerint részben antik, részben korhű ruhában és elrendezésben jelennek meg. Tökéletesen követi a klasszikus mintákat a kettős arckép, mely Augustus és Livia-, vagy esetleg Claudius és Agrippina-gemmákhoz áll legközelebb.¹⁷⁾ Római császárkori pénzábrázolásokra emlékeztet a mellette levő részen ábrázolt fej, úgyszintén az a babérkoszorús, tógás ábrázolás, melyben az erősen elmosódott arcél és a szétfolyó orrvonal ellenére Mátyás arcképeinek főjellemvonásaira lehet ráismerni.¹⁸⁾ Sokkal inkább a korszerű reneszánszstílusú éremábrázolásokkal rokon a következő mezőben elhelyezett, tudatosan egyénítő fej. Meglepetésszerűen hat eme római és reneszánszstílusú képek mellett a holló szögletes, törtvonalú, vékonytagú, tipikusan gótikus felfogása, mely viszont az edénytest formáinak minden vonatkozásban megfelel.

Így tehát az antik érme alkalmazásában, illetve utánzásában a különben még gótikus idomokat felmutató bronzmozsárban átütő erejű bizonyítékot nyertünk az akkori magyar szellemi és formai felfogás kételtűségére, mely még ilyen igénytelen használati tárgyakon is tükröződik. De belevilágít egyúttal a változott helyzetbe az emberábrázolás terén. Míg a lovagi életformákat és értékmértékeket a középkori ábrázolásban

egyszerűen átvitték az antik istenségekre, héroszokra és történeti személyiségekre, későbbben a kortársak maguk bizonyos átstilizáláson mentek keresztül egy többé-kevésbé megértett és körülhatárolt klasszikus eszménykép értelmében. A fiziognómiai képzeleteknek, illetve művészi megrogzítéseiteinek egy felette jellegzetes elhajlásával van dolgunk. A középkorban az ókori istenek és hősök, a görög és római rétorok, költők, államférfiak és imperátorok korszerű, legfeljebb újjörög (bizánci) vonásokat nyernek. A XV. században, már a reneszánsz küszöbén ez a viszony lassan tökéletesen megváltozott. A kortársak kezdtek antik viseletben tetszelegni, a görög-római világ pátozformuláit felvenni. A fejlődés következetességét csak ritkán lehet meggyőzően és hézag nélkül követni, mivel a művészi alkotás egyetlen részterületén sem rendelkezünk oly zárt emléksorozatokkal, melyek bepillantást nyújtanának a művészi feladatok fokozatos megoldásába. Ezzel szemben az éremutánzás ilyen esetekben, mint a mienk, kézzelfoghatóbb támpontokat ad. Nem szabad megfélekednünk arról, hogy ez a humanista hajlam az ilyen esetekben nem mint a főúri életregegek tudatos dekorációja jelenik meg, nem mint korlát és elkülönülés, mint csak kevesek számára jellemző és kötelező formavilág, hanem mint már széles termelési ágakban ható, bár még távolról sem általános, vagy feltűnően gyakori kifejezési eszköze egy új stíluskeresésnek. Ezzel nem állítjuk, hogy ezek az egyszerű bronzöntők már magukba szívták volna a humanizmus és a reneszánsz műveltségi élményét. Itt még csak naív, inkább véletlen érintkezések történnek, a gemmák, pénzek stb. által közvetített klasszikus stílussal, melyeknek azonban csak kellő módon halmozódnok kellett, hogy egy síkon találkozassanak a Hunyadi Mátyás által programmszerűen hirdetett hatalmas itáliai bevétel segítségével pártolt udvari művészet formáival. De éppen azok az iparművészeti átlaggyártásban is feltűnő jelenségek módfelett alkalmasak arra, hogy általános érvényű ízlésformák mellett bizonyítsanak, melyekről egészen hiteles kultúrtörténeti összefüggéseket, sőt világszemléleti gondolatmeneteket is le lehet olvasni. Nem számíthat tehát csak elszigetelt esetnek; a nemzetfeletti klasszikus műveltségi eszmény végső kiágazásaiban már tekintélyes mélységekig hathatott. Hogy amellet, főleg a templomépítészetben, a gótika még virága teljében állott, nemcsak magyarországi jelenség. A hazai fejlődés különben sem mutat túlzottan egyenes vonalú lefolyást. Egyes alkotások, mint a Báthory Madonna, vagy a budai Szent György dombormű, már bizonyosfajta magyar romanizmust látszanak előkészíteni. De általában még tartott a szívós küzdelem, tele ellenhatásokkal és áldozatokkal.

Az ilyen közhasználati tárgyakon alkalmazott antik emlékérmek már bizonyos egybeolvadásra utalnak, többet jelentenek, mint fejedelmi kedvtelésből, úgyszólván hideg úton tenyésztett művészeti programmok. Ezekben a rétegekben nem is szabad visszapillantó megfontolásokat keresnünk, nem csak hatalmas uralkodók egyéni ízléskinyilatkoztatásaira, műpártoló beállítottságára kell gondolnunk, hanem széles, névtelen áramlatoktól hordozott stíluskeresésre. Valami megnyilvánul még ezekben a látszólag felületes és véletlen megjelenési formákban a most felkelő humanista kortartalomból. Ezek a rokonhangok egyelőre még csak bizonytalan kollektív mezben jelennek meg és keveset árulnak el az új áramlatok

alkotó és alakító energiáiról, melyek az idők folyamán az élet csodálatos meggazdagodására vezettek a görög-római örökségen keresztül. Nincsen itt szó tökéletes ellentétekről (már azért sem, mivel a klasszikus művelődés mindig valamilyen formában hatott), még kevésbé túlélte, fáradt kultúrának felváltásáról, helyettesítéséről, lelkileg vagy etikailag magasabb értékű áramlatok révén. Tanui vagyunk a művelődéstörténeti tényezők lassú, de észrevehető átrétegzésének, melyek az idők folyamán tagadhatatlanul fokozottabb technikai tudáshoz és formai ügyességhez vezettek, de magukban véve még korántsem jelentették a kifejezési értékek feltétlen fokozását. Sőt nem egy területen be kell vallanunk, hogy középkori szellemiségünk, nem is egy várható lehetősége ezáltal menthetetlenül elmaradt. Nekünk, a még mindig erősen a historizmus légkörében élő szemlélőknek, az egyes korszakok határvonala, így a gótika és a reneszánsz elválása, magas történeti szükségszerűség lefolyásának tűnik fel, míg az elmúlt alkotó korszakok művészei és kézművesei egyszerűen arra törekedtek, hogy a folytonosan visszatérő feladatokat legjobb tudásuk szerint oldják meg.

Az ilyen termékek rendszeresen aránylag függetlenek az uralkodói udvaroknál és hasonló gócpontoknál ható ihletektől. Ha most már a mozsarat lokalizálni akarjuk, a számításba jövő helyek különös történeti helyzetét, a földrajzi fekvés révén előállott különböző műveltségi tartalmakkal való telítettséget is figyelembe kell vennünk. Nagyobb arányú és igényesebb irányú feladatok esetén az emlékek bizonyos szórványos helyzete az egyházi és világi műveltségi arisztokrácia megrendelése folytán is könnyen magyarázható. Az iparművészeti és kézműves tevékenységen belül tapasztalható jelenségeknél azonban ezeknek a klasszicizáló elemeknek összesűritése csak bizonyos nagyobb gócpontokon képzelhető el. Első helyen Buda jöhet számításba, mely már Zsigmond alatt a gótikus magyar ötvösség és a vele összefüggő egyéb fémművesség központja volt és töretlen vonalban belenőtt az új feladatkörbe és formavilágba. Így tehát a valószínűségnek egy aránylag magas fokával állíthatjuk, hogy darabunk Budán készült. Itt meg voltak adva a történeti és művészi előfeltételek és csökkentetlen mértékben éltek tovább a régi magyar impérium összeomlásáig, Mohácsig.

Sőt a magyar főváros ebben a félévszázadban felette alkalmas volt az ilyen ihletek kiváltására. A régi érmek ismerete és az éremvésői készség egyre több tért hódított. Az éremgyűjtés már lassan a műpártoló uralkodók és az új arisztokrata műveltség hordozói szükségszerű életformáihoz tartozott. Beatrix királyné Mátyás uralkodásának vége felé tárgyalásokat folytat ferrarai rokonaival Gonzaga bíbornok érem- és kámeagyűjteményének megszerzése céljából, mely tárgyalások azonban eredménytelenek maradtak.¹⁹⁾ A II. Ulászló házasságáról folyó tárgyalások alatt pedig a forli-i apát 1492-ben Budáról kéri Lodovico Sforza ügynökét, hogy juttassa el Bianca Maria arcképét a magyar királyhoz, aki a maga részéről arcképmedaillonját fogja elküldeni.²⁰⁾ Arcképmedaillonok kölcsönös kicserélése az egymásnak szánt fejedelmi jegyesek között későbbben általános szokás volt.

Az Ulászló képére vonatkozó kitétel az első magyarországi adat. Ehhez az újjáéledt gyűjtési tevékenységhez és az általa megihletett terme-

léshez csakhamar hozzájárul még a komoly történeti érdeklődés és módszeres kutatás, esetleges rögtönzött ásatás is, bár inkább egy fantasztikusabb vágy, a kincskeresés volt a mozgató erő. Ilyenkor nem ritkán már a lelhely pontos megjelöléséről sem feledkeznek meg. Sőt az érdeklődők, gyűjtők és tudósok már bizonyos nemzetközi levelezési és csereviszonyban állottak. A tudós Johannes Aventinus (1477—1534) »Annales Boiorum« című munkájában elmondja, hogy bizonyos Johann Wenger (a Joanne Vengioni Franco áll a latin szövegben) erdélyi orvostól kapott egy római érmet: IMP M JUL PHILIPPUS PROVINCIA DACIA felirattal, mely Gyulafehérvár mellett került elő (ibi apud Albam Juliam hic nummus inventus est).²¹⁾ A régi Pannonia mellett tehát Dácia földje is bőségesen ontotta a régi érmekeket. János király kincseinek 1538-ban történt összeírásában három tétel alatt szerepelnek régiségek és régi pénzek: Item una pera vulgo vacsek, in qua sunt diversae antiquitates. Item in uno sacco sunt antiquae et in una parva pera, quarum summam ignoro, hoc est, antiquitates.²²⁾ Martinuzzi hagyatékában kerek 1000 Lysimachus-arany szerepel, ez különben csak egy kis része egy nagy erdélyi aranypénzleletnek, melyből Fráter György életén keresztül pénzt veretett.²³⁾ Lysimachus- és Gordianus-pénzek szerepelnek természetesen, portugálok és királyi aranyak stb. között Kováchoczy Farkas egyik 1590-ben írt levelében, mely a »marhácskámról és adósságomról való emlékezetet« tartalmazza.³⁴⁾ Tholdj István pedig Marothy Mihály, Nádasdy Ferenc fogarasi várkapitány lovagjának írt levelében kijelenti: ». . . az én ismeretlen asszonyomnak atyámfiának egy néhány régi pénzt küldtem, az minemű pénzzel az régi pogány fejedelmek éltek erdélyben . . .«²⁵⁾ Pogány pénz (Heidnisch Pfennig) elnevezéssel említik rendszeren az antik érmekeket és pénzdarabokat. Ilyenek voltak Gergely deák kincsei között is, melyről Szinyér várának leltára 1559-ben mint ópénzekről emlékezik meg.²⁶⁾

A leggazdagabb antik éremgyűjtemény Zsámboky János (Johannes Sambucus) birtokában lehetett, mely 1587-ben gazdag könyvtárával együtt Rudolf császár csodálatos gyűjteményébe olvadt bele és ma is a bécsi művészettörténeti múzeum éremgyűjteményének egyik legrégebbi része. A Faludi Géza által megtalált és közzétett, 1583-ból származó összeírásokban 127 bronzpénz részletezve van említve, közelebbi meghatározás nélkül még 50 bronz és 500 ezüst. Ezek közül sok ritkább medaillon és nagy bronz szerepel: Marcus Aurelius Orpheusa, Commodus iliumi bronz medaillonja, Pescenius Niger antiochiai bronzpénze, továbbá Hadrianus (legtöbbször, 12 darabbal fordul elő), Traianus, Elagabalus és Lucius Verus nagy bronzveretei. Az élénkebb érdeklődést igazolja egy pár fiktív, hibrid és hamis darab.²⁷⁾ Az éremgyűjtés általánosan elterjedt, majdnem kötelező fejedelmi divat lett, amit semmi sem bizonyíthat jobban, mint az a tény, hogy Rudolf császár nagy ellenfelének, Bocskay Istvánnak is volt éremgyűjteménye, melyben több korabeli medália mellett Lysimachus- és Marcus Curtius-aranyak is helyet foglaltak.²⁸⁾

Párhuzamban a gyűjtési tevékenységgel halad az anyag tudományos feldolgozása, katalogizálása vagy legalább nyilvántartása. Hendrik (Hubert) Goltzius, a harlemi festő és rézmetsző, a németalföldi manierizmus feje nagyon kedvelte és kereste antikvárius beállítottságának és mű-

irányának forrásait elsősorban a régi érmek képében. A század közepe táján érmészeti érdeklődésből beutazta fél Európát és 227 városban összesen 976 éremgyűjteményt regisztrált. Magyar vagy Magyarországgal kapcsolatban álló gyűjtők közül említi Mária királynét, II. Lajos özvegyét, Schwendi Lázár felvidéki főkapitányt, Estei Hippolit bíbornokot, egy budai László nevű éremgyűjtőt Rómában és Johannes Sambucust Páduában. Az utóbbi 1552-ben bővített kiadást rendezett Hütlich Jánosnak 1524-ben megjelent érmészeti munkájából, 1563-ban pedig magának Hendrik Goltzius művének Ferdinánd császárnak ajánlott új kiadását mozdította elő. 1564-ben viszont megjelent Sambucus saját könyve, »Emblemata«, melynek legérdekesebb díszét a saját római érmei után készített metszetek alkották.²⁹⁾ Kimondottan Dáciában talált érmekkel foglalkoztak Wolfgangus Lazius, Stephanus Taurinus, Mesercius és Sigler. A dáciai emlékeknek és leleteknek egész monografiát szentelt Szamosközy István: *Acta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum. Ad generosum et illustrem dominum Wolfgangum Kováchocium Regni Transsylvanie cancellarium summum* címén, mely 1593-ban Páduában jelent meg, manapság már unikum számba menő kiadásban. 1598-ban pedig újra kiadta Frankfurtban Laziusnak a Római köztársaság történetét tárgyaló munkájának függelékéül. Az utolsóelőtti (XI.) fejezet a görög, az utolsó (XII.) a római érmeiket tárgyalja.³⁰⁾ A Dáciában talált pénznemek közül elsősorban említi Nagy Sándor és Lysimachus vereteit, továbbá macedóniai Fülöp, Darius, Pergamus Hercules, Milo, Crotoniata, Semiramis, Cotiso, Cotyos és mások pénzeit. A fontos uralkodók kibocsátványainál pontosan említi az éremképeket, felsorolja a különféle típusokat és mindegyikről pontos leírást ad. Milo érmeinél említi a bikát, Nagy Sándornál a lovat, Cotisonál a szarvast, Pegasus királynál a Minotaurust és a szárnyas Victoriát, Lysimachusnál a repülő Pegasust, az ion pénzeknél a tehenet a szopós borjúval, Cotyos-nál a lovast stb. A XII. fejezetben tárgyalja a Dáciában lelt római pénzeket és felsorolja Scipio, Caesar, Antonius, Augustus, Titus, Domitianus, Vespasianus, Traianus (quoque nummi multiplices sunt), Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus, Diocletianus, Gordianus, Constantius, Constantinus, Julia Agrippina, Lucina, Faustina stb. kibocsátványait. Az anyagismeretnek és szaktudományos erudíciónak olyan bőségével találkozunk Szamosközy első irodalmi adalékában, mely ugyan csakis az eddigi gyűjtőtevékenység, a közönség érdeklődése és az írott és szójhagyományok nyújtotta széles alapépítmény mellett képzelhető el, ami által azonban Szamosközy István nagy teljesítménye semmit sem veszít értékéből.

A fentiekben követni tudtuk a Zsigmond király alatti zsenge kezdettől az erdélyi fejedelmi udvarnál tapasztalható utórezgésekig az egész magyar reneszánszot és humanizmust kísérő, kétszázados érdeklődést a régi pénzek és érmek iránt, mely gyűjtőtevékenységben, történeti-elméleti tárgyalásban és önálló aktív alkotásban egyaránt megnyilvánult. Ez a folyamat a XV. század végén és a XVI. század elején Budán delelt. Aránylag széles hatásáról tanuskodik mozsarunk, melynek előállításánál a régi gótikus hagyományok és az antik érmeknek reneszánszszerű díszítő alkalmazása egybeolvadt. Ez magyar viszonylatban az első ismeretes eset, szép és tanul-

ságos sorozatnak a megindítója. Két-három évtizeddel későbbi időből való ennek az ízlésiránynak mind művészi, mind anyagi értékben sokkal magasabban álló emléke, Olmützi Ágoston arany ivócsészéje, melyet Genthon István a Tanulmányok III. kötetében tett közzé.³¹⁾ A csésze készítője budai ötvösmester volt. Tulajdonosa és megrendelője, a Sodalitas Litteraria Danubiana tagja, Ulrich von Hutten és Celses Konrád barátja, királyi titkár, előbb prágai és boroszlói kanonok, majd olmützi és brünni prépost, három lustrumot (1497—1511) töltött II. Ulászló budai udvaránál. A színaranyból készült, alacsonytalpú edény belső falában 22 aranypérez van beleforsrasztva, túlnyomóan eredeti római érem, itt-ott korabeli utánzás, illetve másolat. Reneszánsz ízlést és formai tudást árul el a közepén díszelgő nagyobb érem, gyümölcstartó puttóval. A három latin felirat közül az egyikben Genthon István egy eddig észre nem vett Vergilius idézetet ismert fel. »... az edény — így folytatja — tudatosan nyúl vissza a körülrajongott klasszikus ókorhoz, nemcsak befoglalt antik pénzeivel, hanem formájával is. Az ősi római fogadalmi csészét, a paterát utánozza, helyesebben a még régebbi görög omphalos-csészét, hiszen még a kiugró középrész, az omphalos is megtalálható benne.«³²⁾

Ebben az esetben eredeti és utána öntött érmek és korabeli reneszánsz részek ugyanazon a darabon szerepelnek. A későbbi időkből származó emlékeken a nagyobb formakésziséggel és az előrehaladott technikai ügyességgel, a hazai medaillisztika kialakulásával az utóbbiak egyre kizárólagosabb szerephez jutnak. Az általános viszonyok ugyan nemigen kedveztek nagyobbigényű műtevékenységnek. A körmői pénzverdében kialakulóban volt ugyan az egyetlen magyarországi éremvésői gócpont, melynek vezető mesterei azonban az ország katsztrófális szétesése folytán sem iskolát teremtő befolyást nem tudtak gyakorolni, sem elegendő formai és szellemi hajtóerőt nem jelentettek. Különben is kivétel nélkül külföldiek voltak és a német reneszánsz-érem típusát és ízlését képviselték (Christof Fueszl, Lukasz Richter, Abraham Eisker, Joachim Elsholtz). Szinte kizárólagos témájuk a személyi emlékérem és a vallásos tárgyú medália.

Igy nem csodálkozhatunk, ha egy másik, díszesebb mozsáron a XVI. század közepéről már nem római pénzek lenyomatai szerepelnek, mint a budai példányon, hanem már az újabb, talán hazai termelést igazoló vallásos érmek. A poprádi múzeumban őrzött szép bronz mozsárra gondolunk, melynek a közepe felé szűkülő testét felváltva három érem és három növénylevél díszíti. Az egyik Krisztus feltámadását ábrázolja hasonló beállításban, mint Christof Fueszl három körmőcbányai érme.³³⁾ Az iglói vagy lőcsei harangöntők köréből származó mester a díszítő motívumokat, oroszlánfejeket, gyermekarcokat, növényi idomokat és nem utoljára az érmeiket kész példányban nyomhatta bele a mozsárnak valószínűleg viaszból készült negatív mintájába.³⁴⁾ Hasonló eljárást kell a budai példány esetében is feltételezni, melynek díszítése csak a fejmedaillonokra szorítkozik. A budai és a poprádi példány keletkezése között körülbelül fél évszázad telt el, mely azonban kivált az érmészet történetében a legizgalmasabb művészi aktivitás ideje volt. Míg a régebbi darabnál az edényfal tagozására és dekorációjára szolgáló medaillonok részben félreismerhetetlenül klasszikus római minták után készültek, illetve egyenesen azok után-

28. Gótikus bronzmoszár, elülső oldaláról nézve.

29. Gótikus bronzmoszár. Oldalnézet.

öntései, addig az éremmotívumok a későbbinél egykorú darabok segítségével kerültek a tárgyra. Hasonlóak a század közepe táján itthon vagy külföldön készülve minden bizonnyal tekintélyes számban állhattak rendelkezésre, de már ábrázolási tárgyuknál fogva sem antik érmeek utánzásai. A magyar bronzöntő-technika eme két szerény emléke közvetve az éremverés iránti magyar érdeklődésnek egész esztétikáját és fejlődés-tanát adja ebben a sorsdöntő korszakban. De ez az éremtörténet bizonyos tekintetben az általános formatörténet vonalát is jelzi. A poprádi darabon nem kevesebb mint három formavilág érintkezik egymással. A gótikus hatos osztás megmaradt, de a bordákat nagyon gazdag növényornamentika, reneszánszidomok és alakos elemek helyettesítik. Túlfűtöttsége már a sajátos felvidéki és erdélyi barokk előhírnöke, mely a tulajdonképeni érintetlenül maradt reneszánszszerű adalékok egyszerű halmozásából állott elő.

E kettős érdeklődés az antik és a vallásos tárgyú éremmotívumok iránt az egész magyar későreneszánszon át követhető a XVI. század végéig, de továbbra is; természetesen csak ott, ahol a török dúlások és megszállások idején, bizonyos korlátolt értelemben önálló termelésről lehetett szó, tehát elsősorban a Felvidéken és Erdélyben. Megemlíjtjük azt az 1541-ből származó erdélyi serleget, mely az 1931-ben az Iparművészeti Múzeumban rendezett Erdélyi Kiállítás alkalmával volt látható. Fődíszje szép Krisztus-érem volt. Későbből, a század végéről származik a besztercebányai ágostai hitvallású evangélikus templom fedeles kupája, melynek fenekében és fedelének belsejében egy-egy öntött és aranyozott ezüstérem van belefoglalva.³⁵⁾ Az utóbbi az előlapon a Remény (Spes), a hátlapon a Szeretet (Caritas) ábrázolásával a nürnbergi Peter Flötner egyik lefaragott karimájú ólom-érme, míg a fedelet díszítő példány Lótót és leányait gazdag tájkép-háttér előtt mutatja, szintén Flötner modorára emlékeztető kivitelben. Az erre a Flötner-éremre való figyelmeztetést több fontos egyéb útmutatással együtt Huszár Lajos barátomnak köszönhetem. Megint római arcképmédailonokkal rokon egy Borsod megyében talált ugyanazon századi ezüstpohár díszítése, mely lendületes indarendszerbe komponálva egy fedetlen fejű és egy sisakos római harcost és egy diadémós női fejet mutat finoman vésett technikában. (Nemzeti Múzeum lelt. sz. 21/913.)

A század legvégéről ismét tanulságos adataink vannak, mégpedig újból Bocskay Istvánnal kapcsolatban, kinek éremgyűjteményéről fentebb már szólottunk. A régi Dácia területén oly gyakori Lysimachos-veretek mint ruhadíszek fordulnak elő a fejedelmek valószínűleg sajátkezűleg vezetett leltárában. Egy ízben szerepel többek között 23 Lysimachos-arannyal kirakott aranyöv, más feljegyzés pedig 13 hasonló aranyba foglalt veretről szól, »ki megmaradt zegeni Idveosült feleségem zoknajatull.«³⁶⁾

A klasszikus világ formai öröksége, melyet legközvetlenebbül, legkényelmesebben és úgyszólván megszakítás nélkül az érmeek, gemmák, kámeák közvetítenek, az egész későbbi európai művészettörténet számára mindig készenlétben levő erőtartalékot jelentett, mely a tökéletes tudatos-ság síkján és a vegetatív burjánzásokban egyszerre is érvényesülhetett.

A kiindulópontul szolgáló budai mozsár esetében külön kell aláhúzni, hogy ezek az esztétikai kívánalmak és történeti érdeklődésből született igények még az ilyen házi használatra készült tárgyakon úgyszólván önszántukból, az ipari termelés anyaföldjéből törnek fel. A kor műveltségének és ízlésének magaslatán mozgó megrendelők határozott kívánságai és az erre berendezkedő iskolázott kivitelezők teljesítményei mellett az ilyen ipari termékekben tapasztalható megjelenési formák különösen alkalmasak arra, hogy a műveltség- és ízléscseréknek egyébként még egészen a gótikus hagyományokból alkotó széles rétegeket is érintő hatását igazolják. Sőt éppen ezek az igénytelennek látszó esetek bizonyos szemszögből a fejlődés legkövetkezetesebb vonalát jelzik.

Horváth Henrik

- 1) Horváth Henrik, A budai pénzverde művészettörténete a késői középkorban. Numizmatikai Közöny XXX—XXXI. 1931—32. Különlenyomatban is.
- 2) Bezold, Fr. v., Das Fortleben der antiken Götter im mittelalterlichen Humanismus. Bonn und Leipzig 1922.
- 3) Falke, J. v., Geschichte des deutschen Kunstgewerbes. Berlin 1888.
- 4) Creuzer, F., Zur Gemmenkunde Antike geschnittene Steine vom Grabmal der Heiligen Elisabeth zum Marburg. Leipzig. 1834.
- 5) Hamann, R. u. Kohlhausen H., Der Schrein der Heiligen Elisabeth zu Marburg. 1922.
- 6) Schlosser, J. v., Die Entwicklung der Medaille. Praeludien. Berlin, 1927. 50. l.
- 7) Guiffrey, Les médaillons des Carrare. Revue numismatique 1891. 18. l.
- 8) Schlosser J. v. i. h. 56. l.
- 9) L. Hiebaum Gerta, Gemmensiegel und andere in Steinschnitt hergestellte Siegel des Mittelalters. Graz—Wien—Leipzig 1931.
- 10) Bossert, H. Th. Geschichte des Kunstgewerbes. Bd. IV. 232. l.
- 11) Ráth György, Az iparművészet könyve I. 70. l.
- 12) Horváth Henrik, Zsigmond király és kora. Budapest, 1937. 98., 109. l.
- 13) Horváth Henrik, Pannoniai antik elemek továbbélése románkori épület-plasztikánkban. Pécs, 1934...
- 14) Ráth György, Az iparművészet könyve. I. 66. l.
- 15) Huszár L.,—Prokopius B., Medailloen- und Plakettenkunst in Ungarn. Budapest, 1932. 35. l.
- 16) Huszár—Procopius, i. h. 551. I. tábla. 14. k.
- 17) Alföldi András barátom szíves figyelmeztetése.
- 18) Balogh Jolán, Mantegna magyar vonatkozású portréi. Századok LIX—LX. évf. 1925—1926. 234—263. l.
- 19) Berzeviczy Albert, Beatrix királyné. Budapest, 1908. 313. l.
- 20) Balogh Jolán, Adatok Miláno és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez. Budapest, 1928. 39. l.
- 21) Leidinger, Georg : Johannes Aventinus und die Münzkunde. Mitteilungen der bayrischen numismatischen Gesellschaft. XLVII. 1929. 7. — Leidinger Alba Julia-t helytelenül Székesfehérvárral, azaz Stulweissenburggal cseréli össze.
- 22) Ifj. Kemény Lajos, Művelődéstörténeti adatok János király kincseinek és ruháinak összeírásában. Történelmi Tár, 1888. 566. l.
- 23) Roschach, M. : Essai sur les monnaies de Transilvanie. 30. I.
- 24) Szadeczky Lajos, Kováchóczy Parkas levelei. Történelmi Tár, 1893. 41. l.
- 25) br. Radvánszky Béla: Történeti levelek a Héderváry levéltárból 1581—1612. Történelmi tár, 1879. 30. l.
- 26) Szabó Károly : Szinyér vára levéltára 1559-ből. Történelmi Tár, 1878. 664. l.

- ²⁷⁾ Faludy Géza, Sámbocki János éremgyűjteménye. Numizmatikai Közlöny, XXXII—XXXIII. 1933—1934. 89. l.
- ²⁸⁾ Szabó Károly, Bocskay István erdélyi fejedelem kincseinek összeírása. Történelmi Tár, 1878. 146. l.
- ²⁹⁾ Ráth György: Az iparművészet könyve, I. köt. 73. l.
- ³⁰⁾ Szilágyi Sándor: Szamosközi István történeti maradványai. Monumenta Hungariae Historica. Első köt. XVI. l.
- ³¹⁾ Genthon István: Egy budai humanista aranycsészéje. Tanulmányok Budapest Multjából. III. 1934. 141. l.
- ³²⁾ Genthon István i. h. 142. l.
- ³³⁾ Huszár L. és Procopius B. i. h.
- ³⁴⁾ Mihalik J., A poprádi Múzeum bronz mozsara. Arch. Ért. új folyam. XXV. 1905. 51. l.
- ³⁵⁾ Divald Kornél: Régi ötvösművek a besztercebányai ág. hitv. ev. templomban. Arch. Ért. XXX. 1910. 10q.
- ³⁶⁾ Szabó Károly: Tört. Tár. 1878. 147., 152.

Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban.

Azon területek demográfiai állapotainak kutatásához, melyek egykor török uralom alatt álltak, a legfontosabb, semmi mással nem pótolható forrásanyagot a török kormányzat fejadó-összeírásai, az úgynevezett dzsizje-defterek teszik.

Ezek az összeírások különböző időben és vidékeken különböző módokon készültek, tehát nem egységesek. Abban megegyeznek, hogy a központból kiindulva, falvankint veszik sorra az illető közigazgatási egység területét, de a részletekben sok tekintetben eltérhetnek egymástól. Van olyan összeírás, amely falvankint (nagyobb telephelyeken utcánként) sorolja fel az adóköteles családfőket és minden egyes családfőnél külön tünteti fel az egyes termelési ágakban (búza, rozs, méhkas, sertés stb.) elért eredményeket és minden termelési ágnál külön az esedékes adóösszeget. Más összeírások viszont kevésbé részletesek; megnevezik az adóköteles családfőket, de a termés- és adótételeket csak az egész községnél, összegezve tüntetik fel; ismét mások (valószínűleg korábban készült részletes összeírások eredményei alapján) falvankint csak a házak számát vagy csak a helység adójának végösszegét közlik.

A módszerbeli eltérések néha ugyanazon összeíráson belül is jelentkezhetnek. Némely összeírás egyes falvak adóköteleseit névszerint sorolja fel, más falvak adatait azonban ugyanazon kerületben is csak összefoglalóan adja.

Mivel ezen összeírások a nem-mohamedán vallású családfők adója dolgában készültek, amennyiben az adófizetőket nemcsak összegezve adják, hanem névszerint felsorolják, az adóköteleseknek teljes névsorát várhatnók tőlük. Ezt azonban mégsem kapjuk, mert pl. a hadseregben szolgáló nagyszámú keresztény férfi dzsizje-adót fizetni nem volt köteles és így e jegyzékekbe nem került be.¹⁾ Viszont kisebb számban mohamedánok is előfordulnak bennük, nevezetesen az új-hitűek, akiket a hatóságok legalább átmenetileg a nem-mohamedán réteggel együtt tartottak nyilván. Mindezeket egybevetve: a dzsizje-lajstromok falun a föld népének, városban a nem-mohamedán »polgári« lakosságnak, az őslakosoknak megismeréséhez szolgáltatnak becses adatokat.

Dzsizje-összeírásokat a török hatóságok évről-évre készítettek, még pedig esetenként legalább két példányban: egyet a helyi ügyvitel, egyet az isztanbuli központi hatóságok számára. Azok a példányok, amelyek

esetenként hivatalos úton Isztanbulba kerültek, az azóta eltelt századok alatt sok viszontagságon mentek keresztül, de úgy látszik, mégis nagyobb számban megmaradtak.²⁾ A Budán tartott hivatalos iratok azonban kevésbé szerencsésen éltek át a viharos idők. Buda visszavívásakor a török iratanyagból alig valami került ki a pusztulást és a Budára vonatkozó dzsizje-összeírásokból csak két év defterei maradtak fenn³⁾, az egyik azokból is csonka.

Mivel a török állami levéltárak Magyarország és Budapest történetére rendkívül gazdagnak ígérkező forrásanyagát a tudományos kutatás ma még nem használhatja, azt a forrásanyagot azonban, ami hozzáférhető helyen lelhető, máris ismerni szeretnők, az alábbiakban a Bécsben őrzött két török összeírás alapján vizsgálat tárgyává tesszük Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakosságát 1547-ben és 1580-ban s azután Buda és Pest néhány helyrajzi megjelölését.

Ezen összeírások a nem-mohamedán lakosokat *gebrān-nak* (az arab *gebr* perzsa többese): *tízimádónak*, *máshitínek* nevezik, s olyan helyen, ahol az lehetséges és célszerű volt, vallási szempontok szerint csoportokra (dzsemáat), esetleg további alcsoportokra tagolják (melyeket szintén dzsemáat-nak vagy török szóval *bölük-nak* neveztek). Magyarországi lakóhelyeken három csoportot szoktak megkülönböztetni: az elsőbe, külön név nélkül, a benszülött keresztény elemet sorozták, amely magyar vidéken a nyugati kereszténységhez, szláv vidéken többnyire az orthodox egyházhoz tartozott; a második csoportban a zsidókat (*jehūdijān*: az arab *jehūdī* perzsa többese); a harmadikban a »koptokat« (*kīptijān*: az arab *kīptī* perzsa többese) szokták összefoglalni. Az egyes csoportok nem egymás alatt, hanem egymás mellett álltak és — inkább a török adminisztráció megkönnyítése végett, mint az egyes közösségek érdekében — szűkebbkörű autonómiával bírtak; a keresztények élén magyar vidéken a bíró, szláv telepeken a kenéz vagy primkör⁴⁾ állt; a zsidókat a *kethüdā*, a »koptokat« pedig, ha a keleti egyházhoz tartoztak, egy-egy kenéz, ha mohamedán hitet vallottak, egy-egy mohamedán előjáró képviselte.

A lakosságnak vallási szempontból való megosztása megfelelt az akkori török hivatalos szemléletnek, amely a maga birodalmát és népét is vallása után: *müszlimánnak*, *mohamedánnak* szerette nevezni, és alkalmasnak is látszott az osztályozásra, mert fajok és felekezetek határa eleinte sok helyen egybeesett. A török uralom előtt a Budán megtelepedett különféle népek is egészükben az egyik vagy másik valláshoz tartoztak. A török uralom kezdete körül azonban ez a helyzet megváltozott, mert éppen ezen időtájban a nyugati kereszténység több részre szakadt s a hívők régi csoportjait is megosztotta, s azonkívül a török hódítás nyomán megjelent a mohamedán vallás is és szintén hívőket vonzott magához; a népek és felekezetek korábbi közös határai tehát elmosódtak. Az egyes közösségek tagjait egy későbbi pontban kielemezni, a benszülöttől a jövevényt elválasztani igen nehéz volna. Szerencsére egyik forrásunk a török megszállás kezdetéről, az 1547-ik évi állapotokról számol be, így tehát biztos alapot nyújt ahhoz, hogy a lakosság megoszlását a török uralom kezdetén összeállítsuk; ha pedig ennek eredményeit összevetjük

másik forrásunk, a 33 évvel később, 1580-ban kelt összeírás eredményeivel, a török uralom alatt az első emberöltő végére beállott változásokat hitelt érdemlő módon megállapíthatjuk.

Az 1547-ik évi összeírás Budán és Pesten felekezetek (népek) és utcák szerint haladva jegyzi fel a családfők és egyes felnőtt férfi családtagok névsorát, továbbá egy-két nőét, ha azok özvegyasszonyok. Óbudán csak összegezve tünteti fel a családfők számát. Az 1580-ik évi összeírás Pest lakosait nem adja (mert a kötet csonka), Budán kívül azonban Óbuda adóköteles családfőit is névszerint sorolja fel. Ezek szerint van egy-egy névsorunk Budáról 1547-ből és 1580-ból, Pestről 1547-ből és Óbudáról 1580-ból. Az 1580-iki összeírás azonban sehol nem halad utcánként, hanem megelőzve azzal, hogy a lakosságot három közösségbe hozza; azonfelül Budán nem választja el a várban lakó keresztényeket a külső városiaktól, sem a zsidóknál a régi budai zsidókat a »vendégektől«, sőt a »koptoknál« az idevaló származású mohamedánokat is a görög keleti hitűekkel egy közösségben tartja nyilván.

A budai két összeírás szerint az itteni *felekezetek* a következőképpen oszlottak meg:

		felsorolt nevek	adókötelesek
Keresztények	1547-ben	238	123
	1580-ban	223	190
Zsidók	1547-ben	75+25	33(+25?) ⁵⁾
	1580-ban	86	64
»Koptok«	1547-ben	60	36
	1580-ban	90	82

A keresztények belső felekezeti állapotára, esetleges megoszlására egyáltalán nincs adatunk s így nem tudjuk, hogy a nyugati protestáns vallások milyen arányban voltak közöttük képviselve. Ez a kérdés a török hatóságokat nem érdekelte és ezért nem történik róla említés, a névanyagból pedig ilyen vonatkozásban semilyen következtetést nem lehet levonni.

A »koptok« között sokkal tisztábban látjuk a felekezeti megoszlást, mert ha magyar vagy mohamedán elem keveredett közéjük, az nevéből világosan felismerhető. Eredetileg ők is zárt faji és vallási közösségben éltek, de egységük hamar megbomlott. A hívők egyharmada a régi közösségből már a megszállás hatodik évében kiszakadt s mohamedán személynévvel külön csoportokba tömörült. Az összeírások a mohamedánokat, mohamedán szokás szerint, apjuk és sajátmaguk egyéni nevével jelölték, de új-hívőknél az apák nem-mohamedán, »hitetlen« nevét az Abdullah névvel helyettesítették (pl. Szinan bin Abdullah : Szinan, Abdullah fia).⁶⁾ A budai koptok nevében tehát az a körülmény, hogy ők sorban »Abdullah fiai« azt jelenti, hogy mindannyian újonnan megtért mohamedánok. Az 1547-iki összeírásban a 60 »kopt« közül még 44-en keresztény (orthodox) nevet viseltek, de 1580-ban — noha számuk közben 90-re emelkedett — már csak hármuknak volt orthodox neve, a többi 87 mohamedán néven szerepel. Az utóbbiak közül 36-an »Abdullah fiai« voltak, tehát olyanok, akiknek apja még nem volt »igazhívő«, míg a többi 51 már »második

nemzedéknek» látszik; ezeknek már apái tértek át az új vallásra s ők maguk régebbi vallásuknak e sápadt emlékét sem viselték nevükben.

A »koptok« gyors megtérése adja annak magyarázatát, hogy összeírásainkban mohamedán nevekkel is találkozunk. Minthogy ezeknek az összeírásoknak az volt a rendeltetése, hogy a nem-mohamedánokra kivetett türelmi és hadmentességi taksa (dzsizje) adóköteleseit tartsák nyilván, bennük mohamedán családfőnek egyáltalán nem volna helye. A pénzügyi hatóságok azonban a megszállás után frissen áttért neophitákat továbbra is a dzsizje-köteles nem-mohamedánok csoportjában lajstromozták.

Harmadik nem-mohamedán vallási közösségnek a zsidóságot találjuk. (Az összeírások sorrendben a második helyen hozzák.) Ismertetésére, mivel vallási és faji különállását egyformán megőrizte, csak a faji megoszlás vizsgálásánál fogunk kitérni.

Miután a fentiekben összefoglaltuk azt, amit az egyes közösségek vallási viszonyairól megállapíthattunk, a következőkben a *nyelvi (nemzetiségi) megoszlást* fogjuk vizsgálat tárgyává tenni.

Nyelvre, nemzetiségre nézve a nem-mohamedán polgári lakosság ugyancsak három nagyobb közösségre oszlott, melyeknek elemzésénél megint a névanyag lesz egyetlen forrásunk és bizonyítékunk, csak hogy ennek felhasználása most nehezebb feladatot képez.

A névanyag jellemzésére, mint igen fontos tény, ki kell emelnünk, hogy a keresztények családnévvel vannak megnevezve, míg a zsidóknál és »koptoknál« családnév nincsen, mert ezek a kultúrák családnevet ekkor még nem ismertek. Ahol családnevet hallottak, a török összeírók azt a keresztnév elé helyezték, ugyanúgy, mint a magyarban és magyaros alakban írták. Amikor tehát az országos latin és városi német adminisztráció Budán és Pesten megszűnt s a helyébe lépő török hatóságok a keresztény lakosságot magyar néven kezdték regisztrálni, egyszerre eltűntek olyan »tősgyökeres« német és latinos nevek, mint »Onwein«, »Vitripar« stb. s helyükbe e nevek magyaros alakja lépett: Onwein helyébe Bornemissza, Vitripar helyébe Iveses. A kezdődő török korban a magyar családnév tehát akadálytalanabban alakulhatott és szilárdulhatott s a keresztény közösség ebben a vonatkozásban magyarabbnak mutatkozik, mint a királyok korában.

Az említett névváltozások számát az a körülmény is emelte, hogy a rendszerváltozás, a nevek magyaros alakjának állandó használata olyan időszakra esik, amikor a magyar családnév még nem volt véglegesen megszilárdulva. Ezért van, hogy Budán abból a 111 családnévből, melyeket az 1547-iki összeírás felsorol, 1580-ban csak 31-t találunk, a többi 80 időközben eltűnt. Eltűntek olyan családnevek mint Taligás, Szénégető, Csaplár, melyeket 1547-ben 4—6—7 család viselt, helyükben viszont 66 új családnév jelenik meg, valószínűleg olyanok nevei, akik atyjuk foglalkozását nem folytatták és ezért annak talán idegenül hangzó, latin vagy német nyelvű nevét is elhagyták; de — úgy hisszük, — nem a családok, hanem csak a családnevek cserélődtek ki ilyen nagy arányban.

Ha ezek után úgy látjuk, hogy névanyagunk családok egyeztetésére vagy vérségi kapcsolat igazolására nem is látszik alkalmasnak, nyelvi

(nemzetiségi) viszonyok megállapítására nyugodtan felhasználható, mert mind a család-, mind a keresztnév és különösen a kettő együtt — a családnév cserélődése mellett is — bizonyos nyelvi tartalommal bír és valamely közösséghez való kapcsolatra utal. Ha névanyagunkat ebből a szempontból vizsgáljuk, kétségtelen, hogy a budai keresztény közösség túlnyomóan magyarokból állt, vagy szabatosabban: hogy a keresztények, család- és keresztnéveik után szinte ugyanolyan bizonyossággal magyaroknak látszanak, ahogy a zsidó nevéket fajlag is zsidóknak kell tekinteni.

A budai keresztények 1547-iki összeírásában ugyanis alig van olyan név, amely nem volna magyar, vagy amely más nemzetiséghez való kapcsolatot sejtetne. Az idegen vonatkozású nevek közül a Német-, Cseh-, Lengyel-családnévek (egy-egy alkalommal), a Tót-családnév (tizenegyszer) önmagukban nem biztos támpontok arra, hogy viselőik tényleg az illető nemzetiségből származtak vagy ahhoz még hozzátartoztak, a Barbil-családnév (hatszor) pedig kölcsönszónak látszik és nyelvi hatásra vall, 1580-ra le is fordítják törökre. Egyedül a Szombathely-utcában lakó Horvát Jánost kell valóban idegennek, horvát nemzetiségűnek tekinteni, mert meg van róla mondva, hogy mint tolmács működött a budai bírák mellett s feltehető, hogy török nyelvkészségét (1547-ben) a délvidékről hozta.

A magyarság ezen számbeli állapota a bekövetkezett 33 év múlva, 1580-ra is alig mutat más képet. A felsorolt keresztény személyek száma 238-ról 223-ra esett, az adóköteles családfők száma 123-ról 190-re emelkedett; néhányan a »koptok« között is magyar néven vannak megnevezve. Az 1580-iki összeírásban a kétesnek vagy vitásnak mondható nevek száma a tiszta magyar nevekhez viszonyítva ismét jelentéktelen (az Orbonász-, Olasz-, Horvát-, Német-, Oláh-, Bozsik-családnév egy-egy, a Lengyelkét, a Tót- nyolc, a Berber- — a »Barbil-« — »Borbély-« név török alakja — tizenkét esetben fordul elő), a magyarság tehát úgy abszolút számát, mint a keresztények közötti számarányát nagyjában megtartotta. Természetesen ez nem mondható a magyarságnak a város összes lakosságához viszonyított százalékarányáról, mert ez a százalékarány a helyőrség, polgári hatóságok és kereskedők beköltözése révén megnövekedett mohamedán-török elemmel szemben igen nagy mértékben visszaesett.

A budai nem-mohamedán lakosság második nemzetiségi csoportját a zsidók teszik.

A zsidókat az adóügyi hatóságok 1547-ben két csoportba osztották, a korábban Budán lakott zsidóktól elkülönítve kezelték azokat, akik a török uralom alatt, tehát 1541 és 1547 között kerültek Budára. Mindkét csoport tagjait ősi zsidó neveken nevezték, melyek között a már korábban Budán lakott zsidóknál két német nevet (Seligman és Gumprecht) és három török nevet (Arszlan, Kurd, Oszman) is találunk. Nyilvánvaló, hogy az előbbieket német, az utóbbiak pedig török hatásra mutatnak, de a török nevekkkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy viselőik a török uralom hatodik évében már felnőtt, nős emberek voltak s így a nevükben rejlő török hatás nem új keletű, hanem a Buda elfoglalását megelőző időkre vall;⁷⁾ lehet, hogy e török nevű zsidók is török területről származtak Budára, de már a megszállás előtt vándoroltak be.

Az újonnan betelepedett zsidók, kiket az összeírás mint »vendégeket« tart nyilván, balkáni városokból jöttek (Isztanbulból 6, Kavalából, Vidinből, Szelanikból, Monasztirból 3—3, Belgrádból, Filibeből 2—2, Szemendréből, Edirnéből, Brusszából 1—1 család) és minden bizonynal kapcsolatba hozhatók a szefard-zsidókkal, akik a spanyol félszigetről kiüldözött, a török birodalomban új hazát, egyes balkáni városokban letelepedési jogot kaptak s innen később másfelé is elszivárogtak.

1580-ban a zsidók már nem oszlottak »régiek« és »vendégek« csoportjára, a »vendégek« beolvadtak a régiek közé s ezekkel egy közösségben és egészségesebben éltek, mint előbb.

A harmadik nyelvi (nemzetiségi) csoport, a szláv, — úgy látszik — a keleti egyházhoz tartozó »koptokból« állt; ide tartoztak még egyesek azok közül, akik a keresztények között szerepeltek és talán szláv eredetűek (Horvát stb.) voltak. A koptok frissen bekövetkezett valláscseréjéből — amire a lakosság vallási megoszlásánál már rámutattunk — arra lehet következtetni, hogy mint nevük is mutatja, ők valóban cigányok voltak, mert »kípti« jelentése a törökben »cigány«. A jelek szerint Budára délről, az orthodox kultúrkörön keresztül húzódtak fel, talán valami szláv nyelven is beszéltek s a keleti vallást is felvették, de ahhoz szívósan nem ragaszkodtak.

Vérbeli szláv lakosságnak, rácnak, vlachnak összeírásainkban még nincsen semmi nyoma.

Forrásainkból ennyit tudtunk megállapítani Buda nem-mohamedán polgári lakosságának vallási és nyelvi (nemzetiségi) összetételéről.

Ha ezek után a lakosság *foglalkozása* iránt érdeklődnénk, csak néhány sovány, esetleges megjegyzésre támaszkodhatunk, de ezekből általános képet nem nyerünk, mert összeírásainknak nem volt feladata, hogy a lakosság foglalkozását feltüntessék, s ezt csak akkor teszik, ha a foglalkozással adómentesség járt, vagy vele az egyént pontosabban tudták megjelölni. Feltüntetik tehát azt, ha valakit szolgálati viszony fűzött a törökökhöz: hogy a keresztények között 1547-ben a várban Nagy Péter, a Szent Péter martir-utcában Pál volt a bíró, az előbbi egyben török szpahi is; hogy egy másik egyén az esztergomi bíró szpahija⁸⁾ volt, egy harmadik mint tolmács, két másik személy mint kém (kulak, kalaguz) szolgált a törököknek.

A polgári foglalkozások között meg van említve 1547-ben az Olasz-utcában egy kalmár, az Olasz- és Mindszent-utcákban egy-egy kovács, az Olasz-utcában két, a Szent György-utcában három, a Szent Pál-utcában egy és a külső városi Szent Péter-utcában három »diák«.⁹⁾ Odább, az összeírás egy másik helyén, a dunai malmok adójának elszámolásánál meg van mondva, hogy a tíz vízimalom közül egy-egy Tetem (Tétém, Tétény) István és Tetem János, Antal Márton, Taksend Imre tulajdona volt, egyet a kincstártól Tót Máté és egy másikat, a »harangos templom« (csanli kilisze) alapítványát szintén Tót Máté bérlete. (A felsorolt malomtulajdonosok a családők névsorában valóban előfordulnak). Ezen utóbbi, mellékesen tett megjegyzésből tanuljuk meg, hogy a keresztényeknek haranggal felszerelt templomuk volt, mégpedig orgonával (ezekre a körül-

ményekre a családnevek között egy-egy: »Orgonás« és »Harangozó« is utal); papjuk azonban sem az 1547-i, sem az 1580-i összeírásban nem szerepel, sőt közben a most említett két családnév is eltűnt.

1580-ban a keresztények között van egy kalmár, két kovács és hat »diák«. Bírójuk nincs említve. Nem ismerjük a molnárokat és a boltosokat sem, pedig ebben az évben 41 malom adózott a Dunán és a várban 310 kincstári tülethelyiség, raktár stb. volt bérbe adva; az összeírás azonban ezek bérlőit nem sorolja fel.

A zsidóknak 1547-ben egy, 1580-ban két csoportfőnökük (kethüdá) volt, akik török hatóságok előtt őket képviselték, és három papjuk. 1547-ben csak egy zsidó polgári foglalkozása van megemlítve, ez mészáros volt, de tönrement; 1580-ban említetik köztük két-két orvos és mészáros és egy üveges.

A »koptok« foglalkozásáról még kevesebbet tudunk: 1547-ben van köztük egy tüzer, 1580-ban egy ötvös (»kujumdzsu«, talán rézműves), egy orvos és egy hóhér.

Ezekből az esetleges, szinte véletlen megjegyzésekből a családfők foglalkozásáról tehát csak igen halvány képet rajzolhatunk meg magunknak. A keresztényeknél, akiknek családnévük is van, még lehet arra gondolni, hogy itt a családnevek — amennyiben foglalkozást jelentenek — éppen új keletük, nemrég történt kialakulásuk miatt, az első-második nemzedéknél az egyéni foglalkozást is jelentik,¹⁹⁾ a családnév nélkül szereplő zsidóknál és »koptoknál« azonban még csak ilyen valószínűségi következtetésre sincs lehetőség.

Tájékozatlanságunk e téren különösen akkor tűnik sajnálatosnak, ha azokra a török vámnaplókra gondolunk, amelyek sűrűn emlegetik Buda és Pest szorgalmas kereskedőit, amint árujukkal a szolnoki, váci vagy pesti vámnál megjelennek s a rájuk rótt vámösszeg lefizetése után tovább sietnek. Ilyen vámnaplók dzsizje-összeírásaink századából, a XVI. századból több kisebb időszakról fennmaradtak, de nem azokból az évekből, amelyekből összeírásaink származnak, s ezért azok felhasználásáról dolgozatunk egysége érdekében ez alkalommal le kellett mondanunk.

Miután vizsgálódásunk általános irányelveit a fentiekben megállapítottuk és Buda lakosaira nézve alkalmaztuk, áttérhetünk Pest és Ó-Buda lakosságának hasonló vizsgálatára, ami sokkal gyorsabban fog haladni, egyrészt mert mindkét városról csak egy-egy összeírásunk van, — mint már említettük Pestről 1547-ből, Ó-Budáról 1580-ból — másrészt mert lakosságukban olyan vallási vagy nemzetiségi csoportok, amelyeket Budán láttunk, nincsenek. Pest és Ó-Buda lakossága egységesebb képet mutat, mint Budáé.

Pest lakossága vallásra nézve teljesen (nyugati) kereszténynek, nemzetiségre túlnyomóan magyarnak látszik. Nem-magyar kapcsolatra a Barbil-, Boszorád-, Oláh- és Rác- családnevek (egy-egy eset), a Horvát- és Tót- családnevek (két-két eset) s végül a török Deli-név (három esetben) utalnak. A »Zsidó-utca« elnevezés után azt kellene hinnünk, hogy Pesten zsidók is laktak, a pesti névsorban azonban egyetlen zsidó sem található.

A városnak volt egy bírása:¹¹⁾ András, aki a Nagy-utcában lakott.

Foglalkozás gyanánt négy adózónál meg van említve, hogy »diák«, háromnál, hogy kovács. Továbbá meg vannak nevezve a 13 dunai malom

gazdái, akik közül tizenegyen keresztények : Rigós Benedek, Rigós Albert, Molnár Márton, Császár Imre, Rigós András, Molnár Imre, Borbás mestör, együtt Molnár Imre és Borbás mestör, Olasz János, Kovács Benedek és Máté kovács bíró. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nevezett malomtulajdonosok az utolsó helyen említett Máté kovács kivételével az adófizetők névsorában nem találhatók.¹²⁾

A mai Budapest török kori harmadik lakótelepét : Ó-Budát az 1547-iki összeírás mint várost, 25 adóköteles családdal tartja nyilván. A családfők közül csak Fábíán Balás bírót nevezi meg, aki a város adóját a budai pénztárba beszállította.

Az adókötelesek száma 1580-ra 90 főre emelkedett, ami még feltűnőbb szaporulat, mint amilyent Budán láttunk. Megmagyarázására fel lehetne tenni, hogy talán a város korábban elmenekült lakosai tértek vissza a békésebb évek beálltával régebbi otthonukba.

A lakosok vallásra nézve keresztények, nyelvre nézve neveik után, néhány esetleges kivétellel, magyarok. A Tót családnév négyszer, a Dirabon, Dirabant kétszer, a Botka és Német (»Nímöt«) családnév egyszer-szám szerint fordul elő.

Két bírójuk volt : Márton és Mátyás.

Foglalkozásukról csak annyit tudunk, hogy egy családfő kovácsnak, egy másik »mestör«-nek (iskolamester?) van feltüntetve. A részletezett adókövetésből kiderül, hogy a lakosok gabona- és szőlőtermeléssel foglalkoztak. Kis Szeg pusztát is művelték, a békásmegyeriekkel együtt. A Dunán állt egy malom, de csak félévi üzem után adózott ; különben nem magántulajdon, hanem egyházi birtok, Musztafa pasa vakufja volt.

Az eddig elmondottakkal a nem-mohamedán polgári lakosság vallási és nyelvi összetételére nyerhető adatainkat kimerítve, áttérünk a polgárság lakóhelyének közelebbi vizsgálatára, amivel kapcsolatban egy-két helyrajzi kérdés megvilágítására lesz alkalmunk.

Az 1547-ik évi összeírás — mint fentebb már említettük — az egyes személyeket Budán és Pesten utcánként sorolja fel s így az egyes felekezetek, illetőleg népek lakóhelyét közelebbről is megjelöli. Eszerint a keresztények Budán a várfalakon belül az Olasz-, Szent György-, Mindszent-, Szombathely-, Szent Pál-, Ötvös- és Zsidó-utcákban, illetőleg »mahallék«-ban¹³⁾ s a váron kívül a Szent Péter martir-utcában laktak, minden valószínűség szerint utcánként annyi házban, ahány »kaput« az összeíró az egyes utcákban megállapított ; a zsidók a Zsidó-utcában, a »koptok« a Duna mellett voltak megtelepedve, a következő megoszlás szerint :¹⁴⁾

1. Keresztények :		felsorolt név	»kapu«	dzsizje
Olasz-utca-mahalleban	64	38	—
Szent György-utca «	42	21	—
Mindszent-utca «	27	20	—
Szombathely «	24	14	—
Szent Pál-utca «	33	22	—
Ötvös-utca «	10	7	—
Zsidó-utca «	11	7	—
Szent Péter martir-utca-mahalleban ..		27	10	—
		238	139	123

2. Zsidók :	felsorolt név	»kapu«	dzsizje
a Zsidó-mahalleban vagy Zsidó-utcában	75	—	—
a »vendég-zsidók« (hol?)	25	—	—
	<hr/>		
	100	—	33
3. »Koptok« a kopt-mahalleban a Dunánál:			
4 nem-mohamedán dzsemaatban			
19+10+7+10	46	—	—
2 mohamedán dzsemaatban 8+6 ...	14	—	—
	<hr/>		
	60	—	—

A lakott utcák pontos rögzítését megkönnyítik a középkori Buda topográfiajával foglalkozó tanulmányok, Rupp Jakabé¹⁵⁾ és különösen újabban Gárdonyi Alberté,¹⁶⁾ aki számos vitás kérdést tisztázva, Buda középkori térképét a napjainkig megismert források alapján utolsónak, a legvilágosabban rajzolta meg. Tanulmányához jogosan csatlakozunk 1547-iki összeírásunkkal is, mert hiszen ez a megszállás első éveiből való és a magyar helyrajzi megjelölésekben súlyosabb változásokat nem hozhat magában; adataival pedig annyival inkább foglalkoznunk kell, mert azok korábbi ismereteinket érintik, sőt helyesbíteni fogják.

Gárdonyi tanulmánya után megállapíthatjuk, hogy a középkori Olasz-utca a mai Úri-utcával, a Szent Pál-utca a mai Fortuna-utcával, a Zsidó-utca a mai Werbőczy-utcával, »Szombathely« a mai Kapisztrán-térrel nagyjában azonos fekvésű. Ezen utcák azonosítása török forrásunkból sem tehető vitássá, azonban három további utcanév: a Mindszent-, Szent György- és Ötvös-utca pontosabb lokalizálásához részletebben hozzá kell szólnunk. A Mindszent- és Szent György-utca problémája egymással összefügg, az Ötvös-utca kérdése különálló kérdés.

Rupp a középkori Mindszent-utcát a mai Tárnok-utcával azonosítja,¹⁷⁾ téves véleményét mások is magukévá tették.¹⁸⁾

A Mindszent-utca fekvésének helyesebb magyarázatát Gárdonyi idézett cikkéből kapjuk.¹⁹⁾ Gárdonyi szerint a Mindszent-utca a mai Országház-utcával volt azonos, de a mai Szentháromság-téren túlhaladva, a mai Tárnok-utcára is kiterjedt és egészen a középkori Szent György-térig (a mai Dísz-térig) nyúlt.

Újabban Horváth Henrik a Mindszent-utcát megint nem tartja olyan hosszúnak mint Gárdonyi s visszatérve Ruppék véleményéhez, azt ismét a mai Tárnok-utcával azonosítja.²⁰⁾

Török forrásunk világánál úgy látjuk, hogy a mai Országház- és Tárnok-utcák 1547-ben valóban nem közös néven (mint Mindszent-utca) szerepeltek, hanem mint ma is, különállók voltak: azonban Mindszent-utca-mahalle csak a mai Országház-utcának volt a neve, ez a középkori »Szombathely«-tól a mai Szentháromság-térig nyúlt s 20 »kapu« volt benne; innen pedig a mai Tárnok-utcán át a Szent György-utca-mahalle húzódtól dél felé a Szent György-térig s összesen 21 »kapu« volt benne.²¹⁾ Mindkét utcanév — Mindszent- és Szent György-utca — jelentéstanilag is logikus és jogosult: a Mindszent-utca nevet az az utca viseli, amelyikben a Minden-szentek kápolnája állott, s a Szent György-utcáét az az utca, amelyik a Szent György-térre vezet; azonfelül a két utca összesen 41 kapuval

szerepel akkor, mikor a velük párhuzamos és nagyjában egyenlő hosszú Olasz-utcában (a mai Úri-utcában) 38 kapu van összeírva.

A másik utcanév, amelyről meg kell emlékeznünk, az Ötvös-utca neve. Gárdonyi az Ötvös-utcát a mai Iskola-térrel véli azonosnak,²²⁾ mi viszont azt hisszük, hogy a forrásunkban szereplő Ötvös-utca-mahalle a mai Szentháromság-utcával azonos. Véleményünket azzal indokoljuk, hogy van egy utcanévünk (az »Ötvös-utca«), amelynek nincs helye, s egy utcánk (a mai Szentháromság-utca), amelynek eddig nincs neve: nyilvánvaló, hogy a kettőnek egybe kell esnie. Így névhez jut az utolsó névtelen várbeli utca, egyben az egyetlen keresztutca, melyben különálló »kapuk«, házak álltak (a többi várbeli keresztutca ugyanis csak sikátor, köz volt, hová a főutcákra néző házaknak csak oldalfala, udvara támaszkodott, de kapu alig nyílt).

Egyrészt helyrajzi adataink rögzítése, másrészt a lakosság területi megoszlása és a népsűrűség megállapítása végett célszerű lesz — a lehetőségén belül — tovább nyomozni a lakosság elhelyezkedését, főleg a török uralom elején, amikor a vallási vagy népi közösségek régi kereteiket nagyjából még tartani tudták és idegenekkel nem keveredtek.

A keresztények a mai Dísz-tértől kezdődően a várhegy középső és északi felületén helyezkedtek el (a várhegy déli részén kincstári épületek álltak) s egy kisebb részük a várfalon kívül. A zsidók külön negyedben, a mai Werbőczy-utcában tömörültek össze, a »koptok« pedig szintén a váron kívül, a Duna-parton voltak megtelepedve. Az utcák lakottságáról, házainak számáról a következőket tudjuk megállapítani:²³⁾

Az utca neve 1547-ben	»kapuinak« száma 1547-ben	Az utca neve ma	házainak száma ma
Olasz-utca-mahalle	38	Úri-utca	64
Szent György-utca-mahalle	21	{ Dísz-tér	18
Mindszent-utca-mahalle	20	{ Tárnok-utca	24
Szombathely-mahalle . . .	14	Országház-utca	34
Szent Pál-utca-mahalle .	22	{ Kapisztrán-tér	6
Ötvös-utca-mahalle	7	{ Nándor-utca	7
Zsidó-mahalle vagy		Fortuna-utca	23
Zsidó-utca	33 ²⁴⁾	Szentháromság-utca	9
		Werbőczy-utca	28

Ebből az összeállításból mint szabályszerűség tűnik elő, hogy a keresztények által lakott utcákban nagyjából félannyi »kapu« állt, mint amennyit ott ma találunk; egyedül »Szombathely« mai helyén, a mai Kapisztrán-téren nem aprózódtak a telkek, nyilván azért, mert itt utóbb nagyobb terjedelmű kincstári házak épültek. A törökkori keresztény negyedben tehát a telkek — legalább kezdetben — nagyobbak voltak a maiaknál, viszont a zsidó mahalle zsúfoltabbnak látszik. A mai Werbőczy-utca 28 telkén 33 dzsizje-fizető zsidót kellene elhelyeznünk — azonfelül, hogy ebben az utcában hét keresztény adófizető család is lakott; feltehető azonban, hogy zsidók a mai Werbőczy-utcán kívül (a Bécsi kaputéren) is laktak.

A mai Budapest második törökkori telepén: Pesten a lakosság megoszlása utcánként a következő volt:²⁵⁾

Búza-piac-mahalle	20
Bécs-utca-mahalle	13
Szenpetre-utca-mahalle	23
Hatvan-utca-mahalle	5
Zsidó-utca-mahalle	9
Cegléd-mahalle	3
Szentmiklós-utca-mahalle	4
Cirkulusz-utca-mahalle	4
Nagy-utca-mahalle	26
Szél-utca-mahalle	14
	121

A pesti utcanevek azért is különös figyelemre tarthatnak számot, mert bennük szinte teljesen új névanyagot kapunk, melynek nagyobb részét az eddigi helyrajzi tanulmányok nem ismerik (sajnos, hogy ezek sora még ma is Rupp munkájával zárul).

Utcanevünk közül Rupp munkája ismeri a Búza-piac, Nagy-utca és Szent Péter-utca megjelöléseket, de a jelek szerint csak a Búza-piac elhelyezése (a mai Eskü-tér mellett, dél felé) nem tehető vitássá, a másik kettő helytelennek látszik. Rupp ugyanis a középkori Szent Péter-utcát, amely a Szent Péter egyháztól vette nevét, a Hatvani-utcával azonosítja, holott forrásunk külön említi a Szent Péter-utcát (23 névvel) és külön a Hatvan-utcát (5 névvel). Ha az 1547-iki Hatvan-utcát a későbbi Hatvani-utcával azonosnak vennők, a Szent Péter-utca számára — mely a Nagy-utca után a város legnépesebb utcája volt — máshol kellene helyet keresnünk.

De ezek után még hat olyan utcanevünk marad: a Bécsi-, Zsidó-, Ceglédi-, Szent Miklós-, Cirkulusz- és Szél-utca neve, melyeket Rupp névleg sem ismer. Ezek közül a Bécsi-utcát a mai Váci-utcával, a Ceglédi-utcát a mai Kecskeméti-utcával, a Cirkulusz-utcát a város főterével (Ruppnál: az ú. n. Belvárosi templomtól és a mai Petőfi-tértől keletre eső terület, a közelmúltban beépített Városház-tér) valószínűleg azonosítani lehet; a Szent Miklós-utcaról pedig fel lehet tenni, hogy elnevezése kapcsolatban van a Szent Miklósról elnevezett johannita kolostorral²⁶⁾ (ámbar sem a kolostor, sem az utca fekvését nem ismerjük). A középkori Zsidó- és Szél-utcákról azonban semmit sem tudunk, s további lehetőségek vagy feltevések sorakoztatása helyett helyesebb lesz megelégedni azzal, hogy legalább az utcaneveket megismerhettük.

Az óbudai összeírásban, mint már jeleztük, helyrajzi adat nincsen.

Fekete Lajos

¹⁾ Ezekkel a keresztényekkel egy más forrásból, a zsoldfizetés vagy időszakos szemlék alkalmával készült helyőrségi névsorokból ismerkedhetünk meg.

²⁾ Az isztanbuli állami levéltárban 1937-ben Magyarországra vonatkozó számos dzsziye-deftert láttam, a legtöbbet igen szépen írva, bekötve. (Az európai gyűjteményekben őrzött defterek legnagyobb része csonka, töredékes). A török uralom első harminc évéből öt olyan kötet került kezembe, melyek — a temesvári vilájet kivételével — a történelmi Magyarország egész hódolt területének összeírását tartalmazza. (V. ö. A török levéltárügy c. cikkemet a Levéltári Közlemények XV. k. 45. l.)

³⁾ Az egyik a mohamedán időszámítás 954. évére (= 1547. febr. 21. — 1548. febr. 10.) vonatkozik, ezt röviden az 1547-iki összeírásnak fogom nevezni. A bécsi Konsular-Akademie könyvtárának tulajdona, jelzete: Ms. I. F. 21 (Albrecht Krafft: Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k. k. orientalischen Akademie zu Wien, Wien 1842, 108. l. CCXCI. sz.).

A másik a mohamedán időszámítás 988. évére (1580. febr. 17. — 1581. febr. 4.) vonatkozik, röviden mint 1580-iki összeírást fogom idézni. A bécsi National-Bibliothek tulajdona, jelzete Mxt. 613 (Gustav Flügel: Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien, Wien 1865, II. k. 464. l., 1374. sz.).

Az utóbbi összeírást Velics Antal már használta és belőle a »Magyarországi török kincstári defterek« II. 530—554. ll. többi között a Budáról és Óbudáról szóló részeket közölte (forrásul a II. 554. lapon tévesen adja »Mxt. 580«-at). Úgy véljük, hogy a két összeírás feldolgozásával kapcsolatban célszerű lesz az utóbbi szöveget is újból kiadni.

A National-Bibliothek és a Konsular-Akademie igazgatóságainak szíves előzékenységükért, mellyel a birtokukban levő anyag kölcsönadásával kutatásaimat messzemenően elősegítették, ez alkalommal is leghálásabb köszönetemet fejezem ki.

⁴⁾ Nyilván a középkori görög *πριμυχιότης*-ből: *primus cuiusque ordinis* (Du Cange: *Glossarium mediae et infimae graecitatis, Vratislaviae 1891, I. 1230*). Ma a törökök perimkör-nek ejtik.

⁵⁾ A 25 zsidó 1547-ben jövevény, »vendég«.

⁶⁾ Ez is régi mohamedán szokás, annak analógiája, hogy a próféta apja, aki maga nem, hanem csak fia volt igazhívó, szintén az Abdullah nevet viselte.

⁷⁾ A török Arszlan (»oroszlán«) nevet középkori zsidók is viselték.

⁸⁾ A »szpahi« tehát ebben a vonatkozásban különcöt jelentett.

⁹⁾ A XVI. század második feléből való török vámnaplókban az iparcikkeket hozó kereskedők sokszor említettnek »diák« néven.

¹⁰⁾ A foglalkozást jelentő családnevek a budai 1547-iki összeírásban a következők (zárójelben az illető neveken szereplő felnőtté száma): Ablakjártó (1), Ács (2), Akoljártó (1), Asztaljártó (4), Barbil (6), Borégető (1), Csaplár (7), Erszénjártó (1), Esztergás (1), Fazakjártó (1), Fürdős (1), Harangozó (1), Kados (1), Kalmár (1), Kapás (3), Kenyeres (1), Kerekáros (1), Kerekjártó (1), Korcsolás (3), Koroklás (1), Kovács (1), Költő (1), Mészáros (13), Molnár (4), Naszádos (1), Orgonás (1), Paizsjártó (1), Posztós (1), Sós (2), Sörös (5), Szabó (7), Szekeres (4), Szénégető (6), Szíjártó (2), Szücs (3), Taligás (4), Tűjártó (1).

¹¹⁾ Lehetséges, hogy egy másik bírása is volt, mert az adót a pénztárba »Máté kovács pesti bíró« szolgáltatta be, nyilván a Szél-utcában lakó Máté kovács, noha bírói tiszte neve mellett az összeírásban nincs feltüntetve.

¹²⁾ Az 1547-iki pesti összeírásból — ugyanazon indokolással, mint fentebb a budaiaknál tettük — szintén közöljük a foglalkozást jelentő családneveket: Ács (1), Asztaljártó (2), Barbil (1), Borégető (2), Csöbrös (1), Disznós (1), Fürdős (1), Hegedüs (1), Kalmár (4), Kordolás (1), Mártó (1), Mészáros (4), Nyíró (1), Ötvös (1), Posztós (1), Seres (1), Szabó (4), Szíjártó (1), Szücs (1), Taligás (4), Vásáros (1), Varga (2).

¹³⁾ A »mahalle« megjelölést a törökök nem egyetlen utcára vagy térre, hanem egy házcsoportra szokták alkalmazni, melynek házai a névadó, talán csak ideális központ (pl. dzsámi, csurgókút, nagyobb magánépület) körül több utcát képeznek vagy érintenek; így pl. a budai Zsidó-mahalle nemcsak a Zsidó-utcát, hanem annak bizonyos környékét, esetleg a Zsidó-utcán túlterjedő egész zsidó-negyedet is jelenthette.

¹⁴⁾ A »kapuk« száma az egyes nevek mellett csak a keresztényeknél van következetesen feltüntetve. A zsidóknál az összeíró eleinte 4 kaput feltüntetett, de a többiek-nél ezzel nem törődött; éppen ezért, nehogy félreértésre adjunk alkalmat, a táblázatba ezt a számot nem vettük fel. Alább a koptoknál ilyen feljegyzés egyáltalán nincs.

A dzsizje-kötelesek csak a keresztényeknél és zsidóknál vannak egy-egy számjeggyel feltüntetve.

¹⁵⁾ Buda—Pest és környékének helyrajzi története, Pest, 1868.

¹⁶⁾ Buda középkori helyrajza (Tanulmányok Budapest multjából, IV. k.) Budapest 1936.

¹⁷⁾ i. m. 144. l.

¹⁸⁾ Némethy Lajos: Budavárának régi helyrajza (Archaeologiai Értesítő 1885. évf. 295. l.); Csánki Dezső: Mátyás király mint városépítő (Századok 1904., 309. l.)

¹⁹⁾ i. h. 74. l.

²⁰⁾ Horváth Henrik: Zsigmond király és kora, Budapest 1937., 111. és 118. l.

²¹⁾ A Szent György-utca tehát nem a Szent György-térnek egy másik neve, hanem a Szent György-térre vezető utcának a neve volt. Ezt Rupp is így tudja (i. m. 140. l.), csakhogy ő a Szent György-tér elhelyezésében tévedett. — Más kérdés, hogy a »mahalle« szó révén a Szent György-utca-mahalle megjelölés a Szent György-utcán kívül magára a Szent György-térre is kiterjedt. (V. ö. 13. jegyzet.)

²²⁾ i. h. 79. l.

²³⁾ Az alábbi kimutatásban nem az egyes utcákban felsorolt egyének számával, hanem az adóköteles családfők (»kapuk«: házak) számával dolgozunk. — A leírt utcák sorrendjéből egyébként úgy látszik, hogy az összeíró, dolgát az Olasz-utca északi végén kezdve, ezt az utcát járta végig a Dísz-térig; ezután a Szent György-utca-mahallet (a mai Dísz-tér és Tárnok-utca helyét), majd tovább észak felé a Mindszent-utcát írta össze. Ennek északi végére érve »Szombathelyt« járta be, majd megint dél felé fordulva, a Szent Pál-utcát. Mikor — a Nagyboldogasszony-temploma táján — a Szent Pál-utca végére ért, az Ötvös-utcai családokat vette sorra, azután a Zsidó-utcát és végül a külső városban a Szent Péter-egyház táját. — Az utcák »házaik száma« alatt nem az utcában található legmagasabb házszámot, hanem az utcában valóban álló házak (ingatlanok) számát értjük.

²⁴⁾ A Zsidó-utcában még 7 keresztény család is lakott, viszont az újonnan betelepedett 25 zsidó család lakóhelyét nem ismerjük.

²⁵⁾ Pesten az egyes személynevek mellett kapura vagy dzsizjére vonatkozó megjegyzést nem találunk, összegezésünkben tehát a felsorolt nevek számát közöljük.

²⁶⁾ Rupp i. m. 248. l.

FÜGGELÉK.

Az alábbi közlemények a dzsizje-összeírásoknak csak Budára, Pestre és Óbudára vonatkozó részeire terjeszkednek ki.

Idegen, nem latin betűvel írott szöveg közlése lévén célunk, a közlésnek többféle módja jöhet szóba. Mivel legcélszerűbbnek látszik, az átíráshoz a mai magyar fonetikus módot választom s igyekszem a neveket úgy olvasni, ahogy az összeíró azokat hallhatta és leírni igyekezett (pl. Mónár); de ha olyan hangokat kell átírni, amelyeknek leírására a török ábécének közvetlen betűi nem voltak, a mai helyesíráshoz alkalmazkodom (Sebeskin, Mihál, Mátí helyett Sebestyén-t, Mihály-t, Máté-t írok). Ez a szabadság szíjakat-típusban írott szövegeknél, ahol a betűk lényeges részét képező ú. n. diakritikus pontok rendszerint hiányoznak és ezért bizonyos jelek és betűk feltételezése, »beleolvasása« nélkül törökbetűs szedés is lehetetlen volna, nem túlzott, sőt jogosult.

Mivel az összeírások mohamedán kultúrán kívül eső neveket arab ábécével adnak, sok nevet fogunk olvashatatlan vagy bizonytalan olvasatú névnek minősíteni. A bizonytalan helyeket zárójelbe tett kérdőjellel jelzem, az olvashatatlan helyeket kipontozom, a nevekhez esetleg szükséges magyarázatot zárójelben adom, pl.: Köcsel (Köcel, Kecel). Több egymáshoz közel eső év összeírásai, konjektúrák lehetősége, a hiányos vagy kétes esetek számát bizonyára csökkentené.

Kétféle olvasási lehetőségekre (Szüics — Szócs, Buda—Boda, Csóka—Csuka stb.) első előfordulásuknál mutatok rá.

A családneveket a Salamon Ferenc munkájában idézett középkori családnevekkel csak a keresztény középkorhoz közelebb eső 1547-ik évi összeírásnál és csak különös esetekben hozom kapcsolatba, amikor bizonytalan olvasatot magyarázhatnak.

Az 1580-iki összeírás névsorában esetenként megjegyzem, hogy olvasásom a Velics—Kammerer-féle kiadványtól eltér.

AZ 1547-IK ÉVI BUDAI ÖSSZEÍRÁS:

Olasz-utca (Mahalle-¹ Olaş-uča):

Nagy Petri (Péter) bíró, szpahi; Adrian (Adorján) diák, az esztergomi bíró szpahi; Simonyi András k¹); Dijáki Dimitri (Demeter) k.; Töki Tomás k.; Nyéki Máté k.; Taligás Sebestyén; Rátonyi Lőrinc k.; Baráti (?²) Petri; Pápai Balázs; Szabó Ferenc k.; Mészáros János k.; Színigető (Szénégető) Ambrus; Bujáki Antal; Varga Ferenc k.; Nagy Gergely k.; Kis Ferenc k.; Boszorád János;³) Barkacs István; Fürdős Mihály; Nagy Mihály k.; Rákáni Mihály; Simonyi Oszbard (Oszvald) k.; Balázs; Költő Miklós k.; Szekeres Dimitri k.; Fejér Balázs; Kerekjártó Balázs k.; Ceglédi Albert k.; Tűjjártó János k.; Barbil György k.; Kis kalmár k.; Szekeres Miklós; Szalai Benedek k.; Barbil János k.; Varga Balázs k.; Köcsel (Kecel)⁴) Petri; Szalai Pál k.; Göcsei Albert k.; Bódis István k.; Mészáros Fábán k.; Kis Márton k.; másik Kis Márton, féllábú; Csaplár Lőrinc; András diák k.; Göndöcsi Benedek; Göndöcsi Mihály; Varga Sebestyén; Ács János; Nagy Sebestyén k.; Nagy Simon k.; Váci Mihály k.; Miklós kovács, kém; Apáca (Apáca) Lőrinc; Varga István k.; Csemszei (?) János k.; Mészáros Márkus k.; Csaplár Sebestyén; Barbil Lukács k.; Szalai Tomás (Tamás) k.; Nagy Tomás.

Szent György-utca (mahalle-¹ Sen Görg-uča):

Barbil János, beráttal kinevezett kalauz; Kalmár Bercsik (Bercik) k.; Kátos (Kados) Benedek k.; Szabó Dimitri k.; Szabó János k.; Tarsol Máttyás; Imre diák; Nagy Ambrus; Tetem (Tétén)⁵) István szpahi; fia: Petri; testvére: János; Kasza János k.; Német Lukács k.; Óbudai György; Alberd (Albert) diák k.; Ablakjártó György k.; Szakács János, vak; Mészáros Fábán, meghalt; Mészáros Fodor Tamás k.; Varga Petri k.; testvére: Mihály k.; Orgonás János k.; István diák k.; Asztaljártó Imre k.; Asztaljártó Márton k.; Mészáros Lukács k.; Akaljártó Márton; Színigető Máté; Szücs (Szócs) Tomás k.; Kapás Mihály; Taligás László; Harangozi Máté; Gombás (?Gömbös?) Bernát k.; Rombás Simon k.; Szekeres Kelemen, meghalt; Sziujártó Antal k.; Korcsolás Fábán; Dóc (Dúc, Dúci) Mihály; Korcsolás Gergely k.; Rombás István; Mészáros János; Fábán fia; Mészáros Gyurkó; Mészáros Fábán testvére.

Mindszent-utca (mahalle-¹ Mindžend-uča):

Mészáros János k.; Molnár János k.; Molnár Kis Ferenc k.; Tótfűsújártó (?Tót Pésújártó?) Pál k.; Tód (Tót) Balás; fia: színigető (szénégető); Fazakjártó Lőrinc k.; Mészáros Gergely k.; Szalai Dimitri; Kapás János; Fodor János k.; János Ferenc; Nagy János k.; Busai Tomás; Gombás (?Gömbös?) Imre k.; Csaplár Máttyás; Molnár Simon k.; Tód Máté k.; Tód Bódizsár; Tód Tomás k.; Taligás Gergely k.; György kovács k.; Szücs Farkas k.; Bányai István k.; Paizs-jártó András k.; Sós Gáspár k.; Sós Imre.

Szombathely (mahalle-¹ Sonbäthel):

Tód Máté k.; Kun Mihály k.; Nagy Imre; Kovács Petri; Csaplár István k.; Tód Bálint k.; Szücs Petri k.; Erszenjártó Imre; Sziujártó Antal k.; Kapás Gáspár k.; Dávid Máttyás; Színigető Miklós; Szabó István k.; Tód János; Horvát János: a budai bírák tolmácsa; Mészáros Benedek; Simonyi Antal; Péter Máté k.; Fekete Dijenös (Dénes) k.; Mészáros Petri k.; Gergöl Orbán (Adrián); Nagy István k.; Pápa János k.; Varga Balázs k.

Szent Pál-utca (mahalle-¹ Sen Pál uča):

Szabó Márton k.; Péterfi Bálint k.; Nagy Alberd k.; Posztós György k.; Kocsi János k.; Tót Márton k.; Simontornai Lőrinc k.; Vörös György k.; Szabó István k.; Nemes Máté k.; Bíró Ferenc; Farkas András k.; Szabó Mihály k.; Józsa (Buza?) Pál k.; Naszádos Tomás; Szabó Miklós k.; Mészáros Imre k.; Barbil Albert k.; Bakoni Bálint; Asztaljártó Ambrus k.; Domokos Ambrus k.; fia: Damokos k.; Asztaljártó János k.; Tót András; Borígető Boldizsár; Bornemisszai György; Színigető Bálint; Csaplár Ambrus; Csaplár Sebestyén; Borilbás (Barnabás) Máttyás k.; Sörös (?) János; Sörös (?) Lőrinc k.; János diák k.

Ötvös-utca (mahalle-¹ Ötvös-*u*ca) :

Sörös (?) Jakab k. ; Sörös (?) János k. ; Ács János ; Fekete János k. ; Csaplár Markó k. ; Óbudai Ferenc k. ; Varga András k. ; Ecsel (?) János k. ; Varga Imre ; Színigető Lázár.

Zsidó-utca (mahalle-¹ Židō-*u*ca) :

Esztergás Dimitri k. ; Színigető Mátyás ; Petre György k. ; Taligás Gergöl k. Varga Bertalan k. ; Szalai János k. ; Bányai Tomás ; Koroklás Alberd k. ; Varga Imre ; Korcsolás Jakab k. ; Kerekáros Boldizsár.

Szent Péter martir-utca (mahalle-¹ Sen Petre martir⁶)-*u*ca), Budün varošban⁷) : Csergedi (?Hergedi?) Petri k. ; Csábrági István ; Kalmár János ; Vas Antal k. ; Antal Márton k. ; Taksond Imre k. ; Szekeres Borbás ; Rákáni Mihály k. ; Bó (?) Albert k. ; Molnár Borlobás (Barnabás) k. ; Barbil Gáspár ; Mocsá Ferenc ; Tót Mihály ; Cikei György k. ; Gonda (?) Ambrus k. ; János diák ; Tót Ferenc ; Pál bíró ; Sörös István ; Kis Imre ; Barás (?) Tomás ; Kenyerős Kristóf ; Cseh Petri ; Gergöl diák ; Lengyel János ; Palodai (Palotai) Ferenc : Váradról jött ; Balás diák : ugyanonnan jött.

Zsidó mahalle vagy Zsidó-utca (mahalle-¹ jehudijän, näm-¹ diger Židō *u*ca) :

Jesza, Izrael fia k., nős ; David, Iszak fia, k., nős ; fia : Iszak, nőtlen ; Szelimun (Szülejman) Eljakim k., nős ; fia : Múszí, nőtlen ; Iszak, Múszí fia, k., nős ; fia : Múszí, nőtlen ; testvére : Hajim, nőtlen ; Jona mézsáros, Szelimun fia, koldus, nős ; fia : Szelimun, nőtlen ; Avraham, Juszuf fia, a dzsemaat kethüdája, nős ; fia : Szimun, nőtlen ; testvére : Juszuf, nős ; Arszlan, Pinhasz fia, nős ; Hajim, Naszan (Nathan) fia, nős ; Efraim, az előbbinek fia ; Múszí, Iszrail fia, nős ; fia : Iszrail, nőtlen ; Arszlan, Szelimun fia, nős ; fia : Múszí, nőtlen ; testvére : Szelimun, nőtlen ; Samson, Arszlan fia, nős ; fia : Iszak, nőtlen ; testvére : Avraham, nőtlen ; Juszuf, Iszmail fia, nős ; fia : Avraham, nőtlen ; Iszak, Juszuf fia, nős ; Jantov (Jomtov), Hajim fia, nős ; Szanse, Bíke (?) fia, nős ; fia : Bíke (?) nőtlen ; Szimon, Mejr fia, nős ; Juszuf, Lezer fia, nős ; Szimon, Arszlan fia, nős ; Szelimun, Jakub fia, nős ; fia : Jakub, nőtlen ; Kurd, Szanse (?) fia, nős ; fia : Janusz, nőtlen ; testvére : Szalikmun (Seligman), nőtlen ; Szoška (?), Múszí fia, nős ; Majse, Oszman fia, nős ; fia : Jehudi, nőtlen ; Avraham, Múszí fia, meghalt ; fia : Múszí, nőtlen ; Múszí, Baruh fia, nős ; Avraham, Barke (?) fia, nős ; Jakub, Elias fia, nős ; Szelimun : Menahem fia, nős ; Jakub, Iszmail fia, nős ; Juszuf, Szelimun fia, nős ; Múszí, Johonan (Johanan) fia, nős ; Iszak, Mejr fia, nős ; fia : Jakub, nős ; Smoel, Iszak fia, nős ; fia : Mejr, nőtlen ; Avraham, Szelimun fia, nős ; fia : Efraim, nőtlen ; testvére : Szelimun, nőtlen ; Baruh, Múszí fia, nős ; Oszman, Arszlan fia, nős ; fia : Múszí, nős ; David, Szelimun fia, nős ; Efraim, Hajim fia, nős ; Jakub, Danial fia, nős ; Jona, Múszí fia, nős ; Gumprech (Gumprecht), Kajfes fia, nős ; fia : Kajfes, nőtlen ; testvére :, nőtlen ; Avraham orvos, nős ; Múszí, Jehudi fia, nős ; Janke Szabel ? fia, nős ; Vilszek (?), Iszrail fia, nős ; Baruh, Jakub fia, nős ; Múszí, Hajim fia, nőtlen ; testvére : Naszan (Nathan), nőtlen ; Juszuf, Avraham fia, nős.

Vendég-zsidók (Újonnan betelepettek) :

Johusa : isztanbuli, nős ; Arham : isztanbuli, nős ; Jakub : belgrádi, nős ; Abiram : belgrádi, nős ; Múszí : isztanbuli, nős ; David : kavalai, nős ; Abraham : kavalai, nős ; Jakub : szemendrei, nős ; Pinhasz : filibei (filippopoliszi), nős ; Abraham : szaloniki-i, nős ; Arszlan : filibei, nős ; Iszak : szaloniki-i, nős ; Juszuf : viddini, nős ; Vifesz (Vivesz) : edirnei, nős ; Szelimun : brusszai, nős ; Juszuf : monasztíri, nős ; testvére : Múszí, nős ; Múszí Mejr, nős ; Eszrut : kavalai, nős ; Naszan : isztanbuli, nős ; Szandor : szaloniki-i, nős ; Jakub : viddini, nős ; Beszail (Becalel) : viddini, nős ; Naszom : isztanbuli, nős ; Iszmail : isztanbuli, nős.

A »koptok« (mahalle-¹ kiptijän), a Duna mellett :

a) *Tódor kenéz dzsemaatje* : (Todor kenéz) fia : Bernat, nőtlen ; Radics Bozsdar,⁸) nős ; fia : Radoszav, nős ; Nedelko Dimitri, nős ; Isztepan (Sztepan) Dimitri, nős ; Marko Gudín, nős ; Isztepan Jovan, nős ; fia : Jovan, nőtlen ; Jovan Nikola, nős ; fia : Andrija, nőtlen ; Adics Dimitri, nős ; Petri Jako, nős ; Jovan Isztepan, nős ; Jako Petre, nős ; Radics Jako, nős ; Isztojan Tokil (?) ; Petrejo (?), Toder fia ; Lina : özvegyasszony.

b) *Levinke* (?), *Dobronya katona fia dzsemaatje* : Nikola Jalit, nős ; Sahin : Dragovik fia, nős ; Novak Isztepan, nős ; fia : Osztojan, nőtlen ; Marko Rarko (?),

nős; Isztepan Radoszav, nős; Jovan Isztepan, nős; Margita: özvegyasszony; David Szovik.

c) *Mohamedán hitűek dzsemaatje*: Juszuf, Abdullah fia; Musztafa, Abdullah fia; Szinán, Abdullah fia; Perváne, Abdullah fia; Hurrem, Abdullah fia; Musztafa, Abdullah fia.

d) *Egy másik, megnevezetlen dzsemaat*: Novik (Novity) Jovan, nős; Karagöz (»fekete szemű») Abdullah, nős; testvére: Vaszil, nős; az előbbieket testvére: Niko, nős; testvére: Rarik, nős; Barakman (?) Novik, nős; Joanna: özvegyasszony.

e) *Egy másik, megnevezetlen dzsemaat*: Togan, Adravics fia, nős; Toplik (?) Marko, nős; atyja: Markó, nős; fia: Dora (Dura), nőtlen; Bogdan Adravics, nős; Radics Kabonil (?), nős; Radics, nős; Vuk, nős; Miklós, nős; Korda topcsi (tüzér), nős.

Mohamedánok [mohamedán kiptik] dzsemaatje: Hüszein, Abdullah fia; Karagöz, Abdullah fia; Perváne, Abdullah fia; Kilidzs, Abdullah fia; Sáhin, Abdullah fia; Rahman, Abdullah fia; Ferhad, Abdullah fia; Kurd, Abdullah fia.

AZ 1547-İK ÉVI PESTI ÖSSZEÍRÁS.

Búza-piac (mahalle-¹ búza-piac):

Disznós László; Pál Máté; Rigós György; Könyei Benedik; Nagy Alberd; Kalmár László; Kalmár Mihály; Kalmár János; Fürdős Antal; Nagy Albertin; Barbil Antal; Kun György; Mihály diák; Nagy Petri; Fekete Ferenc; Horvát Mihály; Ercsi Ambrus; Nyakas (?) Gergöl; Simonyi Máté; Taligás Ambrus.

Bécsi-utca (mahallei-¹ Beč-úca):

Komárdi Simon; Talaján (? Talján?) Ferenc; Szabó György; Mészáros Gáspár; Kudar (?) Mihály; Varga György; Galibás András; Baranyai Mátyás; Hamzai (? Csemzei?) Mihály; Mészáros György; Virág Gál; Mészáros Linardo; Hegedüs István.

Szent Péter-utca (mahalle-¹ Sen Petre-úca):

Tót Miklós; Bogdán Ferenc; fia: György; Kis János; Mártó András; Bakonyi Albert; Borigetó Ferenc; Ács Pál; Deli Eliás; Deli Ambrus; Koval Mihál; Taligás Ferenc; Línár Balás; Nyíró Petre; Keleviz (?) Petre; Horvát Lukács; György; Borigetó Lőrinc; Taligás Ambrus; Sebestyén; Rác Borbás; Szabó János; Váli Gergel.

Hatvani-utca (Hatvan-úca):

Taligás András; Asztaljártó Benedek; Szakmári Ferenc; Pasztós (Posztós) Lőrinc.

Zsidó-utca (mahalle-¹ Židō-úca):

Otvös Eliás; Nagy Kelemen; Paks Imre; Tábori János; Vig Lőrinc; Kelemen diák; Lator Lőrinc; Ercsi Balázs; Petri diák.

Cegléd-mahalle:

Nagy Együd; Macsáni Mátyás, fia: Imre.

Szent Miklós-utca (mahalle-¹ Sen Miklōš úca):

Dimitri diák; Mészáros Lavus (Lajos); Nagy Tomás; Szabó Jakab.

Circulus-utca (mahalle-¹ Čirkulus-úca):

Szarkusz (?) Dávid; Kis Miklós; István diák; Szabó András.

Nagy-utca (mahalle-¹ Nak úca):

Deli János; Nagy Alberd; Varga Gergöl; Kalmár György; János kovács; Kis Ágoston; Dolnai (Tolnai) Dimitri; Gergely kovács; Sánta Petri; Antal Sebestyén; Diós György; Galibás Bálint; Galibás István; Kordulás Márton; Nagy Gergely; Bors István; Oláh Simon; Torma Balázs; Vásáros (Vasáros?) Balázs; Seres (?) Pál; Kis Ambrus; Kalmár Imre; Kalmár Márton; András bíró; Szabó Márton; Tót Tomás.

Szél-utca (mahalle-¹ Sil úca):

Szijártó Tomás; Taksoni Ferenc; Kalsós Dimitri; Gyáros (?) Gergöl; Máté kovács; Asztaljártó Benedik; Szücs (Szócs) Ferenc; Bors Ferenc; Csöbrös László; Balázs; Bolga (?) Mátyás; Csévi Bálint; Illei Antal; Magyar János.

AZ 1580-İK ÉVI BUDAI ÖSSZEÍRÁS: ⁹⁾

Keresztények:

Filep Mihály; fia: Miklós, nőtlen; Antal János; Varga János; Asztaljártó Mátyás; Naszádos Márton; Nagy András; Szücs Ferenc; Bánó (?)¹⁰⁾ Antal; Balik¹¹⁾ (Balog) Benedek; Nagy István; Szabó Gergely, kalmár;¹²⁾ Oláh István;

dochaj; fia: Mordochaj, nőtlen¹⁴; Múszí Iliá (Elia); fia: Elisa¹⁰⁹, nőtlen¹⁴; Abraham Eljakim; Juszif Múszí⁹⁸; fia: Mejr, nőtlen¹⁴; fia: Múszí⁹⁸, nőtlen¹⁴; David: Múszí mézárós fia¹⁰⁴; Múszí: hekim¹⁰⁵ (orvos); Abraham: orvos¹⁰⁶; fia: Iszreil, nőtlen¹⁴; Abraham Juszif; Jakob Petri¹⁰⁸; Ahron Múszí¹⁰⁹; Szimujil¹¹⁰ Juszif; Aszlan Juszif; Abraham Samsun¹¹¹; Simon Iszak; Hajim Samsun¹¹¹; Jakob Aszlan; fia: Arszan, nőtlen¹⁴; fia: Hadin (?), nőtlen¹⁴; Efraim Danial; Múszí¹⁰⁹ Hajim; Jakob Hajim¹¹²; Kostil¹¹³ (?) Naftali; Abraham Juszif; fia: Juszif, nőtlen¹⁴; Szimujil¹¹⁰ Juszif; Josa Hajim¹¹⁴; David: pap; Noah Szalamun; Aser Szalamun; Jakob Ezrejil¹¹⁵; Isreil¹¹⁵ Aser; fia: Múszí¹¹⁷, nőtlen¹⁴; Akiva¹¹⁹ (Akiba) Abraham; Mejr Szalamun; Manisz (Matisz) Kopel¹²⁰; Eliezer David; Hajim David; Juszif Nahman¹²¹; Abraham Iszak¹²²; Zegir¹²³ (?) (esztergomi); Petre¹²⁴ kuvini (kevei); Múszí¹¹⁷ Todorosz; fia: Todorosz, nőtlen¹⁴; Szimujil Musz¹¹⁷; fia: Múszí¹¹⁷, nőtlen¹⁴; Ahron Juszif; Saul: kethüdá; Abraham: pap.

A »koptok« (cigányok) dzsemaatje:

Hüszrev, Abdullah fia csoportja (böliük):

A nevezett; fia: Ferhad, nőtlen¹²⁶; Sáhín Abdullah; Ibrahim Sáhín; másik Ibrahim Abdullah; Hüszrein Abdullah; Perváne Abdullah; Mehmed Abdullah; fia: Ibrahim, nőtlen¹⁴; Kumič (Kumič)¹²⁷ Jákó; Bene Ferenc; Mátyás Ferenc; Musztafa Abdullah; Ibrahim Abdullah; Szakallu (szakállas) Musztafa; Dzsafer Abdullah; Rüsztém, Hidir fia¹²⁸; Bajramlu, Dzsafer fia¹²⁹; Timur, Perváne fia¹³⁰. — (Összesen) 16 ház.

Szinán kethüddá böliükje: A nevezett¹³¹; Músza, Szinán fia; Kurd, Abdullah fia; Musztafa, Abdullah fia; Ridván, Abdullah fia; Memi¹³², Abdullah fia; Sefer, Abdullah fia; fia: Ibrahim, nőtlen¹⁴; Szülejman: pazar-i (pazarli); Musztafa, Kurd fia¹³⁴; Oszman, Musztafa fia; Memi¹³², Ferhad fia; az ötvös (kujumdzsu)¹³⁵ Haszan; Hüszrein, Abdullah fia; Dönmedi (?Dogdu?), Ali fia; Musztafa, Abdullah fia; Sabán, Kurd fia; Malkodzs, Abdullah fia; Szinán, Malkodzs fia; Hudáverdi, Malkodzs fia; Ali, Abdullah fia; Hüszrein, Abdullah fia; Musztafa, Hüszrein fia;, Abdullah fia¹³⁶; Dzsafer, Perváne fia; Hüszrein, Abdullah fia; fia: Ramazan, nőtlen¹⁴; Hüszrein, Kara Ali fia; Musztafa, Kara Ali fia; Fáik, Ali fia; Sabán, Ali fia; Kurd, Musztafa fia; Ibrahim, Musztafa fia; néma (dilsiz)¹³⁸ Abdullah; Ahmed, Abdullah fia; Ibrahim, Abdullah fia; Musztafa, Ali fia; Tas Haszan; Hizir¹³⁹, Abdullah fia;¹⁴⁰ Ibrahim; Iszmail, Abdullah fia; a hóhér (džellad) Haszan. — (Összesen) 40 ház.

Memi¹⁴¹ Perváne böliükje: a nevezett; Dervis, Veli fia; Bokdžsi, Abdullah fia; Malkodzs Abdullah; Perváne Ajdin; Kilidz¹⁴² Abdullah; Ömer Abdullah; Haszan Ali; Bektas Abdullah; másik Bektas Bali; Musztafa, Abdullah fia; Oszman Perváne; Hidir, Abdullah fia; Sáhín Ali; másik Oszman Perváne; Sefer, Abdullah fia; Ramazan Musztafa; Ramazan Bektas; Arszan Redzseb; Redzseb Abdullah; Haszan Abdullah. — (Összesen) 21 ház.

Másik dzsemaat: Szafi baba; Ali, Szafi fia; Hüszrein, Szafi fia; Musztafa; Tekim (orvos); Memi¹⁴¹, Musztafa fia; Szinán, Musztafa fia; Hüszrein Musztafa; hirjáki Musztafa. — (Összesen) 5 ház.

AZ 1580-IK ÉVI ÓBUDAI ÖSSZEÍRÁS.

Tót László; Máté Ferenc; Budai Petri; Farkas Ferenc; Bácsi¹⁴³ Máté; Bácsi¹⁴³ Bertalan; Tinye¹⁴⁴ (Tinnye) Balázs; fia: Mihály, nőtlen¹⁴; Lánár (Lénárd) Benedek; fia: Albert, nőtlen¹⁴; Keszi János; Szenlilek¹⁴⁶ (Szentlélek) Dénös; fia: Lukács, nőtlen¹⁴; Nagy János; Tót Gáspár; Tót Pál;¹⁴⁷ Kálmán; Berecski (Berecki) Benedek; Dimitri András; Hajós¹⁴⁸ Albert; Máté¹⁴⁹ András; fia: János, nőtlen¹⁴; fia: Ferenc, nőtlen; Kaszdik¹⁵⁰ (Gazdik) Imre; Bujáki (?) Albert;¹⁵² Jakab; fia: Gergely, nőtlen¹⁴; Nagy Albert, Csiki¹⁵³ István; Dirabon (Darabant) Balázs; fia: Diraband Gergely; Dancsi János; fia: János, nőtlen¹⁴; Ercsi Gáspár; fia: Mihály, nőtlen¹⁴; fia: Gergely, nőtlen¹⁴; Héregi¹⁵⁵ (?) János; fia: Gergely, nőtlen¹⁴; fia: Jakab, nőtlen¹⁴; Nagy Máté; fia: Nagy János; testvére: Orbán; Molnár András; fia: Lukács, nőtlen¹⁴; Takács¹⁵⁶ Petri; fia: Izsejás¹⁵⁷, nőtlen¹⁴; Jónás (?Tomás?) Pál¹⁵⁸; Gergely Dimitri¹⁵⁹; fia: Balázs, nőtlen¹⁴; Mészáros János; Mihály¹⁶⁰, nőtlen¹⁴;

Asztaljártó Márton¹⁶¹); Kántor Benedek; fia: János, nőtlen¹⁴); Sipos¹⁶² Pál; fia: Jakab, nőtlen¹⁴); Barád Petri¹⁶³); fia: István; Tetis¹⁶⁴ Ferenc; Tetis¹⁶⁴ Imre; Márton bíró; fia: Mátyás, nőtlen¹⁴); Fábrián Márton; fia: Balázs¹⁶⁶), nőtlen¹⁴); fia: Gergely, nőtlen¹⁴); Kis György; fia: Lukács, nőtlen¹⁴); fia: Mátyás, nőtlen¹⁴); Balla Jakab; . . .¹⁶⁸) Benedek; fia: János, nőtlen¹⁴); Tót István; Kis Tomás; fia: Bódizsár, nőtlen¹⁴); Botka Antal; Somogyi László; fia: Miklós, nőtlen¹⁴); Szabó Lőrinc; Mészáros István; fia: István, nőtlen¹⁴); fia: Imre, nőtlen¹⁴); Sebestyén kovács; fia: Simon, nőtlen¹⁴); Bertalan mester; fia: János, nőtlen¹⁴); fia: Gáspár, nőtlen¹⁴); Mézes (?) László; Dajka¹⁷⁰) Gáspár; fia: Lukács, nőtlen¹⁴); Masó¹⁷¹) (Mosó?) Petri; Csontos Mátyás; fia: Lukács, nőtlen¹⁴); Deme¹⁷²) Balázs; testvére: István, nőtlen; Kalandáni¹⁷³) (?) Ferenc; fia: Simon, nőtlen¹⁴); fia: János, nőtlen¹⁴); Kövér Antal; fia: Ferenc, nőtlen¹⁴); Nagy Tomás; fia: János, nőtlen¹⁴); fia: Tomás, nőtlen¹⁴); Mézes (?) Balázs; testvére: Mézes (?) Mihály, nőtlen¹⁴); Sebestyén Lőrinc; fia: Pál, nőtlen¹⁴); Kerékjártó Simon; Dömös¹⁷⁵) Pál; Bicskei¹⁷⁶) Balázs; fia: Máté, nőtlen¹⁴); Nagy Balázs; fia: Nagy Gergely¹⁷⁷), nőtlen¹⁴); fia: Ferenc, nőtlen¹⁴); Nimót¹⁷⁸) (Német) Petri; fia: Mikó¹⁷⁹), nőtlen¹⁴); Járfás (Gyárfás) András; fia: Mihály, nőtlen¹⁴); Szencsi (Szenci) Bálint; Mészáros Mátyás; fia: István, nőtlen¹⁴); fia: Gáspár, nőtlen¹⁴); . . .¹⁸⁰) János; Feketi¹⁸¹) (Fekete) István; Halász Lukács; Szücs Petri; Molnár Gáspár; Linár (Lenárd) Gergely; Mátyás bíró; fia: István, nőtlen¹⁴).

JEGYZETEK A FÜGGELÉKHEZ.

¹) A »k« betű (a török »kapu« rövidítése, az eredetiszövegben isszókezdő kaf) azt jelzi, hogy az illető kapu-adót fizetni köteles.

²) Azonos a Salamonnál (III. 347. l.) Budán 1436-ban szereplő Barathy névvel?

³) Azonos-e az 1426-ban szerepelt Mazarath névvel? Rupp i. m. 146. l.

⁴) Magyar helynevekből -i képzővel képzett tulajdonneveket (családneveket) a törökök sokszor -i képző nélkül jegyeznek fel.

⁵) A mai Tétény község nevének is török írásmódja.

⁶) A török defter-író a »martir« szót »marton«-nak írta; valószínűleg tisztázatot közben támadt elírás.

⁷) A város jelentése a törökben: várfalon kívül fekvő telep.

⁸) Ahol két név jelöl meg egy személyt, a második név az apa neve.

⁹) Szükségesnek tartjuk ezt az összeírást is közölni, noha azt Velics Antal már kiadta (Magyarországi török kincstári defterek, Budapest 1890, II. 531. s. köv. l.). Olvasásbeli lényegesebb eltéréseit jegyzetben mindig jelezzük.

¹⁰) Velicsnél: Pató.

¹¹) Velicsnél: Palik.

¹²) Velics a »kalmár« szót nem adja.

¹³) Velicsnél: Bezér.

¹⁴) Velics nem közli, hogy a neve-zett nőtlen.

¹⁵) Velicsnél: Odos.

¹⁶) Velicsnél: Boros.

¹⁷) Olvashatatlan, mert a tulsó oldalon vastagon festett tundra tintája átütött és az írást elmosta. Velicsnél: Ecsén Izák.

¹⁸) Velicsnél: Mitros.

¹⁹) Velicsnél: Banád.

²⁰) Velicsnél: Parádi.

²¹) Velicsnél: Simon.

²²) Velicsnél: Bodaki.

²³) Velicsnél: Jáki.

²⁴) Velicsnél: Bodaki.

²⁵) Velicsnél: Pajkos.

²⁶) Velicsnél: Tasádi.

²⁷) Velicsnél: Tarcsáni.

²⁸) Velicsnél: Beréz Pál.

²⁹) Velicsnél: Kasadi.

³⁰) Velicsnél: Beréz.

³¹) Velicsnél: Tesmog.

³²) Velicsnél: Bikács.

³³) Velicsnél: Koszorus.

³⁴) Velicsnél: Kun.

³⁵) Velicsnél: Benedek.

³⁶) Velicsnél: Kánya.

³⁷) Velicsnél: Kopásti.

³⁸) Velicsnél: Sziget.

³⁹) Velicsnél: Lékes.

⁴⁰) Velicsnél: Németi.

⁴¹) Velicsnél: Sebestyén.

⁴²) Velicsnél: Albert.

⁴³) Velicsnél: Bíró.

⁴⁴) Velicsnél: Litkér.

⁴⁵) Velicsnél: Temén.

⁴⁶) Velicsnél: Dénes.

⁴⁷) Velicsnél: Peréz.

⁴⁸) Velicsnél: Fandaki.

⁴⁹) Velicsnél: Berez.

- 50) Velicsnél: Adorján.
 51) Velicsnél: Gáspár.
 52) Velicsnél: Bíró.
 53) Velicsnél: Illés.
 54) Velicsnél: S...berti.
 55) Velicsnél: Tengerős.
 56) Velicsnél: Kelemen.
 58) Velicsnél: Berez.
 59) Velicsnél: Bata.
 60) Velicsnél: Füleki.
 61) Velicsnél: Halász.
 62) Velicsnél: Nagy Károly. Az
 azután következő „Mihály” külön sze-
 mélynek van feltüntetve.
 64) Velicsnél: Demjén.
 65) Velicsnél: Berez.
 66) Velicsnél: Körödi.
 67) Velicsnél: »T...jártó«.
 68) Velicsnél: Étvés.
 69) Velicsnél: Bódi.
 70) Velicsnél: Demjén.
 71) Velicsnél: »Takas...«
 72) Velicsnél: Szabadi.
 73) Velicsnél: György.
 74) Velicsnél: Borik.
 75) Velicsnél: Szaladi.
 76) Velicsnél: Peterdi.
 77) Velicsnél: Koris.
 78) Velicsnél: Gyönke.
 79) Velicsnél: Kasadi.
 80) Velicsnél: Bozoki.
 81) Velicsnél: Köröszti.
 82) Velicsnél: Szentés.
 83) Velicsnél: Alkodi.
 84) Velicsnél: Bornobás. — Az
 »orbonász« jelentése: epiroszi. (Nyelv-
 történeti Szótár II. 1132., Oklevélszótár
 713. 1.)
 85) Velicsnél: Barnabás.
 86) Velicsnél: Kantadi.
 87) Velicsnél: Izrael.
 88) Velicsnél: Mózes.
 89) Velicsnél: Banek.
 91) Velicsnél: Hajm Hiszkija.
 92) Velicsnél: József Abrahám.
 93) Velicsnél: atyja Mózes.
 94) Ahol két név jelöl meg egy
 személyt, a második név (ugyanúgy, mint
 a mohamedán vagy keleti keresztény
 neveknél) az apa neve akkor is, ha ez
 — az eredeti szöveghez híven — nincs
 is külön feltüntetve.
 95) Velicsnél: Simon.
 96) Velicsnél: József.
 97) Velicsnél: Simon.
 98) Velicsnél: Mózes.
 99) Velicsnél: Pál.
 100) Velicsnél: Abdullah.
 102) Velicsnél: József H.
 103) Velicsnél: Élia.

- 104) Velicsnél: Dávid Mózes
 (kasszáb) mészáros.
 105) Velicsnél: Mózes Helkim.
 106) Velicsnél: Abrahám Helkim.
 108) Velicsnél: atyja Jákob.
 109) Velicsnél: Mózes.
 110) Velicsnél: Sámuel.
 111) Velicsnél: Simon.
 112) Velicsnél: Jakab, Hajm (két
 személy).
 113) Velicsnél: K.
 114) Velicsnél: B. Hajm.
 115) Velicsnél: Izrael.
 117) Velicsnél: Mózes.
 119) Velicsnél: A.
 120) Velicsnél: »Ko...«
 121) Velicsnél: Kamán.
 122) Velicsnél: Abraham, Izák (két
 személy).
 123) Velicsnél: »Z...«
 124) Velicsnél: »P...«
 125) Velicsnél: Ferhád bin Khosz-
 rev; azt viszont nem jelzi, hogy az illető
 nőtlen.
 127) Velicsnél: Komlin.
 128) Velicsnél: Resim Dsafar.
 129) Velicsnél: Bajramlü Dsafar.
 130) Velicsnél: Timur Perváne.
 131) Velics ezt nem jelzi.
 132) Velicsnél: Mumi.
 134) Velics itt és a következő bölü-
 kökben is nem mondja meg, hogy a két-
 két név közül az első a fiúé, a második
 az apáé, s hogy a vérségi viszony az ere-
 detiben jelezve van.
 135) Velicsnél: Kabukdsi.
 136) Velicsnél: Hádsi Abdullah.
 138) Velicsnél: Dsafar.
 140) Velicsnél: Komsu.
 141) Velicsnél: Mumi.
 142) Velicsnél: Melik.
 143) Velicsnél: Pécsi.
 144) Velicsnél: Tenke.
 146) Velicsnél: Szil.
 147) Velicsnél: Ibrág.
 148) Velicsnél: Csapos.
 149) Velicsnél: Bai.
 151) Velicsnél: Mazdik.
 152) Velicsnél: Patra.
 153) Velicsnél: Csik.
 155) Velicsnél: Csergi.
 156) Velicsnél: Bikács.
 157) Velicsnél: »Ir...«
 158) Velicsnél: Gál.
 159) Velicsnél: Demjén.
 160) Velicsnél: »bátyja Mihály«.
 161) Velicsnél: Jakab.
 162) Velicsnél: Sebös.
 163) Velicsnél: »fivére Péter.«
 164) Velicsnél: Fejes. — A »Tetis«

név azonos a középkori Theiteus-családnévvel? (v. ö. Salamon III. 336. l.)

¹⁶⁶⁾ Velicsnél: Bálint.

¹⁶⁷⁾ Velicsnél a most említett »Mátyás« után a következő szöveg áll: »Fábján Márton, fia Balázs, fia Gergely, Kis György, fia Lukács, fia Mátyás«. Nyilván elnézésből egy sor még egyszer le van másolva és közölve, benne Fábán Mártonnak első helyen említett fia, most már helyesen »Balázs« néven.

¹⁶⁸⁾ Velicsnél: »Pér...«

¹⁷⁰⁾ Velicsnél: Dalga.

¹⁷¹⁾ Velicsnél: Mésó.

¹⁷²⁾ Velicsnél: Csóka.

¹⁷³⁾ Velicsnél: »Mal... dáni«.

¹⁷⁵⁾ Velicsnél: Csomós.

¹⁷⁶⁾ Velicsnél: Becskei.

¹⁷⁷⁾ Velicsnél: »fia Gergely«.

¹⁷⁸⁾ Velicsnél: Gut.

¹⁷⁹⁾ Velicsnél: Mihály.

¹⁸⁰⁾ Velicsnél: »Per...«

¹⁸¹⁾ Velicsnél: Megyes.

Buda és Pest városképe az idegen utazások irodalmában.

I. Útleírás és helytörténet.

A történeti szemlélet alapvetése állandó folyamat. Ennek következménye, hogy a történeti tényezők értékelése folyton tartó változásokon megy át. A történetírás ezeknek a változásoknak szem előtt tartásával időről-időre megkísérli, hogy rögzítse a változások bizonyos állandósulásra számot tartó eredményeit, és kimutatja, hogy az egyes korszakok eseményei és alakulásai miben különböznek egész szellemi, gazdasági és szociális strukturájukban egymástól. Megismertet egyszersmind azokkal az uralkodó áramlatokkal, amelyek időről-időre a történések irányításában közre játszottak.

A szellemi élet előkészíti e változásokat, majd ezeknek okát mutatja, és magyarázza őket. Alakulásukat az emberi szellem egész területén figyelemmel kísérhetjük, elégséges magyarázatuk azonban sokkal összetettebb folyamat eredménye, semhogy azt maradék nélkül kimutathatnók. Az egyes történeti tényezők értékelésének előtérbe jutásával, az analitikus történeti ismeretanyag folyamatos kibővülésével és nem utolsó sorban a szemlélet intenzitásának fejlődésével azonban lényeges pontokban fejlődik a történeti multtól való felfogásunk. Kétségtelen, hogy minden kor gondolkodása változást jelent az előzőhöz képest. Ezek a változások a fejlődés irányát határozzák meg. A változásokat azonban a tárgyilagos tudományos szemlélet mellett ma már nem haladásnak, hanem fejlődésnek nevezzük, hiszen tudjuk, hogy például mennyire kétséges a mai, a tőke és technika által emelkedésre serkentett civilizatorikus kultúra és e kultúra minden tényezőjének értéke az előző korszakok sokkal bensőbb életformáinak ma már szinte nyomtalanul eltűnt értékeivel szemben.

A fizikai valóságban minél kisebb területre sűrűsítjük tárgylencsénk sugarait, annál intenzívebben megvilágított vizsgálati felületen dolgozhatunk. Bár a fizikai törvények a szellemi élet területére csak részben alkalmazhatók, bizonyos, hogy minél homogénebb életfeltételek között működő közület alakulását tesszük vizsgálatunk tárgyává, annál valóságoszerűbb történeti kép kialakítására van lehetőségünk. A helytörténet elsősorban a közület saját életfunkciói alapján határozható meg és ezért a helytörténetírásnak első feladata, hogy a közületet a maga sajátos működésének kereteiben és eszközeiben, helyi statikus és dinamikus népi működésében mutassa be. De miként a fizika világa törvényszerűségeinek kutatásában szükséges a környezet fizikai tényezőinek ismerete is, úgy a

társadalom fejlődése sem határozható meg csupán azon életjelenségek alapján, amelyek között a vizsgált község életét éli. A helytörténet alakulásának tényezői között sok olyan elem van, amely a községet bizonyos tekintetben nagyobb népi egységek: megye, állam függvényévé teszi. Ebből világos, mily fontos szerepe van az államtörténetnek a község történetének alakulásában. A helyi község fizikai tényezőit, továbbá a táji adottságokat, azoknak történetformáló erőit, azután egy meghatározott földrajzi egység és a rajta élő nép viszonyának képét a mai szellemtudomány főként szociológiai és irodalmi tényezőkből vezetve le, vizsgálat tárgyává teszi.¹⁾ A falukutatás ma a táji szempont érvényesítését követeli, abból a felismerésből indulva ki, hogy a falu nem kultúregység. Az egyes különleges helyi tényezők tulajdonképpen ugyanazon tájkultúrának valamely rendkívüli történeti elemmel kibővült változatai. Egy közösség társadalmi képének megértésénél és megrajzolásánál csak oly egyetemes hatású tényezők a lényegesek, amelyek a közösség életét lényeges fejlődésében befolyásolták.²⁾ A fizikai és társadalmi adottságokon kívül a szellemi erőnek a helyi műveltség alakulásában, az emberi társas községek formáinak meghatározásában is elsősorú fontossága van. A korszellem a szó mindennapi értelmében is minden korszak minden alkotására csalhatatlan bélyeget üt. A stílusjelleg ma már nemcsak a képzőművészeti alkotások formai meghatározására szolgál, hanem belső tartalommal telített életformát jelent, amely minden korszak életjelenségeinek minden megnyilvánulásában kimutatható.

A helytörténet forrásainak értékelése szorosan összefügg a szellemtudományok terén történt nagy átalakulással. Itt is érvényesül az új szemléleti módszer, amely a hely történetét tulajdonképpen a szellemi élet történetévé akarja kiépíteni azáltal, hogy keresi a nagy összefüggéseket, megrajzolja a fejlődési vonalakat és ezeket a kor és a hely történetébe állítja. A legsúlyosabb probléma ezen a területen is a módszer kérdése és speciális magyar talajon itt is jellemző, hogy az elméleti megalapozás megelőzte a szélesebb körű konkrét helytörténeti munkát. Addig is, amíg a helytörténeti munkának az új szemléleti módszerrel megalkotott szintézisei a múlt század végétől kezdve kiadott pozitivisták monografiák ellensúlyozásaként nagy sorozatokban napvilágot látnának, bizonyos, hogy a szellemi fejlődés széleskörű, gazdag szemléleti területen felépített vonalát csak a legszigorúbb adatszerűsége alapján lehet történeti képbe összefoglalni. Míg ugyanis a pozitívizmus csak a forrásokban mutatkozó konkrét történeti adatok hű visszaadására és abban az individuális adottságok pontos részletekig menő rajzára helyezte a súlyt, de nem jutott el az összefüggések és analógiák nagy tanulságainak ismeretéig, addig a szellemtörténet éppen széleskörű vizsgálódási fölületével egy valóságosabb, élettel és szellemi tartalommal jobban telített történelmi kép kialakításán fáradozik.

Tanulmányunkban a helytörténetírásnak azon forrásaival foglalkozunk, amelyek egy hazai helynek az idegen népek szemüvegén át mutatózó változásait adják elő és amelyeket a hely elmúlt élete idegen anyagban mutatózó vetületének nevezhetnénk. A források e nagy területe magában foglalja valamely hazai községről a külföld egész irodalmában található minden utalást, az enciklopédikus munkáktól kezdve a szépirodalom

minden műfajáig. Elsősorban természetesen a speciális céllal készült általános történeti és geográfiai munkák kerülhetnek tárgyalásra, de helytörténeti szempontból sokkal nagyobb jelentősége van a tárgyuk és céljuk szempontjából szorosan körül nem határolható és a közölt ismeretanyag szempontjából sokszor szubjektív-enciklopédikus jellegű útleírásoknak, itinerariumoknak. Maga a műfaj különben az irodalommal egyidős és éppen hazánk története szempontjából is már az ókori itinerariumok jelentősége kétségen felül áll. Látszólag a helytörténetírás szempontjából egészen másodrendű kérdés a hely történetétől távolálló, annak alakulásában részt nem vett tényezők véleménye, mert hiszen a közület élete független mások felfogásától. Igen, de az útleírások nem is azzal a céllal készültek, hogy a bennük tárgyalt közületekre hatással legyenek. Céljuk legtöbbször csak az életjelenségek megfigyelése, a tapasztalt tények megrögzítése. Mindezek, bármily viszonylagos értékűek, sokszor épp azokra a jelenségekre mutatnak rá, amelyek bizonyos hely szokásait másokétól megkülönböztetik. Vannak azután oly útleírások is, amelyek mögött messze- menő politikai vagy gazdasági célok húzódnak meg. Kétségtelen továbbá, hogy az idegen megfigyelők szemléletét a tájékozatlanság, a tények történeti kialakulásának nem ismerése, vagy helytelen értelmezése sokszor téves következtetésekre ragadja, sokszor viszont a helyi szokásoknak más népekéivel való egybevetése tárgyilagosabb ítéleteket eredményezhet, mint a helyi megfigyelő sokszor elfogult állásfoglalása. Az útleírások történeti értékének vizsgálatánál első szempont, vajjon a közlés szerzője megfigyeléseiben mennyire érvényesítette kora felfogását, nyújt-e olyan megfigyeléseket, amelyeknek egyéni jellege van, vagy látjuk-e, hogy felfogásában oly közülethez tartozik, amely törvényszerűséget sejtet és amely magában a korban tudatos differenciáló tényező. A táji és népi karakter lényeges problémáinak korszerű felfogása, a kérdésekre való tudatos ráeszmélés, amely tájékozott, képzett értelmet tételez fel, nem minden útleíró sajátja. A társadalmi differenciálódás kategóriáinak föl- ismerése, ennek történeti háttere és helyi vetülete, a helyi szokásokban mutatkozó sajátos, individuális elem még azok a szempontok, melyek az utazó megfigyeléseit értékessé teszik.

Történetírásunk különösen a XV—XVII. századra vonatkozó irodalom fölhasználásában sokszor egyéb forrás hiányában behatóan foglalkozott helytörténeti vonatkozásokban is az útleírásokban rejlő adatokkal. Buda török korszakának története például el sem képzelhető az útleírások irodalma nélkül és láttuk legutóbb az esztergomi vár nagyszerű maradványainak föltárásánál, mily nagyértékű, pontos és sokszor egész rész- letkebe menő útmutatással szolgáltak az útleírások. Ennek az irodalomnak nagy része van a magyar városokra és általában a magyarságra vonatkozó idegen közvélemény kialakításában is. A XVI—XVII. század állandó háborús légkörének középpontja Magyarország. A keletre irányuló és rendszerint Magyarországot is érintő utazások szinte végnélküli sora egyre szélesebbé teszi azokat a vándorutakat, amelyeken a török elleni harcokra, vagy a harcok színhelye mentén vonuló zsoldosok, kalandorok, utazók saját szemükkel ismerik meg az országot és hazájukba visszatérve hírt visznek az eddig ismeretlen, vagy alig ismert magyar föld exotikum számba

menő csodáiról. Így lesz Magyarország a nyugati kalandorok vándorútja, amelyen csodálatos dolgok és események halmozódnak.³⁾

Újabb irodalmunk a szellemtörténeti módszer által inaugurált nagy összefüggések megrajzolásának szolgálatában éppen e korszakra vonatkozólag nagy buzgalommal kutatja fel azokat az irodalmi forrásokat is, amelyek a hazánkról alkotott európai közvélemény kialakulására jellemzőek. A kutatási terület már a XVI—XVII. században is nagyon széles. Beletartozik maguknak a műveknek elemzése mellett mindaz, ami az írókat megfigyelésre, ennek közlésére, valamint a mű kiadására indította. Beletartozik az író felkészültségének, műveltségének, társadalmi helyzetének, kora társadalmi, szellemi és gazdasági állásfoglalásának ismerete és ezekkel szemben az író egyéni felfogása is. Beletartozik továbbá az utazás irányainak, valamint technikájának mint műveltségalkotó tényezőknek ismerete is. Ezeknek és a velük összefüggő részlettényezőknek vizsgálata oly sokrétű feladat és annyi problémát vet fel, mint maga az élet. Annál nehezebben áttekinthetők, minél közelebb jutunk a mai korhoz. Épp ez utóbbi körülmény magyarázza meg, miért oly hiányos a Magyarországra vonatkozó útleírásoknak behatóbb vizsgálata a XVIII. és XIX. századra vonatkozólag, amikor már egyéb források is kimeríthetetlen bőségben állnak a kutatás rendelkezésére. Egész különleges helyzetben van e korszakra vonatkozólag helytörténetírásunk, hiszen eddig még szinte nem is bolygatott kutatási területeken kell áthaladnia, hogy megközelítse azt a történeti eseményt, amelyet a szellemtörténeti szintézis követelményei elébe állítanak.

A korszak kevésbé ismert helytörténeti forrásainak területébe tartozik az útleírások irodalma is, nagyrészt még fel nem dolgozott, közvetlen vagy közvetett helytörténeti anyagával. Irodalmunkban Szamota⁴⁾ volt az első, aki az útleírások irodalmának jelentőségére a figyelmet fölhívta és közismert munkájával az volt a célja, hogy a hazánk felé irányuló idegen utazások irodalmából az ország különféle vidékeit a történelmi korok és századok változásain át mutassa be. A szemelvényes és nem egész pontos fordítások eme gyűjteménye ma is egyedül áll irodalmunkban. A budapesti utazásokról legutóbb Waldapfel Imre tanulságos szemelvényeket gyűjtött össze⁵⁾ és a hely kultusza szolgálatába állított műve követésre méltó tetszetős formában illusztrálja azt a gazdag irodalmat, amely helytörténetünk számára az útleírásokban kínálkozik. Ama nagy területen, amelyet az útleírások a XVIII. és XIX. században képviselnek, mi is néhány szemelvényt akarunk szolgálni Buda és Pest multjának egyik legérdekesebb és a főváros mai kialakulása szempontjából legfontosabb korszakából, a XVIII. század utolsó évtizedétől a XIX. század negyvenes évéig terjedő évtizedekből. Hogy megismerjük azokat a tényezőket, amelyek a XVIII—XIX. századi utazó és tájleíró érdeklődését fölkellették, fantáziáját foglalkoztatták, meg kell ismerkednünk a kor utazóinak típusaival.

Ha azokat a célokat kutatjuk, amelyek a XVIII—XIX. századi embert utazásra készítették, elsősorban is az intellektus lelki erejére kell rámutatnunk.⁷⁾ Ez az az erő, amely a XVI. és XVII. század utazási emlékiratait is áthatja, még abban az időben, amikor az utazási művek hosszú címeikkel az országok szokásaira, vallására, kormányzati módjára, keres-

kedelmére és művészetére vonatkozó megfigyeléseket ígérnek az olvasó számára. De most már az útleírókban nem az előző századok sokszor kritika nélküli adatgyűjtő polihisztoraival találkozunk, hanem a történeti ismereteket, társadalmi szokásokat és művészeti élményeket kereső művelt emberekkel. A tudásszomj a mozgató ereje a nem hivatásos utazásoknak is. Ezek inkább a későbbi évtizedek tudományos expedícióihoz hasonlítanak. Mit látott a XVIII—XIX. századi utazó a természetben, a tájban, milyen megfigyelésekre összpontosította képzeletét? A földművelést bálványozó XVIII. század, a fiziokrata gondolkodás idején nemcsak esztétikailag nem tudta a különféle tájakszépsegeit élvezni, hanem a természetet, mint a termékenység ellentétét, amelyet az embernek még nem sikerült uralma alá hajtania, egyenesen borzalmasnak nevezte. A német, francia és angol utazók is csak akkor találnak e korban tetszetős kifejezést, ha termékeny vidéket látnak, olyan természetet, amelyet az emberi kéz formált, olyan vidéket, amelyből az emberiség számára hasznos termékek kerülnek ki. A képzőművészet alkotásainak szemlélete szinte teljesen kikapcsolódik a XVIII. századi utas szempontjaiból és legföljebb mint a hely kuriózuma, mint pl. Budán a török kor emlékei, gyakorol az utasra vonzóerőt. Ami a középkor képzőművészeti emlékeit illeti, a XVIII. század utasai közönyösen, sőt lenézéssel haladtak el oly művészeti kincsek mellett, amelyeket a mai kor a legnagyobb értékek közé sorol.⁸⁾

A napoleoni háborúk befejezése után főként angol utasok árasztják el a nagy utazásoknak azóta is legdivatosabb helyeit: Svájcot és Olaszországot. Ezekben az utasokban az utazási vágy új rúgói is észrevehetők. Most már nemcsak az értelem keres táplálóanyagot az utazásban, hanem az érzelm is új szenzációk felé tör. A kifejezett romantika ideje ez, szemben a múlt század epizódyszerű korai romantikájával. A romantika antiintellektualizmusa mint mindenben, úgy az utazási vágy tekintetében is visszahatás a fölvilágosodás századával szemben. Más szemmel látják az emberek a természetet és a helyi kulturális jelenségeket egyaránt, mint a régi racionalista utazók. Az enciklopédikus tudás bővítésének célkitűzése helyébe lépett a hely sajátos jellegének a helyszínen való átélése, az idegen táj hangulatával való harmónia keresése. Ezek a motívumok az utazók számát is megnövelték, bár az utazás társadalmi összetétele nagyjában a régihez hasonló maradt: az utazásban intellektuális élményt kereső utazók száma azért változatlanul nagy, de az arisztokratikus utazók száma emelkedik az új társadalmi felfogás hatása alatt. Nálunk, míg Széchényi Ferenc gróf a XVIII. századbeli mágnás gondolkodásával és fölkészülésével kel útra és tanulmányutat tesz azért, hogy kultúráját gyarapítsa, fia István az új nemzedék ingereket kereső, a világban is önmagát hajszólo útjait folytatja. A nyugtalanság úzi, a belső láz és nem a céltudatosság. Az arisztokratikus és intellektuális utazók laza útvonala csak a XIX. század közepe táján alakul széles folyammá. Az új utazótömegek azután a kapitalizmus által meggazdagodott polgárság köréből kerülnek ki. Az új vagyonok gyökeresen átalakítják az életformát és az új gazdagok igyekeznek átvenni a születési és szellemi arisztokrácia szokásait az utazásban is.⁹⁾

Goethe a Wilhelm Meisters Wanderjahre-ban¹⁰⁾ szinte tudományosan osztályozza az utazásokat és céljaik szerint 16 kategóriába osztja őket.

Ha ezeknek a kategóriáknak keretében kíséreljük meg osztályozni a hazánk felé irányuló utazásokat, meg kell állapítanunk, hogy túlnyomóan a hivatásszerű gazdasági céllal megfordult iparosok vagy kereskedők teszik a nálunk megfordult idegenek nagy részét, akiknek idegen földön való tartózkodása csak legfeljebb a céhkönyvek lapjain hagyott nyomot. Hazánk nem esett a szentimentális rajongók, sem a kiváltságosak grand tour-útvonalába. Még ha csábították volna is az idegeneket a hazai táj szépségei, a kormány politikai intenciói megnehezítették minden utazó számára a Magyarországon való szabad járás-kelést. Az első magyar idegenforgalmi nyomtatvány¹¹⁾ meglátva az utazások arisztokratikus jellegét, javaslatot tesz, miképpen lehetne Magyarország felé nagyobb idegenforgalmat terelni, mert hiszen ha művészeti csodáink nincsenek is, de vannak történelmi nevezetességű helyeink, bányavárosaink, hegyeink, fürdőink, jó boraink és lóversenyeink. Amikor annak okát kutatja, hogy miért oly szegény az ország idegenforgalma, helyesen állapítja meg, hogy míg a többi kormány tárt kapukkal várja az idegeneket, addig nálunk kimondott rendészeti elv a külföldiek távoltartása. Kínai módra őrizzük határainkat és egyedül Bécs a szabad kikötő, ahol az idegen pénzt hagyhatja. Hogy mit akar ezzel a kormány, azt könnyű kitalálni: fél a demokratikus elvek elterjedésétől. Pedig egy országban sem tudnak politikai agitátorok oly kevés eredményt felmutatni, mint nálunk. Az üdülés és az idegen tájakért való szentimentális rajongás alig jöhet számba a hazánk felé irányuló külföldi utasforgalomban. Az itt megforduló idegenek, akik úti élményeiket irodalmi formában is összefoglalták, vagy a távolabbi földrészekre irányuló utazások átmenő állomásaként fordultak meg a hazai tájakon, vagy pedig bevallott, vagy be nem vallott politikai és gazdasági tájékozódás céljából keresték föl a magyar földet.

A nagyobb földterületek leírását magába foglaló útleírási művekben az egy helyre, a mi esetünkben Budára, Pestre és környékére vonatkozó közlések ismertetésénél sokszor korlátozott képet nyerünk mind az utazó egyéniségéről, mind pedig megfigyeléseinek szempontjairól. Sokszor a hazai tájakra és a helyi műveltségre vonatkozó legjellemzőbb megfigyeléseit vagy műve bevezető részeiben, vagy egy másik hely ismertetésével kapcsolatban mondja el. Viszont Buda fekvése és történelmi multja miatt a magyarországi utazó érdeklődését felkelti akkor is, ha régi fényét és a török korszakban játszott központi szerepét még nem nyerte is vissza. A XVIII. század végén megfordult utazók azonban már szinte kivétel nélkül megállapítják, hogy Buda és különösen Pest mily rohamos fejlődés alatt áll és természetesnek látják II. Józsefnek azt az intézkedését, hogy a kormányzókat Budára helyezte át.

A század utolsó évtizedéből már sok utazóról tudunk, akik Budán és Pesten megfordultak és a két városról hosszabb-rövidebb leírásaikban megemlékeznek. A XVIII. század végén a legnevezetesebbek ezek között Townson (1793) és Hofmansegg (1793), akikre azonban éppen közismert voltuk miatt tanulmányunkban nem térünk ki. Az a nyolc utazó, akivel most foglalkozni kívánunk, egytől-egyig nálunk személyük szerint is az alig ismert, vagy egyáltalán nem ismert utazók közé tartozik és többen közülük nem is volt módunk, hogy a munkájukban rejlő adatokon kívül

személyüket és működésüket is részletesebb adatokkal világítsuk meg. Lássuk most őket utazásaik idejének sorrendjében.

1790 október 30-án érkezik Budára *Seipp Kristóf* a pozsonyi színház volt igazgatója, a kor kispolgári intellektusának egyik tipikus, de alig ismert képviselője. Seipp Németországban különféle vándorszíntársulatok tagja volt. Tudjuk róla, hogy 1768-ban Erfurtban működött és 1774-ben érkezett egy vándor-színtársulattal Pozsonyba. 1785-ben Pozsonyban és Lipcsében egy ötfelvonásos szomorújátékot írt, 1788-ban pedig Nagyszébenben, a Hochmeister Márton által épített színházban lépett fel társulatával. Morvaországi, sziléziai, magyar- és erdélyországi utazásairól szóló könyve Frankfurtban és Lipcsében 1793-ban jelent meg névtelenül három részben.¹²⁾ Seipp ez utóbbi művében világos látással, széleskörű szemléleti felületen kívül világnézeti állásfoglalásáról is érdekes adatokat hagyott ránk. Seipp Montaigne késői követője, aki az erkölcsi magatartáshoz elégségesnek tartja, ha az embert a helyes önismeret vezérli. Eszménye az autonóm ember, aki saját erejéből boldogul. Előszavában részletesen kifejti, hogy mindarról, amit elmond, nem meri állítani, hogy betűszerint igaz. Ő azt beszéli el, amit látott, ami megtörtént és amiket a megtörténteokről gondol. Hogy azután helyesen látott és ítelt-e, annak elbírálását átengedi oly embereknek, akik azokat szintén látták, a látottakról hasonlóan gondolkodnak és esetleg a megtörtént dolgokkal ismerősebbek. A valóság képe úgy alakul ki, ha mások is közlik gondolataikat. Idézi Montaignet, aki azt mondja, hogy ő előadja véleményét tekintet nélkül arra, hogy az helyes-e vagy nem, mert csak azok számára nyilvánítja, akik az ő véleményén vannak. Az utazás alkalmával szerzett tapasztalatok földolgozására vonatkozólag Seipp megjegyzi, hogy útközben nincs arra ideje, hogy a dolgokat, amelyeket lát, alaposan megvizsgálja. Gondolatait csak följegyzi és följegyzéseit tárcájába helyezi. Eddigi tapasztalata arról győzi meg, hogy nem merészel sokat, ha ítéletét az olvasó elé bocsátja. Mert nyolc évvel ezelőtt is így tett és nem érte gáncs. Seipp hangsúlyozza, hogy Magyarországon hivatása következtében utazik. Ha kedvező szerencse más országokba is elvinné, tapasztalatait akkor is megjegyeznél, anélkül azonban, hogy véleményét másokkal is közölné. Mert ott tudós, tapasztalt emberek utaznak, akiknek fölkészültségével nem mérheti magát össze.

1791 január 1-én indul Bécsből Konstantinápolyba egy *francia nyelvű útleírást* tartalmazó könyv szerzője,¹³⁾ akinek személyét nem sikerült megállapítanunk. Tisztán intellektuális érdeklődéssel néz körül Budán és Pesten és megfigyeléseit tömören, tömönatokban közli. Szigorú tárgyilagossága mellett saját magáról csak azt árulja el, hogy a gazdasági és tudományos élet egyaránt érdekli és emellett erős gyakorlatias érzéke is van.

William Hunter 1792 február 13-án indul el Londonból keleteurópai útjára. Levélformában közölt útleírása 1796-ban jelent meg.¹⁴⁾ Leveleit Elizához intézi, aki a naplószerű levelek tartalma után ítélve valószínűleg képzelt személy. Előszavában megemlíti, hogy az okok, amelyek útleírásának megjelenését eddig hátráltatták és amelyek most annak kiadására készítetik, oly csekély jelentőségűek, hogy azoknak elmondásával

sem olvasóinak, sem saját magának idejét elvenni nem akarja. Csak azt jegyzi meg, hogy azoknak a helyeknek leírása, amelyekről levelei keltezve vannak, néhány jelentéktelen változást leszámítva ugyanabban a formában készült, ahogyan itt megjelenik. Tekintettel tanító jellegükre, szigorúan az igazságot tartotta szem előtt, amelyre részint saját megfigyelései, részint másoktól szerzett fölvilágosítások útján jutott. Reá nézve mindig bosszantó volt, ha az utazó, akivel szemben idegen országok lakosai udvariasak voltak, hálából valótlan dolgokat közöl róluk és hajlamos arra, hogy túlzásaik által megtévesztesse magát. E nyilatkozatok után kijelenti, ha valaki észrevenné, hogy mégis helytelenül adott vissza valami megfigyelést, akkor az olvasók jóakarátát kéri, abból indulva ki, hogy még a legélesebb szemű megfigyelőnél is előfordulnak tévedések és ezeket nem a szándékos rosszakaratnak kell tulajdonítani.

A dán származású, hányatott életű és állítólag *Reichardt* nevű utazó személyéről szintén alig tudunk valamit. Levélalakban közölt uti- naplóját 1807 és 1809 között tett útjáról 1812-ben adták ki.¹⁵⁾ Mint a kiadó megjegyzi, benne az olvasó egy tiszta és bátor jellem megnyilatkozásait olvashatja, aki mindenütt az igazságot, a valódi humanitást kereste, és egész életét az északi népek érdekeinek szolgálatába állította. A mindent irányító sors azonban kora ifjúságában Frigyes porosz király országába vezette, ahol első nevelését és katonai kiképzését is kapta. Poroszországért küzdött és vérezett is, és azokban a levelekben, amelyeket porosz barátaihoz intézett, maga is mint porosz beszél. Életében azonban gyökeres változást idézett elő az északi államok küzdelme. A politikai feszültség eltávolította őt pályájáról és arra kényszerítette, hogy hazája érdekében a küzdők sorába álljon. A háborúban hősi halált halt. Kézirati hagyatéka, amely később került barátja kezébe, époly szerencsétlen sorsú volt, mint maga a szerző. A kiadó nem okolja meg, hogy mily nehézségekkel küzdött a kézirat kiadása alkalmával, csak éppen utal rájuk. Megjegyzi még, hogy irományai között érdekes levelezést talált egy olasz ember tollából, akit alapos okoknál fogva a genuai marchese Riccardo Doriának tartanak; ez régebben hosszú ideig élt Dél-németországban.

Michel J. Quin-ben hasonlóan titokzatos egyéniséggel van dolgunk.

Az angol származású Quin személyéről mit sem tudunk. A szerző 1834 végén indult el Párizsból és dunai útjának idején a nyugateurópaiak előtt kevésbé látogatott népek ismertetésére törekedett.¹⁶⁾ Mint fordítója megjegyzi, előadásában a megfigyelések módja kelti fel az érdeklődést. Gondosan elkerüli, hogy ismétlje azokat a részleteket, amelyek már ismerősek egyéb útleírásokból. Quin művelt szellem. Ha olyan vidékeken utazik, amelyeket régi költők vagy írók tettek híressé, szellemesen utal ezekre a leírásokra és nem egyszer kiváló ízlésnek és alapos megfigyelésnek bizonyosságát adja. Ama fontos események hatása alatt, amelyek Kelet-Európában lejátszódtak, a szerző szemét Kelet felé fordítva, főként azokkal szemben fejezi ki együttérzését, akik nemzetük karakterének megnemesítésén és sorsuk javításán fáradoztak. Mint történelmet tanult ember, akinek tanultságát gyakorlati tapasztalatok kísérik, nem hagyja magát elvakíttatni a rendszerektől, amelyek megtévesztő csillogással a közvélemény visszhangjára vannak alapítva. Az ő kívánsága, hogy a jó

valósuljon meg. De tudja, hogy ez nem az erőszakos változtatás útján történhetik, hanem a szilárd rend formájában. Főként a görög nemzettel szemben érez nagy rokonszenvet és megvédi őket a támadásokkal szemben. Quin gyorsan utazott. Utazásának állítólagos célja az volt, hogy sürgősen elérje Konstantinápolyt. A bevezetés szerint egy angol ujság arról ír, hogy útja üzleti jellegű volt és feleségéhez írt bevezető sorai is erre engednek következtetni. Egy másik híradás azonban úgy szól, hogy az angol követ-ségnek vitt iratokat és erre útjának néhány eseménye is utal. Valószínű tehát, hogy a Keleten történt politikai események szolgáltattak háttérrel azokhoz az okokhoz, amelyek Quin-t Kelet-Európába vezették. A könyv előszava még megjegyzi, hogy a francia olvasók megbotránkoztak néhány angol utazónak a latin egyház szertartásaival és szokásaival szemben használt hangja miatt. Quin közlései azonban távol állnak ezektől. Mélységes elismeréssel szól a katolikus egyházról, ellentétben honfitársainak könnyedségével.

Charles Lemerrier de Longpré Baron D'Haussez, francia királyi politikus, a hirhedt reakciós Polignac-kormány minisztere 1837-ben adta ki Svájcban, Stájerországban, Magyarországon és Erdélyben folytatott utazásairól szóló emlékiratait Brüsszelben. D'Haussez politikai reflexiókat és egyéb útleírásokat is írt. Memoárjai 1896-ban jelentek meg.¹⁷⁾ Míg svájci útiélményeit Svájc tájairól, természeti szépségeiről való bőszes reflexiókkal vezeti be, útja magyarországi részében politikai állásfoglalásáról tesz hitvallást, de felhasználja egyszersmind az alkalmat, hogy a magyar tájakról, a magyarországi társadalmi és népszokásokról sokszor rendkívül éles megfigyelőre valló tapasztalatait és ítéleteit is közölje.¹⁸⁾ Magyarországi útján első gondolata a politikai szabadságról szól, amely kora demokratikus eszméinek legélelénkebben vitatott tárgya volt. Figyelmezteti a magyarországi újtókat, hogy az újtásnak állandó folyamatnak kell lenni; ezáltal mérséklék a mozgalomban levő indulatot és ennek lendületét is fékezik. Politikai hitvallását tárgyalásának minden fejezetébe beleviszi, úgyhogy művében tulajdonképpen a harmincas évek Magyarországnak társadalmi és politikai rajzát találjuk.

C. B. Elliot, Godalmin vikáriusa és a bengáli angol polgári kormány volt tisztviselője Ausztriában, Oroszországban és Törökországban folytatott utazásainak leírását 1838-ban adta ki Londonban.¹⁹⁾ Elmondja, hogy az utazásra tulajdonképpen gyógyulás keresése céljából vállalkozott. Útja befejezése után egy ideig nem is volt szándékában, hogy följegyzéseit közlétegye, most amikor mégis rászánja magát, abban a hátrányos helyzetben van, hogy távol van Angliától, mert egészsége még mindig nincs rendben. Munkájának kiadásában, noha tudja, hogy művében kevés az új, vagy tudományos anyag, mégis az a cél vezette, hogy néhány új ismeretmagot hintsen el, amely eddig más figyelmét elkerülte. Miközben mindarról megemlékezik, amit hallott és látott, gondosan elkerüli, hogy közölje azt, ami az érzékenységet sérthetné. Megjegyzi, hogy nem könnyű feladat ez az író számára, aki oly nemzetek szokásainak és erkölcsének leírására vállalkozik, amelyek körében az erkölcsöt kevésre értékelik és a gondolat tisztaságát is aránylag kevésbé ismerik. A szigorú tárgyilagosságot azáltal is meg akarja őrizni, hogy nem egyesszám elsőszemélyben

beszél, s ezáltal is lehetővé akarja tenni, hogy élményeit híven adja vissza. Nem követi azt a szokást, hogy útleírásában megemlékezzenek mindazokról, akik szolgálatára voltak, mert szerinte a hála oly érzélem, amely nem szorul kicsinyes fitogtatásra. A végén azonban bízik abban, hogy mindazok, akik akár a török birodalom távoli részeiben, akár az orosz birodalom civilizált és civilizálatlan területein, akár Ausztria műveltebb köreiben szolgálatára voltak, valamennyien elhiszik neki, hogy szívességük mindig emlékezetében maradó hálát váltott ki benne.

X. Károly francia király unokája Henrik bordeauxi herceg 1838 végén fejezte be klasszikus tanulmányait s ekkor vette kezdetét az uralkodói hivatásra való nevelése. Nagypapja Levis herceget bízta meg, hogy a világban való megjelenésre, a társadalmi szokások megismerésére a herceget kioktassa és tervezett keleteurópai útjában utitársa legyen. Emellett az udvar még szükségesnek látta, hogy egy tisztet is rendeljen a herceg mellé, aki a birodalom legutolsó háborúiban résztvett és aki a katonai szolgálat különféle ügyköreiben járatos volt. A választás Locmaria grófra esett, aki 1830 óta távol az udvartól saját családi birtokára vonult vissza. Locmaria a megbízatásnak eleget tett és a herceget végigkísérte keleteurópai útján, majd az utazás alatt összegyűjtött emlékeit sajtó alá rendezte.²⁰⁾ A francia trónörökös útiemlékeinek összegyűjtésére Locmaria annál is inkább vállalkozhatott, mert öt évi udvari tartózkodása alatt bő alkalma nyílt, hogy a trónörökössel úti élményeit megbeszélje és ezek között felhasználja azokat a megfigyeléseket, amelyek az olvasóközönséget szélesebb körben érdeklik. Locmaria bevallja, hogy nehéz bizonyos országokról írni, amelyeket már mások is meglátogattak és művészeti, valamint tudományos szempontból is szakszerűen ismertettek. De tudja azt is, hogy a történelmi szemlélődés látóköre határtalan és így a tanulmány számára tág tér nyílik. A jelen és a múlt alkotásainak tanulmányozása azokon a helyeken, ahol az alkotások és cselekmények történtek, példaadásul és tanulságul szolgál. Ez a cél ösztönözte a trónörökösöt is, akinek ősei a világtörténet annyira lapjára írták föl nevüket.

II. Városkép és városi élet.

Buda és Pest fekvése és környéke minden korszak útleírásaiban feltalálható. Az általános, sokszor semmitmondó útleírások is csak ritkán mellőzik el, hogy Buda fekvésének szépségét, a Duna tájosztó ívét, a pesti síkföld távolbanyúló horizontját meg ne említsék. A Schedel-krónika városábrázolásaiban is már helyet foglal Buda mint fekvés szempontjából is Európa egyik legszebb városa. Az utazások irodalmában a különféle korszakokban természetesen lényegesen más és más a szemlélődésben a magyar főváros keltette hatás.

Seipp, aki már azelőtt is járt Budán, úgy találja, hogy nyolc év alatt Buda és Pest városképe teljesen megváltozott. Azokat az épületeket, amelyeket azelőtt figyelemreméltóknak ismert, ma már hiába keresi. Az átalakulást talán a Vizivároson tapasztalta legkevésbé. Megváltozott

az épületek külseje is, úgy mint a benne lakó emberek. Új paloták keletkeztek, új nyilvános épületek és magánházak, egész szabályos utcasorok és majdnem új városrészek. Pesten az egykori Váci-kapun kívül eső terület sivár táj volt a következő (Kecskeméti) kapuig. Ezt a területet éjnek idején akkor nem is lehetett kísérő nélkül megközelíteni. Ma már ez a terület maga is város és vidám, szorgalmas emberek hemzsegnek benne. A két város különben mindig jó megélhetést nyújtott. Hiszen lakosai a többi várossal szemben állandó kiváltságokat élveztek. Buda ma már magában véve is gazdag. Pompás *melegfürdői*, jól jövedelmező kincset jelentenek, de még sokkal több jövedelmet hoz a *szőlőművelés*. Bár a budai bor, mint a vörös borok általában, nem áll oly magas áron, mint a Magyarországon számbavehető többi borfajta, a fogyatékoságot bőven pótolja a bőséges termés. A Dunán a termésnek legalább a felét szállítják fel- és lefelé. Ez a két jövedelmi forrás a város lakossága legnagyobb részének megélhetést nyújt.

A városok gyarapodását Seipp a hajóhid forgalmának tetemes megnövekedéséből is tapasztalja. Ha régen egy forró nyári estén a hajóhídnál padon ült az ember, hogy a Duna hús vize mellett felüdüljön, csak itt-ott látott egy-egy öreg tisztet vagy anyókat üldögelni ugyanezen szándékkal. Ritkán haladt át a hídon kocsi, kivéve az országos vásárt és a törvénykezés idejét. Legföljebb késő este mentek át a munkások egyik oldalról a másikra. Most azonban már nincs sem idő, sem hely arra, hogy itt üldögeljen az ember, mert a híd hemzseg a nagy forgalomtól. Teherkocsik, hintók, szekerek haladnak át rajta folytonosan, akárcsak a Majna hídján Frankfurt mellett a vásár idején.

A két város éjjeli kivilágítása önmagában is a legszebb látványosság. Egy király sem adhatna ily pompás kivilágítást. Az utcákat fényes lámpák díszítik. A világítás egész Pest városára kiterjed, egészen a város legtávolabbi határáig. Ki van világítva a hajóhid is, hasonlóan Buda városa, továbbá a Vár a Bécsikapuig és az egész Rácváros is. Ha csak magán Pesten néz szét az ember, már eleget élvez. A hegyről való letekintés azonban oly gyönyörűség, hogy bajosan lehetne még valami szebbet találni. Ha este Bádemből Bécsbe utazik az ember és ha a Bécs környező magaslatokról letekint, szépen kivilágított nagyvárost lát. Ez a kilátás azonban távolról sem hasonlítható ahhoz, amelyet az ember Budán a várból letekintve élvezhet.

Maga a vár époly nagy változáson ment át, mint Pest. Ahol azelőtt jelentéktelen házak és sivár terek voltak, ma paloták állanak. A feljáratot is kiépítették, ennek ellenére ez mégis kényelmetlen, különösen télvíz idején. Azok a hivatalnokok, akik lenn laknak, kényelmetlen helyzetben vannak a följárás miatt, bár meggyőző az a látszat, hogy az adott helyzetben lehetlenség nagyobb kényelmet megvalósítani.

A várost szemlélve, az újonnan épített koronázási domb ragadja meg Seipp figyelmét. Ismertette a koronázási domb jelentőségét, csodálkozik, hogy az milyen siralmas állapotban van, noha megjegyzi, hogy a dombot a magyarok különösen tisztelik, mint általában mindent, ami a koronázással összefügg. A tisztelet megnyilvánulása a dombot körülvevő rács is mutatja.

Óbudáról szólva megemlíti, hogy itt szép nyaralók vannak, a város pedig a fővárosnak főként gyümölcsöt és fűzeléket szállít. Annak ellenére, hogy a város régi és egykor nevezetes épületei az utazóban tiszteletet szoktak ébresztteni, Seipp megvallja, hogy semmi hasonlót nem érzett. Budán látott egykori mecseteket, olvasott már Buda egykori fényéről, valamint arról, hogy egykor Sicambriának nevezték. Mindez azonban hidegen hagyta őt. Egész másképen érezte magát a Rajnánál, Nürnbergben, Trierben, Kölnben és a Duna más vidékein; lehetségesnek tartja azonban, hogy ez onnan van, mert már öregebb lett. Úgy tűnik fel neki, hogy a szemnek kellene az emlékezés segítségére jönnie. Budán azonban kevés dolga akad a szemnek, hogy Sicambria egykori fényéhez és annak összetevőihöz adalékot nyujtana. Könyvben olvasva erről, jóformán époly hatást kelthet.

A két város elnevezése is alkalmat ad Seippnek ezekre az elmélkedésekre. Korabinszky magyarázata azonban az Ofen névről nem elégti ki, mert Budaváros nevét régebben írják Ofen-nek, mint azt a Kalck-Ofent, amiből Korabinszky a nevet származtatja. Ez utóbbit még sokkal később is Ufen-nek írták és ha a város neve csakugyan a német Ofenből származik, akkor ennek magyarázatára nem kell a mészégető kemence, mert Buda maga hegységei és a belőlük eredő forró vizei által éppen eléggé rászolgál a kályha névre.

Seipp Koburg hercegével, az új katonai főparancsnokkal egy napon érkezett meg Budára. A főparancsnokot katonai dísszel fogadták és a szemlében résztvettek a polgári őrhadak csapatai is. Különösen ezeknek szemlélete felejthetetlen látványosságul szolgált a szerzőnek, úgyhogy ennek az intézménynek ismertetésére részletesen is kitér. Már máshol is tapasztalta, hogy a városi polgárság akár kényszerből, akár kedvtelésből katonáskodik, formaruhája a színek pompája és az aprólékos díszítés által különbözik a rendes katonai egyenruháktól. De sehol sem látta ezt oly szembevetően, mint itt Pesten. A pesti polgári őrhadak nemcsak a díszfelvonulás pompája által szárnyalják túl a többi hasonlót, hanem az előírt teendők megvalósításának módjával is. Ennek magyarázatát abban látja, hogy a budai és pesti polgárság oly *jólétben él*, hogy közülük bárki mérsékeltbb költségeket könnyen el tud viselni. A megélhetési gondoktól mentes életmód jókedvűvé és ügyessé teszi a polgárságot. *A pesti polgár minden ízében ildomos és semmi sem áll neki rosszul.* Ezek a polgárok már begyakorolt rendben tartják felvonulásaikat, amelyek különösen azért tetszetősek, mert távol esnek a katonai díszfelvonulások szükségszerű merevségétől. Teljesen otthonosak a katonai menetelésekben, fordulatokban és fegyverfogásokban. Ha a jellegzetes zenebonát elhagynák, bármely idegen ügyes katonáknak tartaná őket. A lovas polgári őrhad tökéletesen utánozza a zsoldos lovasság beosztását, rendjét, fordulatait, anélkül azonban, hogy amazok ügyességét utólérhetné. A gyalogosok hadseregnek tűnnek fel és menetelésükkel, fegyverfogásukkal egyaránt tévedésbe ejtik az idegent. Ezek az egyenruhás polgáralakulatok 1789 nyarán keletkeztek. A törökkel szembeni sok győzelem, különösen Belgrád bevétele, a viszonyok kedvező alakulása és a fényes üzleti lehetőségek a pesti és budai polgárok kedvét annyira felfokozták, hogy örömeiket lövészgyakor-

latokban, kivilágításokban és egyenruhák készítésében is kinyilvánították. Amit a pesti polgár élvezetből csinál, azt is alaposan csinálja. Ha a katonáskodással szórakozik, nem elégszik meg azzal, hogy csak körülbelül lássék katonának. A kedv és kitartás valóságos haddá formálta, mégpedig nagyon rövid idő alatt.

A két város pénzforgalma nemcsak jelentékeny, hanem nagyon is nagy lehet. Mégis pénzsűkéről panaszkodnak Budán és Pesten. De ez természetes, mert sokkal nagyobb a szükségletük, mint egykor. *A luxus és az igények a viszonyokhoz képest magasra emelkedtek*, ami azonban éppen nem jár együtt a lakosság megelégedettségével. A lakosság éppen nem boldogabb, mint azelőtt volt, sőt sokat veszített egykori kedélyességéből. Ezt érzik is mindenütt, de ennek okát nem tudják adni. Talán az a hivatalnok magyarázhatná meg ezt a kedvetlenséget, aki régen 400 forint évi jövedelméből jólétben élt, most pedig, amikor évente kétezret kap, nem tud eleget keresni.

Seipp vissza-visszatér az egyetem áthelyezésének problémájára, annak hatásait különféle szempontból vizsgálja. Megállapítja, hogy Buda és Pest valóban *nagyon alkalmas helyen fekszik* azon ifjak számára, akik az egyetemen a jövő állampolgáiraivá akarják magukat kiképezni. Az ifjúságnak alkalmá van itt hazája ügyeivel megismerkedni. A nagyvárosi élet műveltséget közvetít; a különböző rangúak és nemzetiségűek összekeveredése, akik peres és üzleti ügyek ügyvivői, könnyű ember- és világismeretre adnak alkalmat. Mégis fölveti a kérdést, *vajjon a javaknak túlzott halmozása nem árthat-e? Vajjon a luxus nem utánczásra, a hatalmasok és gazdagok költsége nem tékozlásra csábít-e?* Egy hely, ahol magasztos erények mellett kétségtelenül mély bűnök is rejlenek, nem csábítja-e az ifjúságot ferde utakra? Az idegen, vonzó és fényes vagyontárgyak oly felhalmozódása, mint az Budán és Pesten látható, véleménye szerint az időnek nagy részét igénybe veszi és a lelkeket a szellemi elfoglaltságtól elvonja. A szem, bár csak egy érzékszerv, még ha a legártatlanabb dolgokon akad is fenn, jobban van foglalkoztatva, mint a szellem. Az utazónak az a véleménye, hogy Buda és Pest városa erkölcsi szempontból épp annyira nem alkalmas az egyetem számára, mint például Bécs. Ha az volna a helyzet, hogy csupa nagyúr nevelésére lenne szükség, ebben az esetben a tudós e kérdések feletti tünődését a hit fegyelme alá helyezné és bevallaná, hogy nem érti, miként kell nagyúrrá nevelődni. A példa erre Németország, ahol nem szokás a fővárosban tanulni, oda csak gyakorlatra megy az ember.

Budán és Pesten Seipp megállapítása szerint a lakásoknak éppúgy, mint egyéb közszükségleti cikkeknek magasabb áruk van, mint a magyar királyság egyéb városaiban. Bár az élelmiszerek fölszállítása igen nagy, az itt lakó embertömegekhez viszonyítva (Pesten a lakosok száma 24, Budán pedig 32 ezerre tehető) nem olyan mértékű, hogy az élelmiszerek árának süllyedése várható lenne. Véleménye szerint hosszú időre lesz szükség, míg az egykori olcsóság ismét visszatér. De nemcsak az élelmiszerek árakról van szó, hiszen ezeknek alakulása olyan körülményektől függ, amelyeket könnyen lehet rendezni. A gyáripari termékek azok, amelyek minden évben jobban megviselik az országot. Csodálkozni lehetne, miként

van az, hogy Magyarországon nagy a pénzszűke, amikor a legutóbbi háborúk is milliókat hoztak forgalomba. De éppen ez a forgalom emelte a luxust, ezáltal pedig a milliók eltűntek. Emellett Magyarországon nincsenek gyárak. A külföldi áruk kitiltása óta az ország arra kényszerült, hogy minden iparcikket Ausztriából és Morvaországból vegyen meg. Bár ezek a termékek szebbek és olcsóbbak, mint a külföldiek, azonban távolról sem készültek oly jó anyagból és ennek következtében nem is tartósak. A tapasztalat megerősíti azt a tényt, hogy most minden háztartás a szükséges iparcikkekért több mint kétszeresét kényszerül kiadni évente, mint ezelőtt, a pénzpocsékoló felesleges apróságokat nem is számítva. Ha ez így van, akkor nem lehetséges, hogy egy gazdaság saját termékeit, legyen az akár mezőgazdasági, akár kézműipari, akár művészeti, annyiért adhassa, mint ezelőtt. Ennek következménye, hogy az élelmiszerek nem kerülhetnek az egykori árakon forgalomba. A szükségszerű drágulás terhe elsősorban a hivatalnokosztályra nehezedik, amely továbbra is mindenkinek megadja a magáét, anélkül, hogy saját keresetét fölemelhetné. Kétségtelen, hogy az osztrák gyáripár kiváltságos helyzete mellett a pénz a monarchiában marad. De viszont a magyar pénz nem marad Magyarországon. Mihelyt a magyar királyság érdekei az örökös tartományok érdekeivel azonosak lesznek, mindegy, hogy melyik országba özönlik a pénz. De amíg Magyarországot egészen különálló, saját törvényei szerint kormányzott országnak tekintik, amely saját terményeit csak nagyon súlyos feltételek mellett viheti a többi országokba, addig az a pénz, amelyet Magyarország iparcikkekre áldoz, mihelyt az első vámsorompóig ér, kifelé megy az országból és csak kevés térül onnan vissza. Az utazó ebből arra következtet, hogy Magyarországnak minden erejével az Ausztriával való szorosabb egyesítésért kell küzdenie és minél közelebb jut az ország ezen szükségszerűen bekövetkező időponthoz, annál jobban fog boldogulni. Anélkül, hogy lebecsülné az ausztriai gyárakat, — bevallja ugyanis, hogy a gyártás titkaiba nem egykönnyen hatolhat be az ember — mégis feltűnik neki, hogy az áruk annál hitványabbak lesznek, minél tovább viszik őket. A gyártás helyén még tartósak és értékesek, Magyarországon már kisebb értékűek, Erdélyben pedig már éppenséggel silányak. Fölveti azt a lehetőséget is, hogy a rendelés is közrejátszik az áruk minőségében, de mindenesetre föltűnő, hogy Bécsben egyazon műhelyben másféle tüköt készítenek bécsi használatra és másfélét a pozsonyi zsidók számára. Fölveti és elemzi azt a kérdést, hogy miért nincsenek Magyarországnak gyárak. Megállapítja, hogy az ország lakosságának nagyon csekély hajlama van üzleti vállalkozásokhoz. Amikor II. József a monarchia területére a külföldi áruk bevitelét megtiltotta, bizonyára nem kerülte el a figyelmét, hogy a rendelkezés Magyarországot mennyire fogja sújtani. De az ország szenvedése is beletartozott terveibe. Ezáltal akarta ő Magyarországot rákényszeríteni, hogy érdekeit a szomszédaival szorosabbra fűzze. II. József hajlott mindig arra, hogy saját érdekeit alattvalói összessége javáért föláldozza. Ha talált volna elég alkalmas embert, akik az ő példáját készek lettek volna követni, akkor máris élveznék az országok a kölcsönös megértés áldásait. Sajnos azonban itt is a jó ügy megvalósulása áthidalhatatlan akadályokba ütközik.

A gazdasági vonatkozások mellett nem kerülték el Seipp figyelmét azok a jelenségek sem, amelyek a lakosság vallási életének megváltoztatására mutattak. Elmondja, hogy amióta az Óbudával szemben álló egykori trinitárius templomban tartott úgynevezett kiscelli búcsújárásokat betiltották, a szép épület magára hagyatva szomorkodik a kies környezetben.

*

A konstantinápolyi *francia utazó* szerint Budát a magyarság a világ első városának tartja és olyan romantikus elképzelésekkel van a reávonatkozásokban tele, mint amilyenekkel Westfáliában Thunder-Thuen-Trunk báró kastélyát szemlélik. Buda meglehetősen magas hegyoldala alján méltóságteljesen ömlik a Duna. Az utazó megjegyzi, hogy kétségkívül jó elgondolás volt a várost két, a folyó felé forduló hegyszorosba építeni, de katonailag előnyösebb volna, ha egy megerősített várost oly magaslatra építenek, amely Temesvár felé legalább is 20 mérföldnyi területet tekint át. A királyi vár elég szép épület, a város azonban éppoly csúf, mint amilyen drága benne az élet, mondja az utazó, amire alighanem a Elefántfogadóban nyert kellemetlen tapasztalatok indították. »Perfidus hic caupo«, mondja. Minden fáradságot megér azonban lemenni Pestre — jegyzi meg ezután.

Miután megemlíti, hogy Budát, amely 1541 óta a törökök fővárosa volt, 1686-ban foglalták ismét vissza, érdeklődéssel kíséri a török vallás, művészet és szokások fontosabb emlékeit. Megnézte a templomokat, amelyek egykor mecsetek voltak, ezekben azonban egykori alakjukra már alig talál nyomot. Megtekintette a melegfürdőket is, valamint a Rácvárost, amelyet azzal a megjegyzéssel kísér, hogy itt szláv kolónia lakik. Számára Pest több érdekes dolgot mutatott, különösen mivel oly szerencsés volt, hogy megismerkedhetett Mitterpacher Lajos egyetemi tanár, tudós pappal, aki a város nevezetességeinek megismerésében az utazók segítségére volt. Mitterpacher, akit nagyon egyszerű, de nagy-műveltségű férfiúnak nevez, megmutatta neki a jól épült kollégiumot, amelyet eredetileg a jezsuitáknak szántak. Különösen az ásványtani gyűjtemény ragadta meg figyelmét. Ez a gyűjtemény méltán gazdag, hiszen Magyarországon oly gyakoriak a természeti kincsek. Magyarország és Erdély egyaránt bővelkedik vas- és aranybányákban, Kassa pedig a legbecsesebb opálokat szolgáltatja. Nagyértékű malachit-darabokat is látott itt. Elmondja, hogy a természettudományi gyűjtemény két részből áll. Az egyiket Marianne főherceg halála után az egyetem vásárolta meg. Ezt 25.000 forintra becsülik, míg a másik eladó. Előzőleg egy tanáré volt és a másikat fölülmulja érdekes állatgyűjteménye miatt. Kétféjű nyúl, kettős bárány és mindenféle más apró csodák láthatók itt.

*

Hunter is megjegyzi 1792 július 8-án kelt levelében, hogy Buda a legnagyobb és legnépesebb város az egész királyság területén. Hangsúlyozza a város szép fekvését, megemlékezik erődítményeiről, gyönyörű vidékéről, amely kitűnő gabonát és még jobb bort terem. Szerinte kevés város van, amely Budánál több zaklatást ért volna meg. Utal a város török korszakára,

részletesen ismerteti a mohácsi vész utáni eseményeket. A várost ért sok vihar ellenére még látható néhány mecset és fürdő. A török Zsigmond király nemes és pompás palotáját sem hagyta egészen összeomlani. Az utazó különbséget tesz a Zsigmond által épített királyi palota és az új királyi palota között. Ez utóbbit nagy és szabályos alkotásnak nevezi, amelynek néhány terme francia ízlés szerint van berendezve. Lát itt néhány festményt is, az egyik teremről pedig azt állítja, hogy Brüsszelben készült kiválóan szép tapétával van borítva. A magyar királyság jelvényeit is ebben a palotában őrzik. Sajnálja, hogy vöröstoronyi szerencsétlen tartózkodása miatt a néhány nap előtt történt koronázási szertartáson, amelyet nagy pompával és ünnepélyességgel vittek végbe, nem vehetett részt. Megszemléli a bástyával és tornyokkal ellátott erődítményeket is. Majd a nyilvános fürdők keltik fel figyelmét, amelyek bár nem nagyon előkelők, *bámulatos természetes melegvízzel* vannak ellátva és köszvényes bajoknál kiváló gyógyhatásúak. A királyság minden részéből jönnek ide betegek, hogy ennek jótéteményeiben részesüljenek.

A budai egyetemről szólva az a véleménye, hogy *Magyarországon a tudományos élet még csecsemőkorát éli*. A lakosságnak még nincs meg a kellő érzéke, hogy az értelem kiművelésében élvezetet találjon. Mégis észrevehető bizonyos buzgóság, amely oda irányul, hogy megjavítsák a művészetek és tudományok általános viszonyait, hiszen ezek szebbé teszik az életet, annak hasznosságát és boldogságát is fokozzák.

Pestet Budánál sokkal szebb városnak ítéli, utcáiról megjegyzi, hogy szélesek, szabályosak és jól kövezettek és van néhány olyan háza is, amely teljesen kőből épült. A város általános ismertetésénél megjegyzi, hogy Pest sorsa majdnem közös volt Budáéval. A Rákosmező a királyválasztás idején összegyűlt rendeket juttatta eszébe. Megnézi a pesti és budai színházat, ahol minden este játszanak. Egy előadásra maga is elment és nagyon jól érezte magát. A társadalmi osztályok között a nemesség gazdag, fényűző életét említi meg. Szerinte különösen kedvelik a lovakat, bolondjai a pompás fogatoknak.

*

Reichardt először Budán a Rácvárosban vett szállást, de a piszkos, lejtős városrészben nem érezte jól magát és ezért Pestre költözött át a Dunapartra, mint mondja, a világ egyik legszebb és legkellemesebb kávéházába. Innen szemléli a hajóhidat, amelyen örökös tolongás, élénk forgalom uralkodik. A szemléletet a kitűnő ellátás és kiszolgálás még kellemesebbé tette. Ellátogat a várba, ahol megtekinti a királyi és városi épületeket, a szép kerteket és gyönyörködik a Dunára nyíló pazar kilátásban. A Gellérthegyre is ellátogat, észreveszi, hogy az egykori megerősített hely néhány maradványa még látható, innen nézi a Rácvárost, amelynek házai, mint óriási fecskéfészkek tapadnak a meredek magaslatokhoz. Mulatságosabb embertömeg aligha került még szeme elé. Lakosait a zsidókhoz nagyon hasonló kereskedő népnek nevezi, akik főként Magyarországon telepedtek le. Összekevert görög-török viseletük van, asszonyaik sűrűn teleaggatják magukat még forgalomban levő aranypénzekkel és ruházatuk nehézkes pompa által tűnik ki. Mindkét nembeliek rendszerint

magas testalkatúak, általában jól öltözködnek, minden vonásukon, arc kifejezésükön és mozdulataikon a gazdag kereskedő jóllakottsága ömlik el. A városrész, amelyben laknak, nagyon szűk és talán még piszkosabb, mint a zsidóváros, amely különben ebből a szempontból nem egykönnyen múltható felül. Az utazó szerint az egész fészekvárost nem érhetné nagyobb jótétemény, mint ha egy alapos tűzvész teljesen felégetné és gazdag, piszkos és lusta lakóit új és jobb építkezésre kényszerítené.

A Pesten élvezett földi javak között leginkább a pompás gyümölcsökben telt kedve. Ha az északi országok lakói mindazon élvezetek között, amelyekben itt az ember duskálkodik, csak ehhez az egyhez jutnának hozzá, máris boldognak éreznék magukat. Itt azonban alig törődnek vele, amiként ez történni szokott az ég és föld mindennapi és könnyen megszerzett élvezeteiben. Bizonyosra veszi, hogy egy pesti lakos sem élvezi úgy ezt a jótéteményt, mint ő, az idegen. Reggel és este szemé-szája legeltetésére és gyomra ingerlésére a Dunapartra megy a gyümölccsel színtől telt csónakokhoz, amelyek naponta annyi pompás dinnyét, szőlőt, szilvát, almát és körtét hoznak a városba, mint amennyi máshol hagymából és burgonyából is alig található. Ezután a tarka, jól megrakott kosarakat veszi sorra, amelyek mintha sohasem ürülnének ki, bármennyit is fogyasztanak belőlük. És amikor órák hosszat, a végtelenségig azon buzgólkodott, hogy a szép gyümölcsök közül a legszebbet válassza ki, akkor képed el igazán, hogy értük a szegény embereknek mindössze pár krajcárt kell fizetniök. Az idevalósiak azonban még ezért is éppúgy alkudoznak, mint ahogyan alkudozni a garasokért és forintokért szokás. Reichardt a vendéglőkben és borozókban a pozsonyit is felülmúló bőséges kiszolgálás és az ételeknek hihetetlen olcsó ára is meglepi. Alig egy-két tallérért egész napon át a szem és száj által kívánt legpompásabb ételekben duskálkodhatik az ember. Csak a legnemesebb bornál van ebben kivétel. Itt is egy dukátot, vagy még annál is többet kérnek egy kis palack tokaji borért. Szerinte ez a bor csak Lengyelországban található még, ott is azonban három-négy dukátot kérnek egy butéliáért. Északi előítéletnek minősíti, hogy csak egyféle tokaji bor lenne, amelyet egyedül a császár ajándékoz. Öt-, hatféle tokaji bor is van, ugyanannyi árban. A bor élvezetével kapcsolatban elmeséli, hogy Budán és Pesten a borokat, még a hitvány fajtakat is dinnyékből isszák. Dinnye itt gyakrabban fordul elő, mint amennyit Németországban a tökből termelnek, Délmagyarországon pedig a dinnye vadon is nő. A bornak a dinnyében való élvezete azzal az előnnyel jár, hogy lehűti a bort, cukorral keverve pedig kellemesen pezseg, sokszor azonban alapos részegítő ereje is van. Legszívesebben a zöld görögdinnyét használják a boriváshoz.

Reichardt Pesten a csónakázás kellemességeit is élvezi, meglátogatja a dunai szigeteket és mindenütt jó kiszolgálást és ellátást talál. Gyakran ül lóra is, hogy a vidéket megismerje. Egy alkalommal a nádor lovascsapatával találkozott össze. Fiatal, vidám, élénk úrnak festi a nádort, aki derék lovasnak és szenvedélyes vadásznak mutatta magát. Még mielőtt személyesen megismerte volna őt, széles ajkáról és hangsúlyáról mindjárt felismerte benne az osztrák főherceget. A nádor megengedte, hogy a vadászaton Reichardt is részt vegyen. A főherceg oly közvetlenséggel érintkezett vele,

amelyhez hasonlót csak a dessau udvarban talált. Leírja a lovasvadászat örömeit és szinte csodálkozik önmagán, hogy megfelelkezve az üldözött vad félelméről és szorongattatásáról, a hajtóvadászatban kedvet és örömet talál anélkül, hogy tulajdonképpen természeténél fogva szívtelen és kegyetlen lenne.

Nagyon élvezi itt a melegfürdő sokáig nélkülözött jótéteményét. Bécsben is szóltak neki néhány melegfürdőről, de nem ajánlották neki különösképpen. Bár a budai fürdőket sem lehet a franciákhoz, vagy akár a berliniekhez hasonlítani, úgy találja, hogy itt szívesen és gyakran fürödnek a nyilvános és magánfürdőkben egyaránt, meleg-, sőt forróvízben is. Úgy véli, hogy ez nem csupán az itteni kemény hideg és gyors időváltozás miatt jótékony és szükséges, hanem azért is, hogy a bőrt tisztán tartsa és a rosszindulatú kiütésektől mentesítse. Arról értesült, hogy a venereás bajok Budán és Pesten nagyon elharapóztak és csaknem minden néposztályban elterjedtek. Gyakran lehet erről minden szégyenkezés nélkül, mint közönséges betegségről hallani. Arról is hallott, hogy mindkét városnak nagy és jól berendezett kórházai különösen venereás betegekkel vannak állandóan tele. Pedig a lakosok külsején ennek nem látni a nyomát és így arra következtet, hogy a baj itt nem rosszindulatú. Véleménye szerint anélkül is, hogy valaki ilyen bajban szenvedne, sohasem lenne szabad a meleg fürdőt elhanyagolni, mint ez Németországban és az északi államokban is oly gyakran történik. A langyosfürdő jótéteményét a testen és a kedélyen közvetlenül érzi az ember, míg a hidegfürdő megtámad, fölhevít és kifáraszt. Az egészen hideg, borzongató fürdőket csak az elmebetegek és alvajárók számára kellene fenntartani. Észreveszi, hogy a Dunapartokon több egész kényelmes dunai fürdőt is létesítettek. Úgy látszik, nem hanyagolnak itt el semmit, ami az életet kellemessé teszi, mondja. Így tehát nem hiába helyezte az ég Buda és Pest lakosait egy földi paradicsomba.

Az utazó szerint Buda és Pest tulajdonképpen egy városnak tekinthető. Ez a hely a nádor székhelye, a kormányzások működése és a nemesség gyakori ittartózkodása miatt sokkal élénkebb és gazdagabb, mint Pozsony. Budán és Pesten a magyar nemzetiség is sokkal jobban megnyilvánul, mégpedig nem csupán a rövid menték, hosszú nadrágok, rövid, sarkantyús csizmák és a jellemző bajusz által. E városokban sokkal több magyar beszédet hall az ember és a magyart nemzeti sajtáságaiban is sokkal jobban megismerheti. Bár kezdetben a lakosok többnyire tartózkodó bizalmatlanságot árulnak el az idegennel szemben, azonban a társas vigalom és a szabadjára eresztett szórakozás közben, különösen pedig a tisztelet és bizalom nyilvánításaiban hamarosan fesztelenek, nyíltak és vidámak lesznek, miközben nagyon könnyen feltűnik bennük a nagy jóindulat és nyíltszívűség. Az utazót valósággal meghatotta, amint egy derék, komoly és erőteljes férfi gyermeki nyájasságba és vidámságba csapott át és azután amúgy igazában teljes szívvel-lélekkel fél éjszakán át kitartott társaságával a jókedvben; majd társaságától elválva erőteljes kézzorítással és szívélyes átkarolással, szív a szíven fejezte ki az iránta való meleg érzéseit. Ha azonban felingerlik a magyart, éppen annyira vad és nyakas lesz. Látja róla az ember, hogy egész férfi, aki teljes lélekkel gyűlöl vagy szeret. Mivel a kormányzat a szeretetre nem sok okot szolgáltatott, érthető,

hogy ez a nép veszélyesnek tűnik fel előtte. Reichardt útitársa már nincs oly jóba a lakosokkal, mint ő. Az útitárs német nyelvben való gyakorlatlan-sága szintén az érintkezés akadályául szolgált. Megállapítják azonban, hogy a magasabb társadalmi osztályokhoz és a tisztikarhoz tartozók közül, akikkel legtöbbet vannak együtt, gyakran találunk francia, sőt olykor olasz társalgásra is alkalmat. Az alacsonyabb osztályokhoz tartozóknak pedig sokszor a latin nyelv jön segítségére, amelyet itt mindenki, akinek csak némi iskolai műveltsége is van, folyékonyan beszél, ha nem is éppen cicerói tisztasággal. Ennek a majdnem általános latinnyelvű oktatásnak, amely nem történhetik a római auktorok némi ismerete nélkül, a nemzet nagyobb fokú kiművelésére figyelemreméltó hatással kell lennie. Ezt az utazó gyakran érzi is. Szerinte a magyar sokkal figyelmesebb és sokkal könnyedébb, mint az osztrák. Azzal gyakran bajba kerül az ember, ha oly tárgyban akarja felvilágosítani, amely megszokott fogalmi- és gondolatkörén kívül esik. Ennek következménye, hogy a társalgás a legkönnyebb kezdet után is terhessé válhat. Úgy tűnik fel, hogy itt a helyzet éppen fordított. Az első pillanatban nem tetszik neki a magyar, a tetszés azonban minden közelebbi ismeretség alkalmával fokozódik. Mindennek ellenére mégsem hiszi, hogy a magyarnál különös mértékben feltalálható volna az az adomány, amit szellemnek és mélységnek neveznek. Egészen véve bizonyos korlátozottságot és szárazságot fedez fel a magyar egyéniségben. Jellembeli tulajdonságai által azonban határozottabban és félreismerhetetlenebbül határozható meg a magyar. Szilárdság, derekasság, becsületesség és bátorság, de meglehetősen makacsság is jellemzi a magyart mindenütt, ahol az ember közelébe jut. Állításának megerősítésére Bisingernek »Generalstatistik des österreichischen Kaiserthums« c. munkájára hivatkozik, amely a magyar jellemet az osztrákéval összehasonlítva igen vonzó tulajdonságaiban mutatja be, annak különösen katonai erényeit magasztalja. Elismeri azt is, hogy a magyar nemzetiségű sokkal több természetes hajlamot és fogékonyságot árul el a műzsák és gráciák szolgálatában; több magyar tudós a nyomasztó körülmények ellenére különösen a régebbi időkben sokban járult hozzá az európai műveltség és tudomány előbbreviteléhez. Reichardt szerint is a magyar jellem főként a katonaságnál tűnik ki. Megállapítja, hogy nagy különbség van az osztrák és magyar katona között. Már maga az a körülmény, hogy itt a többség lovasságból áll, nagy különbséget jelent és újabbban ez a különbség minden hadseregben nagyon határozottan mutatkozik. Budán és Pesten is a nehéz lovassághoz és a dragonyosokhoz tartozó, tulajdonképpen osztrák tisztek között is sokkal több katonai jellemet és modort talált, mint azok között a gyalogosok között, akik őt Bécsben nem egyszer vérig bosszantották. De a magyar gránátos is egészen más katona, mint az osztrák. Élénk becsületérzést, igazi katonai szellemet tapasztalt itt majdnem mindenütt, idősebbeknél és fiataloknál egyaránt. A magasabbrangú tisztnek az alantashoz való hangja is sokkal tisztességesebb és nemesebb. A nagyon gyakori, majdnem általános sudár növés és zömök, kemény testalkat szintén előnyösen különbözteti meg a magyart, az öltözetet és hajuszt nem is számítva.

A polgári osztályban és a paraszti sorban lévőknél azonban már egészen más embereket lát. De — mint mondja — ezekhez az osztályokhoz

tartozók annyira elnyomott sorsban élnek, hogy szorosabb értelemben véve nem is tekinthetők társadalmi osztályba tartozóknak. A parasztnak már külső megjelenésén, járásán és arckifejezésén is látszik, hogy minden urbárium-rendelet ellenére földhöz ragadt rabszolga, teherhordó állat. Piszkosan és többnyire rongyosan, lomhán, lustán ide-oda lopakodnak, nem egykönnyen fognak valamihez jószántukból és a parancsnak nem szívesen engedelmessé válnak. De hogyan is feszítenék meg legjobb erejüket gazdájuk földjének megművelésére, — kiált fel Reichardt — mikor nekik nincs tulajdonuk és szorgalmukkal csupán gyakran zsarnoki parancsolójuk hasznát kénytelenek szolgálni, akit a legfájóbb ellentétként bőségben és jólétben tobzódni látnak. A paraszt itt mégis jobb, mint ahogyan az első tekintetre látszik. Egy pohár jó borral, kis pénzzel könnyen boldoggá és szolgálatra készvé lehet tenni és az a mód, ahogyan azután munkához lát és szívesen többet is tesz, mint amennyit az ember kíván tőle, bensőleg derék és jó természetről tanuskodik. Már maga az a hajlam, hogy kunyhóját, amely kívülről gyakran a hottentotta hajlékához hasonló, kissé tisztábbá és rendesebbé tegye, mint amilyen tulajdon megjelenése, maga is jobb természetről tanuskodik, mint amilyen a szomszédos lengyelé, akihez különben némely dolgokban hasonlít.

Az asszonyok itt is kiváló emberfajta képviselői, gyakran bájosak és kedvesek, még inkább derekasak és nemes tartásúak. Könnyű népviseletükben, de különösen vasárnapi díszben, piros vagy sárga rövid magyar csizmákban gyakran úgy tűntek fel az utazónak, mint a megszeliidített amazonok.

A polgári osztályban nagyon sokféle alakot és ábrázatot lát az utazó. Különösen azért, mert ez a legkevertebb osztály. A birodalom különféle részeiből, különösen a sváb hercegségből származó sok német, ezenkívül lengyel és olasz vér is van benne. A kereskedelem és a telepítések a szomszédos és távoli országokból nagy tömegeket hoztak ide. Már maguknak a különféle polgári iparoknak természete is erősen hat a fizionómiai karakter kialakulására. A sok görög és zsidó közelléte, akik a keresztény hústól és vértől nem tartják oly távol magukat, mint a keresztény templomoktól, szintén megteszi a magáét. A görög egyházból sokan át is tértek a katolikus vallásra, ez a keveredést még általánosabbá teszi.

Különösen két dolgot tart nagyon károsnak a nép jellemének kialakulására. Az első az, hogy azokat a hivatalokat és egyházi tisztségeket, amelyeket az alkotmány szerint nem szükségképpen magyarokkal kell betölteni, az osztrákok között osztják szét, akik azután egész csapat osztrák alantast hoznak be magukkal az országba. Ezek azután nagyobb-részt annyira ostobán gőgösek, egyoldalúak és részrehajlók hivataluk gyakorlásában, hogy a prokonzulokra és komisszáriusokra emlékeztetnek, akiket a régi római és az újabb francia történelemben oly gyűlöleteseknek és mohóknak tartottak. Ezek a derék, jóindulatú magyarokat a kormányzat előtt gyakran pártütőknek tüntetik fel, akiktől minden erőt el kell venni, hogy ne árthassanak. Nem csoda tehát, hogy mindenütt gyűlöletet és elégedetlenséget ébresztenek. Ezekről az elvakult és ostobán kapzsi hivatalnokoktól származik az a szerencsétlen udvari maxima, hogy a magyart amennyire csak lehet le kell igazni, sohasem szabad engedni, hogy erőhöz

jusson, mert különben hamar erőhöz jutna. Hiszen termékeny földje és természetes képességei egyaránt alkalmassá teszik a komoly munkára, ha nem gördítenének útjába mindennemű akadályt, mezőgazdasági és szellemi kultúrájának, iparának és kereskedelmének korlátozására egyaránt. Ehhez járul, hogy az ausztriai birtok- és gyártulajdonosok a saját közvetlen nyereségükért aggódva, az udvart a legértelmetlenebb rendszabályok kiadására bírják, azon a címen, hogy ezekre biztonságuk érdekében van szükség. Ennek következménye, hogy a magyar mezőgazdasági termékekkel való vásárt a legesztelenebb behozatali és kiviteli tilalmakkal és a legelviselhetlenebb vámokkal nehezítik meg. Mert a kitűnő és általánosan keresett magyar bor és magyar gyapjú kivitelét nehezítő tilalmak azt célozzák, hogy a silány osztrák termékeknek ne ártsanak és az osztrák gyáraknak ne nehezítsék meg a gyártást; hogy a sziléziai cérna- és vászon-behozatal ne korlátozza a cseh cérna- és vászonkereskedelmet, amelynek pedig egészen más forgalmi útja volna. Ehhez hasonló ezerféle képtelen intézkedésre mutathatna rá.

Magyarország másik főbaja szerinte a főnemesség zilált anyagi viszonyaiiban rejlik. A nemesség tulajdonképpen az egyetlen valódi társadalmi osztály. Ez a kijelentése alkalmat ad neki arra, hogy a nemesség kiváltságait és előjogait részletesen ismertesse. A magyarországi és erdélyi nemesség kiváltságait egyedülállóknak minősíti a már előbb is felhasznált Bisinger-féle statisztikai munka alapján. De az a meggyőződése, hogy a nemesség tobzódása és pazarlása teljesen idegen a nemzeti karaktertől. Éppen a legvagyonosabb társadalmi osztály eladósodása a közvetlen oka a kereskedőosztályban fellépő uzsoráskodásnak és csalásnak is. A magyar birtokos nem egykönnyen fordít elegendő anyagi áldozatot sokszor mérhetetlen nagy földbirtokának kihasználására és feljavítására. Sőt magát a szükséges beruházást is gyakran elmulasztja, aminek az a következménye, hogy a termelési rend és folytonosság mellett elérhető nyereségtöbblettől elesik. A magyar főnemesség az udvar csábítására az év legnagyobb részét, sőt gyakran az egész évet Bécsben, a tobzódó fővárosban tölti, vetekedve ott a még gazdagabb osztrák és cseh nemességgel, idegen erkölcsöket és életmódot utánozva. Ennek következménye, hogy elpazarolja bevételeit, azokat a jövedelmeket, amelyeket a bérlők, intézők és zsidók még meghagynak neki. Ezáltal az országból nemcsak a pénz nagyrésze megy ki, amely egyébként arra volna hivatva, hogy szabad és sokszoros körforgásban magának az országnak hasznára váljék, hanem az alsó nemesség, a polgárság és mindazok erkölce is, akiknek a főnemességgel van dolga, ennek életmódja által veszélyben forog és megromlik. Mert ha ezek Magyarországon tartózkodnak, akár a nagyobb városokban, akár birtokaikon, jelenlétük talán még károsabb a köz számára, mint ha távol élnének. A nemesség ugyanis itt is az udvari és városi életet éli, amelyet külföldön látott. Amennyire csak teheti, igyekszik a maga kis Párizsát és Bécsét a maga környezetében megteremteni és ezáltal elpuhultsággal, tobzódással és bűneivel a körülötte levő jobb vért és életet megmérgezi. Jellemző, hogy a magyar földbirtokok tekintélyes része az udvar ajándékozása és kegye által osztrák családok kezébe került, akik a magyar arisztokráciával sűrűn házasodtak össze. Ilyformán a főnemesség majdnem teljesen elvesz-

tette azt a nemzeti jelleget, amely azelőtt a magyarokat oly előnyösen különböztette meg. Mivel a keveredés majdnem mindig a katolikus nemesseget érintette, ezáltal a vallási elnyomatás mindig erősebb és általánosabb lett. A polgárnak és parasztnak nincsen semmi reménye, hogy helyzetén könnyítsen. Az udvar nagyon tart még az új, szabad szellemtől, amelyet II. József jószándékú rendeletei az egész monarchiában elterjesztettek és arra törekszik, hogy mindent előző állapotába térítsen vissza. A szerző meg van győződve, ha József még tíz évet élt volna és az osztrák örökös tartományokban befejezhette volna nagy művét, semmiféle elévült előjogok előtt nem hátrált volna meg. Ezt az áldott országot is alapjában forgatta volna fel, annak jobb alkotmányt és közigazgatást adott volna, amelyért már évszázadok óta küzd. Valóságos polgári osztályt teremtett volna a természettől és a józan észről neki járó jogokkal. A parasztot teljesen feloldotta volna a rabszolgaságból, világozottságot, műveltséget és türelmet terjesztett volna mindenfelé. Ezáltal a polgár munkásabbá és vállalkozóbbá, a paraszt szorgalmasabbá és bátrabbá vált volna. Ez a pompás ország, amely most félig parlagon maga elől zárja el erőit, jobban fel lenne építve, a népesség szaporodnék, a kereskedelem minden gátló bilincsetől megkönnyebbülne. Maga a nemesség is meggazdagodnék s talán józanabbá és nemesebbé válna. Amit most hízelkedéssel, makacskodással kényszerül kicsikarni, akkor az jog szerint megilletné őt és minden előnyével szemben csak azt a szegyenletes tudatot veszítené el, hogy korlátlan zsarnoka ostoba rabszolgáinak és hogy uralkodóit a kötelezettségek megtagadásával saját kárára időről-időre ingerelheti. Ezek az urak csupa daccal vagy hízelkedéssel vívták ki előnyeiket, de majd meglátják, hogy mily keveset használ nekik a megújult udvar látszólagos bálványozása. Az udvarnak is kevés haszna lesz látszólagos engedékenységből. Mert az ellenség közeledtére a magyarok nem fognak sok ellenállást tanusítani.

A politikai életben olyan hírek vannak elterjedve, amelyek Bécsben aggodalmakat, itt pedig reményeket ébresztenek. A hírek egyike, amely Bécsben nagy feltűnést keltett, hogy az osztrák császárnak azt az ajánlatot tették, ossza meg a monarchiát testvéreivel: egyiknek Csehországot, másiknak Magyarországot juttassa és magának csupán Ausztriát tartsa meg. A különálló ország uralkodója bármily rövidlátó lenne is, hamarosan belátná, hogy a mostani kormány mindenben a nemzet elnyomására törekszik, amely végső eredményben nem csupán a hatalmas nemesi családokból áll. E kormány a megerősödéssel vezető legfőbb segédforrásokat eldugaszolja és az a célja, hogy a hazafiság utolsó csíráját is elfojtsa. Ilyen előreláthatatlan változások alkalmával minden új berendezkedést könnyebben lehetne végrehajtani, annál is inkább, mert a császár testvérei közül mindegyikben több hajlandóság van a megboldogult József császár szelleme és gondolkodásmódja iránt, mint magában a császárban. A reformok esetén a nemesség nem kelne föl régi alkotmányának védelmére, mert őt az udvarnak már régen sikerült elgyengítenie és elpuhítania. Egyébként is bennük éppoly kevés egyetértés és összetartás van, mint amilyen kevés igazi hazafiság. Bizonyos, hogy a polgároktól és parasztoktól ma már nem várhatja el a nemesség, hogy hívására bilincsök további fenntartásáért síkra szálljanak. A polgár most mindenütt okosabb, mint a nemesség,

jobban ismeri saját igazi előnyeit, mint a nemesség a magáét. A paraszt is tudja már, hogy van a világon külön fény is az istálló lámpásánál.

A reformok esetén Reichardt véleménye szerint Magyarországot egyes elszegényedett és sanyargatott országokból idegen, derék munkás telepésekkel telepítenék be. Benépesítenék az ország néptelen vidékeit és a mezőgazdaságot föllendítenék. Aki ma erre téved, többnyire hitvány csócselék, amely az első kölcsönt hamarosan eltékozza, azután tönkremegy és ismét tovább siet. Maga a jobb bevándorolt protestáns is továbbmegy az országból, amint a vallási és gazdasági elnyomást megismeri. Sőt magával viszi a jobbérzésű magyart is, aki a gyűlöletes elnyomásba belefáradva, inkább él külföldön gondok között, ahol legalább saját hite szerinti tisztességes halált engednek meg neki és gyermekei még elérhetik azt, ami neki hazájában örökké tiltva volt.

Amint Reichardt magasabb távlatokból nézi ezt a nagyszerű országot, amely déli és keleti tartományaival körülbelül 5000 földrajzi mérföldet tesz ki, megállapítja, hogy most, amidőn minden magasabb kultúrától meg van fosztva, több mint felényire teljesen műveletlenül és élettelenül fekszik csekély lakossága miatt, mégis sok pompás állatot, kitűnő gabonát, mindenféle gyümölcsöt, hihetetlenül sok bort, dohányt, gyapjút és egyéb termékeket szolgáltat. Ha ezt az országot józan, igazságos kormányzat alatt képzelem el, amely minden jó és hasznos ügyet elősegít, az a meggyőződése, hogy ennek az országnak, amelynek talaja ötven, hatvan, sőt százszoros termést is hoz, amelynek népe természettől fogva erőteljes, józan és ügyes, amely ily sokfajta és pompás állatot nevel, amelyet folyamok szelnek és a tenger táplál és végre, amelyet szegényebb és ostobább szomszédok vesznek körül, ennek az országnak nincs pártfogóra szüksége. Felülről kellene jönni a rendnek és az igazságosságnak, a tulajdon szentiségének és a magántulajdon biztonságának minden osztály számára és akkor Magyarország egyike lenne Európa legelső országainak.

*

Quin magyarországi útján a víziút festői részleteinek elemzésébe merült el. Pesten csak rövid ideig tartózkodik és művében csak utal arra az általános képre, amelyet benne a magyar főváros keltett. A kép kedvező lehetett, mert útleírása mindkét kötetének címképeként Buda és Pest Bequet által köre rajzolt látképét használta fel. Észreveszi, hogy Pest teljesen modernül épült. Meglátja az új középületeket és dicséri a pompás magánházakat. Szerinte a Nemzeti Kaszinó különös jellemző vonása a városnak. Noha Pozsony az ország névleges fővárosa, de a magyarok felfogása szerint az a megbocsáthatatlan hibája van, hogy nagyon közel van Bécshez. Ezért Pest már jó ideje átvette a főváros szerepét, a tudományos és művészeti élet, valamint az előkelő világ szórakozása szempontjából is. Itt tartják a nagy bálokat és multságokat, ez a színjátszás, az időtöltés, de egyszerűsége a politikai és magán intrikák helye. Buda szintén kiveszi részét mindenből, néha a társas összejöveteleket is Budán rendezik. A hajóhíd ugyan inkább akadálya a két város összejövetelének, ez az akadály azonban nemsokára megszűnik. Tudja, hogy tárgyalások folynak egy kőhíd építéséről, amelynek költségeit a hídpénz fedezné és ez alól senki sem lenne

mentes. Humorosan jegyzi meg, hogy amióta a Duna folyni kezdett, ily újtásról Magyarországon még nem hallottak, hiszen a magyar nemes születésénél fogva élvezti azt a kiváltságot, hogy semmiféle adót nem fizet. Humoros a véleménye arról is, hogy mi készítette a pestieket a híd építésére. Észreveszi a hölgyek, akik nem akarták magukat megfosztani attól a szórakozástól, amelyet télen Budán élvezhetnek, addig zaklatták férjüket, atyjukat, fivérüket, hogy a diétán megszavazták a kőhidat. Az angol véleménye szerint bármily jelentéktelennek lássék is ez az újtás, valószínű, hogy az ország sok hasznos reformjának útját nyitja meg az egyenlő elbánás alapelveinek alkalmazása által.

*

D'Haussez a két várost először orografikusan ismerteti. Mindjárt az első impressziói igen kellemesek. Ennek a kellemes látványnak a fő oka az a rend, amely az építkezésekben uralkodik és amely meglepi a Pestet látogató idegent. Feltűnik a kőépítkezés, amelynek színe is kellemes hatást kelt. Amint az építésrendészetre tekint, megállapítja, hogy az egy külön bizottság ellenőrzésének van alávetve. Ennek az intézménynek (Kir. Szépítő Bizottság) köszönhető, hogy Pest egyike Európa legjelentékenyebb városainak. Az utcák bővelkednek a csinos épületekben. Tudja azt is, hogy az egyéni érdek nem szenved a reá kényszerített bizonyos fokú megkötöttségtől. A tervek módosítását ugyanis mindig összhangba hozzák azzal a gondolattal, amely a kivített megelőzte és azokkal a költségvetési határokkal, amelyek az építkezés végrehajtásánál irányadók voltak. Ez az ellenőrzés tulajdonképpen nem egyéb, mint a köz- és magánérdek összeegyeztetése. Hamar észreveszi, hogy az invalidus-palotától eltekintve, nincs monumentális épület Pesten. A templomok szerinte annak a kornak építkezési hibáit viselik magukon, amelyben készültek és a következő korszakok kegyelete nem keresett módosítást az építkezés fogyatékoságainak kiküszöbölésére. Már sokkal nagylelkűbbnek mutatkozik a köz nemrégén épült színházával szemben, amelynek arányai szélesek és szabályosak.

Feltűnik neki, hogy annak ellenére, hogy a sík talaj könnyű lehetőséget nyújt a lekötésre, fák ültetésére és sétányok alkotására, Pest városában a városszépítésnek ezzel a fajtájával nem találkozik. Néhány, a Duna partján szétszórt fa, néhány, a bécsi országúton felsorakoztatott ültetvény képviseli mindössze azt a kellemességet, amelyet különben egy város sem mulaszt el megalkotni, hogy lakosai gyönyörködtetését szolgálja. A Duna változó szélessége szigetek képződését segíti elő. E szigetek szintén hozzájárulnak a pesti dunai látkép csodálatos hatásának kiegyensúlyozásához és a messze távolságban lezárják a határt.

Foglalkozik a városok multjával is, hivatkozik a római feliratok kútfőire és megemlíti Budának, a középkori magyar királyság középpontjának fényét. Tudja, hogy a város többször pusztult el, de szerencsés fekvésének köszönheti többszörös feltámadását és fejlődését. Észreveszi a városok központi helyzetét is az országban, amely a főváros szerepére teszi őket alkalmassá. A 140.000 lakost számláló két város szerencsés

helyzetben van a Német- és Törökországgal való közlekedés szempontjából is, amely a kereskedelem és ipar haladásának fő előmozdítója.

Szellemes megjegyzése, hogy Buda szinte a dombok amfiteátrumában mutatja épületeit. Pesttel összehasonlítva észreveszi a két város stílusjellegének különbségét. Az ellenkező hatás azonban, mintha közelebb akarná hozni egymáshoz a két várost: Pesten az élénk kereskedelem a budai városrész főúri komolyságával, az ipar aktivitása a magántulajdon nyugodtságával, a modern szokások korszaka a középkoréval találkozik. Budán a vár utcáin csupa luxusjárművet lát. Nyáron ez az élénkség hiányzik, mert lakói az időt inkább birtokukon töltik. Midőn D'Haussez itt járt, a vár egy kihalt, elhagyott város látszatát keltette. Az üres paloták csak jelezték azok lakóit; az épületek gazdagságát és nagy területét látva azt a véleményt táplálja, hogy gazdáik inkább a költséges lehetőségeivel és eszközeivel, mint a kincshalmozás aggodalmával vannak elfoglalva. A tulajdonosok nagyúri szokásaira a nagyvonalú és fényes elosztású épületekből következtet. A »császári palotáról«, amelyet Mária Terézia építtetett át, megállapítja, hogy legnagyobb részében különbözik az ilyfajta épületektől. A palotán látszik, hogy mindent szem előtt tartottak az építkezésnél, amit az uralkodó reprezentációs kötelezettsége megkövetel és nem is hanyagoltak el semmit, amit a józslés és a kényelem tanácsolt. Ablakairól és erkélyeiről a széles távolba nyílik kilátás, amely átfogja Magyarországot széles síkságait, a hegyek övezetét, a fákkal borított szigeteket és a Dunának úszó falvakkal, a vízimalmok csoportjaival élénkített vonalát.

Vissza-visszatér a két város képének különböző jellegére és azt különféle szempontokból mutatja ki. Szerinte Buda templomainak egész különleges stílushatása van. Nincs rajtuk semmi olyan jelleg, amelyet az ember az ily épületeknél találni szokott. Az az érzése, mintha a törökök építették volna azokat, amikor a várost birtokolták. Ezért valahányszor az óra üt, azt várja, hogy a többemeletes, négyszögletes tornyon, amelyet kiugró, domború bádoglemez fed, az imám jelenik meg. A két város különben Edinburgh két városképére emlékezteti. Ott is az egyik város régi, hegyen fekvő és házai lenyúlnak a völgyig, a másik fiatal, szabályos, modern tervek szerint épült, amelyben elfogadták mindazt, amit az előrehaladott civilizáció megkövetel. Az összehasonlítás Edinburgh-val más téren is kínálkozik. Ott is az egyik város nekitámaszkodik a hegynek, amely fokos-kint lesz kisebb, a másik síma felületen végződik. Mind a két városnál a lakosok egymás között hidakon közlekednek, azzal a különbséggel, hogy Budán a híd egy széles folyót szel át, Edinburghban egy víz nélküli szakadékot. A két országban a két régi város alapítása időszakának szokásaiból és erkölceiből megőriz bizonyos látszatot. Az új városok ellenben az új korszak formáit, ízlését és szükségleteit veszik fel.

Az állandó híd építésének terve is foglalkoztatja az útleírót. Láttá a nagyszerű terveket, de az a gondolata támadt, hogy a felhasználandó milliók, amelyek majd csak néhány ölnyi közlekedést könnyítenek meg, mennyivel jobb szolgálatot tennének, ha új utak építésére, avagy a régiék megjavítására szolgálnának. Mert a fényűző Pest városa, ez az oly gyorsan növekvő hely nem közelíthető meg másként, mint homokos utakon, amelyeknek határtalanságában az utazó azt az irányt választja, amelyet

a legkevésbé rossznak hisz. Így azután az év legtöbb hónapjában az ország többi részével az összeköttetés szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik, a többi hónapokban pedig legalább is nagyon nehéz. Ezért az a véleménye, hogy mielőtt ily fényűző tervet megvalósítanának, a szükségesekkel kellene foglalkozni; mielőtt új terheket kényszerítenének a népre, azokról az eszközökről kellene gondoskodni, amelyekkel azokat elviselhesse. Az eszközök pedig jórészt a közlekedés megkönnyítésében állanak: ez bátorítja a földművelést, mert csökkenti a termény szállításának költségeit. Tekintettel arra, hogy Magyarországon a nép engedelmes, a kormányzat és közigazgatás pedig értelmes és tekintélynek örvendő: ezekkel az elemekkel nagy és hasznos dolgokat lehet művelni. Az egyszerű földműves, aki az utak építésén dolgoznék, ugyan nem értené meg mindjárt annak előnyeit; zúgolódnék és elveszett fáradság lenne őt meggyőzni munkája értelméről. De a tapasztalat meghozná a meggyőződést is. Verejtéke megtermékenyítene a földet és a nyomorúság állandó csökkentése bőven kárpótolná a pillanatnyi munkatöbbletért.

D'Haussez-t mint politikust Pesten a Nemzeti Kaszinó intézménye ragadta meg. Elmondja, hogy a kormány jóváhagyásával alapították a kaszinót. Ott tárgyalják az ország reformtörekvéseit szolgáló intézkedéseket, amelyekről az a véleménye, hogy nagyon alkalmasak és talán igen hasznosak is. Már a kaszinó politikai megbeszéléseiről az a véleménye, hogy ez nem lehet veszélytelen. Itt tárgyalják meg a tudományok és művészetek művelésére szolgáló eszközöket is, ami szerinte nagyon hasznos dolog; itt olvassák és magyarázzák az angol és francia politikai lapokat, amelyek azután eszméket adnak, hogy Magyarországon is utánozzák és lemásolják azokat a bámulatatos politikai módszereket, amelyeknek természete, hogy mindenütt csodálatosan sikerülnek, ahol azokat megkísérik. Szerinte már elég előre vannak az újítók, sőt gyakran a távolabb vezető utakon is. A kormány álláspontját ismertetve, úgy értesült, hogy a kormány ezeknek láttára szinte megrémült és legjobbnak látta az arany középutra helyezkedni, vagyis az újítók közé keveredni. Gyorsabban és merészebben menni előre, abból a célból, hogy a mozgalom vezetését magához ragadja. Eddig azonban ennek a módszernek a kormány csak felét követte. Úgy értesült, hogy a Monarchia kancellárja (Metternich Kelemen herceg) már a kaszinó tagjai közé iratkozott, de viszont azt még nem hallotta róla, hogy a várt reformok előbbrevitelét siettette volna. A szerző a kaszinó működése hatásának tulajdonítja a Dunagőzhajózási Társaság alapítását, és ismerteti, hogy a kaszinó szorgalmazta a magyar nyelven meginduló napilapok kiadását is. Ez a lap eddig még nem lépte át a mérsékelt polémia határát és addig csak a szerzők által aláírt iránycikkeket adott ki, az előítéletek és visszaélések ellen. Ezt azután más hirlapok is követték. A sajtóról már D'Haussez megállapítja, hogy új hatalmat jelent az államban, mégpedig olyan hatalmat, amelynek bár nincsen közvetlen tekintélye, mégis ellenállhatatlan hatást gyakorol.

*

Elliot késő este érkezett meg hajójútnán Pestre, de mindjárt észrevette, hogy a Buda mögötti hegyek mily szép háttérrel adnak a városnak és mily

hatásossá teszik az esti szürkületet. Alig hogy a hajó megérkezett, az éhes hordárok tömege rohanta meg az utasokat; oly nagy volt a tolongás az utasok és a hordárok között, hogy a poggyászok elvesztésétől tartottak. Mintegy 160 utas érkezett ez alkalommal hajón. Buda nevééről az utazó úgy tudja, hogy az István király testvérétől ered, a német Ofen szó pedig a város melegforrásaitól nyerte nevét. Tud a rómaiak Sicambria nevű városáról is, akik az utókorra is sok emléket hagytak, ezek között egy jó állapotban levő sudariumot. A rómaiakról Óbuda ismertetésére tér át. Azt is tudja a városról, hogy Attila is itt tartotta udvarát. Most már a vad győző tartózkodási helyéről kevés egykorú emlék maradt meg, de a környező alacsony dombok könnyű elképzelést nyújtanak az egykorú barbár tábor helyéről. A magaslatról kiterjedt kép nyílik egy lapos, de érdektelen vidékre, a Rákos síkságára, amely százezer sátor befogadására is alkalmas. Ez az a hely, ahol a magyarok királyukat szokták választani. Kilátás nyílik a Duna széles vizére, amely itt 1300 lábra szélesedik, a hajóhídra, Pest városának szabályosan épült szép házaira, amelyek közül különösen a rokantak palotája ragadja meg a szemet előkelő architektúrájával.

Aquincumba menet néhány természetes melegfürdőt látogatott meg, amelyeket az Ofen névadó források táplálnak. A források hőfoka 138 Fahrenheit, vagy 47 fok Reaumur, vizük tiszta, annak ellenére, hogy szaga és íze kénese. Belépve egy fürdőbe, több gyermeket és két felnőttet látott fürödni. Kérdezősködésére azt a választ kapta, hogy a nemek külön fürdése nem kötelező. Ezt a fürdőt Szolimán szultán építette és azért is hívják török fürdőnek. A fürdő 12 négyszögöl nagyságú, keskeny léckerítéssel van körülvéve, körös-körül pedig a fürdőzők kényelmére kerevetek vannak elhelyezve.

Visszatérve kirándulásáról, meglátogatja a palatinus budai palotáját. Megjegyzi, hogy jól épült ház ez, amelynek belső berendezése több kényelmet, de kevesebb látványt kínál, mint a legtöbb európai királyi rezidencia. A szobák a nádor feleségeinek (a nádor, miként a császár is, négyszögölös) és rokonainak képeivel vannak díszítve. A palota kápolnájában egy pap megmutatta neki Szent István király jobbát, amelyet egy üvegszekrény ezüst tartójában őriznek. A Szent Jobbról megjegyzi, hogy nagyon össze van száradva, mert hiszen vetekszik Matuzsálem korával, de nem visszataszító látvány, mint sok más kiállított relikvia. A szent koronáról azt a felvilágosítást kapta, hogy az a görög császári korona utánzata, amelyet Szilveszter pápa ajándékozott Szent Istvánnak és egy évben csak kétszer látható: Szent István napján és a király koronázásának évfordulóján. A legenda szerint a szent korona az égből szállott alá, amely mennyei eredetével az első magyar király Istentől nyert jogát igazolja.

Ünnepnap akarta meglátogatni a könyvtárt, de erre nem sikerült engedélyt kapni. Erre fölkereste sziesztájában a nyilvános régiségtár őrét és a régiségtárt az ünnepnap ellenére egy »ezüst kulcs« gyorsan fölnyitotta. Megszemléli az éremtárt, amelyben Szent Istvántól a legutolsó időkig kiadott pénzek vannak összegyűjtve. Megnézi az első arany dukátot, amelyet I. Károly alatt vertek Magyarországon. Megemlíti a római kori régiségeket is, továbbá Luther Márton feleségét ábrázoló és a reformátor

tulajdonában volt ezüst serleget, végre egy 1816-ból származó napoleoni zászlót.

Míg Budát a folyó felől nézve tekintélyes városnak látja, bent a városban kevésbé van elragadtatva tőle. Utcái nincsenek kövezve, bokáig ér a por, amely nedves időben sártengerré változik, a zsidóváros pedig nagyon piszkos. Feltűnik neki az öt-hatezer lakosú Rácváros. A Rácváros felé tartó útjában lát dohányföldet, sűrűn beültetett sárgatök-ültetvényeket és oly lehetetlennek látszó taligát, amelyiknek mintája Norvégiában van. De az ökrök nagyok, előkelő szarvakkal, a szomszédos vidékről pedig úgy tudja, hogy híres rendkívüli nagyságú és bátorságú kutyafajtájáról, amely megtámadja és megöli a farkasokat. Feltűnik neki a kávéházak kapuja fölött a »Kavé-Ház« felírás; a névben egyikét fedezi föl azon módosításoknak, amelyekben ennek az értékes növénynek a neve földközi útjában átment. Meg volt lepve, hogy a jobb lakóházak felett a tulajdonosok neve olvasható, óriási méretű betűkkel. Ez a kedves szokás Sándor gróf rezidenciáján is látszik, akit Angliában lovas ünnepekkel kapcsolatban jól ismernek.

Pesten feltűnik neki a modern nagyváros széles, tiszta, jól kövezett utcáival, kitűnően felszerelt üzleteivel, sok szép nyilvános épületével és jól kiépített rakpartjával. Az építési anyagról az a megjegyzése, hogy ez legtöbbször könnyű, lyukacsos kő, amelyet a Dunántúlról hoznak. Az egyetemnek is jó hírneve van, pompás természetrajzi gyűjteménnyel és botanikus kerttel rendelkezik. A kézműipari termékek közül szerinte a főtermék a tajtékpipa, amelynek anyagát Konstantinápolyból importálják. Ez egy bizonyos fajta kallózott föld, amelyet a tatár Krim déli részén találnak főképp. Konstantinápolyban bazároknak árulják és karavánokkal küldik fel Pestre. A pipák kikészítése Pesten történik és az itt gyártott készítmények a német vásárokra: Bécsbe, Frankfurtba, Lipcsébe is elkerülnek.

Megemlíti azokat a hosszas küzdelmeket, amelyeket Pesten az állóhíd érdekében folytattak. Leírja a hajóhidat, amely közel 50 összeláncolt csónakból áll. Ezek közül kettő-három annyiszor nyílik szét, ahányszor hajók mennek át rajta. Télen azonban a folyó annyi és oly nagytömegű jégtáblát visz magával, hogy a hidat be kell vonni és így a közlekedés a két város között megszűnik. Az ebből folyó kényelmetlenség oly komolyan érezhető, hogy a vashíd építésének gondolata már komoly tárgyalás alatt van. A hasonló terheket eddig a parasztok viselték, de szegénységük nagy akadályokat gördít a munka elé. Végül is a nemesség vállalta a terhet és beleegyezett a hídvámszedésbe, amely egyformán kötelező lesz főúr és jobbágy számára. Ezt a vívmányt a demokratikus párt, mint a jogegyenlőség kezdetét és mint további, a nép javát szolgáló reformok előjátékát üdvözölte.

Hallott arról is, hogy a magyar nyelv művelését célzó egyesület alakuló ülést tartott Pesten és ennek olyan sikere volt, hogy az egyik nemes 1000, a másik 6000 forintot ajánlott meg a cél érdekében. Ez utóbbi gróf Széchenyi István volt, aki a főrendiházban síkra szállt és elfogadtatta a magyar nyelv hivatalos használatát. Ennek a fölvilágosodott, széleslátókörű egyénnek és hatásának köszönhető a dunai gőzhajózás is. Nem mintha a terv tőle eredne. De mint gazdag vezető ember, akinek törekvése minden nagyvállalkozást előmozdít, rendesen kap hitelt,

amellyel a hitelező a grófot akarja megtisztelni. A gőzhajózás tulajdonképen legfőbb mozgója egy Anrews nevű bécsi lakos volt, aki három éven keresztül befektetett tőkéből alig kapott valamit vissza és gyakran tette meg a dunai utat mindössze másodmagával, mert a vállalkozással szemben előítéletek állottak fenn. Két évvel ezelőtt azonban a zimonyi vásár alkalmával a kíváncsiak legyőzték gátlásaikat és egyszerre 300 ember szállt hajóra Pesten. Ettől kezdve a gróf, akinek eddig csak 50 font részvénye volt a vállalkozásban, jobban foglalkozott ezzel, több részvényt vett és azóta ez az ügy szinte vesszőparipája lett. Széchenyi működése felkeltette az osztrák kormány féltékenységét. A vállalat jóváhagyását Metternichtől és a császártól mégis úgy érte el, hogy a magyar diétával akarta megerősíteni a társulatot, ha a kormányzat azt nem hagyná jóvá. Széchenyi több ízben volt Angliában, a gépekre, szállításukra vonatkozólag kötött itt megállapodásokat, most angol mérnököket alkalmaz az összes hajókon és az ő működésének köszönhető, hogy honfitársai közül ma már a különféle helyeken többen összeköttetésben állanak a vállalattal. Széchenyi rokonszenvez az angolokkal és bizonyos, ha egy angol Pestre utazik, udvariasan fogadják, meghívást kap a kaszinóba is, amelyet különben több angol és francia részvény segítségével hoztak létre.

Elliot röviden megemlékezik még a magyar katona nemzeti viseletéről, az ország híres borairól, gyümölcsseiről, szárnyasáról és vadjáról, de ételéről az a véleménye, hogy idegenek számára nem mindig elviselhetők. Szól az itt is forgalomban levő osztrák pénzegységről, de megjegyzi, hogy sokkal előkelőbb a magyar aranytallér, amelynek értéke 9 és 10 shilling között váltakozik.

A társadalmi osztályok részletesebb ismertetésével nem foglalkozik, de mindjárt Pestre való megérkezése után összefoglalja a magyar nemesről kialakult véleményét, amely szerint annak tekintete minden vonatkozásban a büszke függetlenségi szellemet, a politikai szenvedélyt és az osztrák kormányzat iránti gyűlöletet tükrözi vissza. Hazafias, mint a lengyel, nyílt, mint az angol, legdrágább neki hazája dicsősége és nem röstelli kimondani, hogy szégyen és dicstelenség Magyarország bekebelezése Ausztriába.

*

A francia trónörökös útinaplója szerint Pest nagyvárossá való alakulása, ami az utolsó húsz év fejlődésének eredménye, főként a főnemesség hazafias érzelmeinek köszönhető, amely nemzeti kötelességének tartotta, hogy téli lakása számára itt építsen magának palotát. A népesedés fejlődésének és gazdagodásának másik oka a kereskedelem virágzása és az ipar fejlődése. Pest szerinte éppúgy a nemesség, mint a kereskedő osztály városa, az igazi magyar főváros; Buda pedig a közhivatalok városa és német jellegű. Fejlődése is lassú, húsz év alatt alig változott. A két város akkor lesz igazán egységes, ha a függőhíd megépül, mert a hivatalnokok egy része Pesten fog berendezkedni. A kormányzásnak is érdeke, hogy ne hanyagoljon el semmit, ami a két város közötti különbséget megszünteti, mert ez egyetlen eszköze a szétválasztó szellem eltüntetésének is.

Leírja a főherceg nádor palotáját; téres, jól elosztott és szép homlokzattal ellátott épületnek nevezi, amelyet a két város és a kör-

nyező vidék ural. A palota fogadótermének ablakaiból nagyon kiterjedt láthatárt fedez fel és visszaemlékszik azokra a történeti eseményekre, amelyeknek e hely tanuja volt. Ez az a hely, amelynek romjain ma a Mária Terézia által épített és megszüpített nagyszerű palota emelkedik. A palota körüli tér magas falai alatt jól beültetett sétahelyek, nyilvános és magán-kertek láthatók, ahol a lakosok, ellentétben atyáikkal, békében élvezik a jólétet, amelyet a civilizáció és a hatalom állandósága juttatott nekik. Budán, bár kevésbé élénk, az idegen mégis több szállodát és egy szép fürdőházat is észrevesz, amelyet most építettek a rakpart keleti részén. A fürdőház fölött fekvő hegyen a csodálatos fekvésű csillagvizsgálót is észreveszi.

Megérkezve Pestre, szállodában szállt meg, ahol egy Ausztria szolgálatában álló De La Rue Du Can nevű katonatiszt fogadta őt, akit Lederer gróf parancsnokló tábornok a királyi utas mellé szolgálattételre kirendelt. Chambord grófja nagyon méltányolta ezt a figyelmet és boldog volt, hogy közelében eggyel több francia tartózkodik. Megérkezésének másnapján fogadta a herceg a különféle fegyvernemek tábornokait, a helyőrség főbb tisztjeit és megállapodott velük az időben a katonai intézmények meglátogatására vonatkozólag. Négy nap állt rendelkezésükre, ami nagyon gyorsan elmúlt.

A nádorné tudomást szerezve a herceg Pestre érkezéséről és nem akarván megvárni látogatását, udvarmesterét eléje küldte ebédre szóló meghívással. A nádor maga a pozsonyi diétán elnökölt, ahová Hermina főhercegnő, idősebb lánya is követte őt. Az útinapló jellemzi a nádor feleségét. A királyi hercegné sok méltóságot egyesít sok jóssággal és királyi unokaöccsét olyan szeretettel fogadta, hogy azt nem tulajdoníthatta egyedül családi tulajdonságnak. Jellemzi a nádori család gyermekeit is: Erzsébet főhercegnőt különösen elragadó egyéniségnek mutatja, aki anyja nevelése mellett bizonyára egyesíteni fogja a lélek nemességét, a bájnak és szépségnek vonzóerejét egyaránt.

A herceg látogatásai során megtekintette a nevezetesebb nyilvános intézményeket, a kórházakat, az invalidus-palotát és az újépületet, amelyről megjegyzi, hogy ilyen kiterjedésű épületet még sehol sem látott. Az épület célja tűzészeti laktanya elhelyezése 4000 emberrel és megfelelő számú lóval. Az épület maga egy mérhetetlen nagy négyzetalakú kétemeletes épület, mely mind a négy oldalon teljesen ki van képezve; ezen kívül minden szögletében egy négyszögletes szárnyépületet építettek, amelyeknek egyike tiszti lakásul szolgál. A szárnyépületek külső szögei bekerítő fallal vannak egymással összekötve, amelyhez a fészerek, istállók, raktárak és műhelyek háttal támaszkodnak. Egy lovaglóiskola és tűzészeti gyakorlatokra szánt fedett iskola foglalja el az épület északi sarka és a fal közötti üres térség egy részét. Amikor a herceg a kaszárnyába lépett, öt-hat csoport gyakorlatozott egyszerre. Ebből arra lehet következtetni, hogy a belső udvar területe legalább is negyvenezer négyzetméter. Maga a telep a Dunához közel fekszik, de eléggé emelkedett helyen ahhoz, hogy az áradásoktól védve legyen, amelyek az előző évben elöntötték és elpusztították a két város alacsony házait.

Az újépületből való távozás után alkalma volt a hercegnek, hogy a sorozás egy különös fajtáját: a toborzást a gyakorlatban lássa. Egy

nyilvános, emberekkel tele téren több gyalogos altiszt huszárnak öltözve és különösen tarka, ezerszínű selyemmel díszített egyenruhában élénk táncot lejtett, amelyet bájos cifrázatokkal és érdekes taglejtésekkel kísért. A kíváncsiak nagy tömege vette körül a jelenetet. Ezeknek egy része fiatal falusi emberekből állott. A falusiak bizonyára arra gondoltak, milyen kellemes lehet egy oly hadseregben szolgálni, ahol ily csinos egyenruhát, ily sokszínű selymeket hordanak és ily szép táncokat tanulnak. Ezalatt a táncoló altisztek felfüggesztik mutatványukat és hogy módszerük csábításait befejezzék, szavakra térve át, közelednek a fiatal kíváncsiakhoz és körülveszik őket. Addig csevegnek és dicsérik a kaszárnya gyönyöreit, magasztalják a mente és a dolmány harcias szépségét, addig isznak és mulatnak, amíg megegyeznek velük és aláíratnak egy-egy szerződést. De ezután tűnik ki, hogy ebben a pillanatban nincs üresedés a lovasságnál, tehát várni kell és a gyalogosokhoz menni. Bosszantó a csalódás, amely az új regruták arcán szálnalmas vonásokban rajzolódik. De hát a szükség parancsol, a remény támogat, lemondanak és elszenvednek negyven napi vesztegzárt egy huszárló kilátásáért. A hónap végén ló még mindig nincs, de a vesztegzár tovább tart. Így lassan megszokják az új helyzetet, a gyalogosok között is barátokat találnak, akiknek szintén megvan a maguk szeretetreméltósága. Már nem kérdés többé a selyem, a mente, a dolmány; a reménybeli huszároknak most már csak keféről, vakaróról, istállóökrökről, lórúgásokról és a lovasélet egyéb apró örömeiről beszélnek. Így a regruták lassan áttérnek a gyalogosok nézetére és elég jókedvűen elhatározzák, hogy sorsukat véglegesen egyesítik azokéval. Az altisztek, akik a sorozást végzik, valóságos kéjencei az ujoncfogásnak, rendszertükkel vásárról-vásárra, piacról-piacra háznak és mindenütt ugyanazon szerencsével sorozzák be huszároknak a gyalogosokat. Ez annak a jele, hogy ügyességgel kell kezdeni, ha önkéntes gyalogosokat akarnak verbuválni.

Pestre érkezésük másnapján a trónörökös tiszteletére a főhercegné ebédet adott a margitszigeti főhercegi pavillonban. A hercegné annyira tetszett a sziget festői fekvése, hogy elhatározta annak megegyezési meglátogatását, azzal a céllal, hogy ott fürödni fog. Amint a megállapodás szerint a trónörökös Levis herceg társaságában megjelent, a sziget csúcsán egy csónak helyett tizet talált, amelyek zenészekkel és díszekkel megpakva a herceg megérkezésére vártak. A francia trónörökös beleugrott a vízbe, amire hatvan úszó követi példáját, őket követik a felvirágozott csónakok. A menet a fürdőházig úszott le, ahol újabb úszógyakorlatokat végeztek. Közben a látnivaló újszerűségétől csábított lakosság megszállta a partokat és éljen kiáltással üdvözölte a herceget és az ünnepély szereplőit, akik nem hazudtolták volna meg sem Tritont, sem pedig a Nereidákat. Este nyolcvan zenész hangversenyt adott a herceg tiszteletére, utána pedig színházba mentek, ahol a Belizár című operát adták magyar nyelven. Mint az útinapló megjegyzi, akkor a nagy színházakban egy tragédiát gyakoroltak, amelynek tárgya nemzeti volt; a lakosok nagy türelmetlenséggel várták az előadás napját, amely történelmük legdrámaibb emlékét idézte fel és hazafiságukat is izgatta.

* * *

A nyolc ismertetett utazó Budára és Pestre vonatkozó leírásának közlése után néhány szót kell szólnunk az ismertetésünkben követett módszer indokolására. Tárgyalási anyagunk két utóbbi csoportjának szem előtt tartása mellett is tudjuk, hogy mind az utazótípusok rajza, mind pedig a városképről és városi életről közölt észrevételek plasztikusabb képbe lettek volna összefoglalhatók, ha azokat nem az egyes útleírások keretében, hanem összefüggően tárgyaljuk. A tárgy leíró, elbeszélő és elmélkedő-kritikai mivoltára való tekintettel, valamint a felvetett témakörök sokfélesége szempontjából egyaránt lett volna erre lehetőség. De egyrészt mivel a nyolc utazó leírása önmagában nem adhatta azt az anyagot, amely a városképről, annak minden vonatkozásában való fogalmunkat kimeríthetné, másrészt az a szándék, hogy egyes utazók közléseinek szempontjait is világosan lássuk, indított arra az elhatározásra, hogy az egyes utazók leírását külön-külön tegyük vizsgálat tárgyává. A kísérletkép és szinte ötletszerűen kiválasztott nyolc útleírás anyaga kétségtelenül sokkal teljesebbé válik, ha azt az egykorú, még nagyszámban nem ismertetett utazási irodalmunkkal kiegészítjük. Nagyobb anyag felölelése azonban tárgyalásunk menetét túlságosan megnövelte volna. Ezért tartózkodtunk azoknak a vonatkozásoknak bővebb magyarázatától is, amelyek a tárgyalás folyamán talán részletesebb megvilágítást kívántak volna. Közlésünk terjedelmének korlátozott volta miatt voltunk kénytelenek lemondani a Budára és Pestre vezető utak és tájak leírásának ismertetéséről. Ugyanez okból az utazók leírásait több részben csak szemelvényesen közölhattük.

Kelényi B. Ottó

- ¹⁾ V. ö. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemplélet a magyar irodalomban. *Minerva* X. évf. 1931. 1—4. sz. — Varjas Béla: Középkori magyar tájszemlélet. *Magyarságtudomány* III. évf. 1937. 1—4. sz.
- ²⁾ Ruzsnyák Gyula: Tájsemponotú falukutatás. *Társadalomtudomány* XVIII. évf. 1938. 1—3. sz.
- ³⁾ Trostler József: Német kalandorok Magyarországon a XVII. században. *Magyar Figyelő* 1913.
- ⁴⁾ Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp.: Franklin 1891. (Olcsó Könyvtár 767—772. sz.)
- ⁵⁾ Trencsényi-Waldapfel Imre: A régi Pest-Buda. Egykorú képek és leírások. Bp. Officina 1937. — V. ö. még: Baróti Lajos: Régi utazók Budapestről. (A VIII. ker. közs. főreálisk. 1894—95. évi értesítőjében.)
- ⁶⁾ Biese, Alfred: *Das Naturgefühl im Wandel der Zeiten*. Leipzig: Quelle & Meyer 1926. p. 1—3.
- ⁷⁾ Gyömrei Sándor: Az utazási kedv története. Bp.: Gergely év. n. p. 35—50.
- ⁸⁾ U. ott p. 80—108.
- ⁹⁾ U. ott p. 109—129. — Széchenyi István gróf utazására vonatkozólag I. még Halász Gábor: A fiatal Széchenyi c. tanulmányát. *Nyugat* 1934. 10—11. sz.
- ¹⁰⁾ Wilhelm Meisters Wanderjahre oder die Entsagenden. Drittes Buch. Neuntes Capitel.
- ¹¹⁾ Umriss einer möglichen Reform in Ungarn im Geiste des juste milieu von... A. London 1833. p. 62. — Gyömrei i. m. p. 122.
- ¹²⁾ Reisen von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück nach Pressburg. Frankfurt u. Leipzig 1793. 520. p. — V. ö.: Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Bp. 1926. p. 393., 396. — Wurzbach, Const. v.: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Bd. 34. p. 29—30.
- ¹³⁾ Voyage a Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie... Paris: Maradan [1792] 331. p.
- ¹⁴⁾ William Hunters: Reisen durch Frankreich, die Türkei u. Ungarn bis Wien. Uibers. aus dem Englischen v. I. G. Gruber. Leipzig: Baumgärtner [1797.] XVI, 272. p.
- ¹⁵⁾ Briefe eines reisenden Nordländers. Geschrieben in den Jahren 1807. bis 1809. Cöln: Hammer 1812. XVI, 424. p.
- ¹⁶⁾ Voyage sur le Danube de Pest a Routhouk, par navire a vapeur... par Michel J. Quin. Tom. 1—2. Paris: Bertrand 1836.
- ¹⁷⁾ V. ö. Larousse du XXe siècle. Tom. 3. p. 970.
- ¹⁸⁾ Alpes et Danube. Ou voyage en Suisse, Styrie, Hongrie, Transylvanie par le Baron d'Haussez. Tom. 1—2. Bruxelles: Soc. Typ. Belge 1837.
- ¹⁹⁾ Travels in the three great empires of Austria, Russia and Turkey. By C. B. Elliott. Vol 1—2. London: Bentley 1838.
- ²⁰⁾ Souvenirs des voyages de Monseigneur le Duc de Bordeaux en Italie, en Allemagne et dans les États de l'Autriche. Tom. 1—2. Paris: Delloye 1846.

Az 1845—47. évi felvidéki éhínséggel kapcsolatos intézkedések Pesten és Budán.

Az 1845—46—47. években Európaszerte esős, fagyos, száraz időjárás rossz termést hozott; gabonafélékben mindenütt hiány mutatkozott. A nyugati államok orosz, sőt tengerentúli gabonavásárlásokkal igyekeztek a drágaságon és hiányon segíteni. Az általános burgonyabetegség Írországban, Porosz-Sziléziában, Ausztria hegyes vidékein Krajnában, Karintiában, Stájerországban, a csehországi Óriás-hegységben éhínséget okozott. A rossz időjárás nálunk is tengernyi nélkülözés forrása lett. Már 1844 október eleje óta az egész országot szüntelen esőzés érte; a vetések kiáztak, megritkultak, a burgonya, káposzta megpenészesedett, megrothadt. Az élelmiszerek ára rohamosan emelkedett: a liszt pozsonyi mérője 3 forintról 20-ra, a főzelékfélék, hús, zsír, tojás, tej, vaj ára pedig kétszer-háromszor drágább lett. Egyes vidékeken a szegény jobbágy- és zsellérlép mindennapi kenyérért már nem tudta megszerezni — segélyre, támogatásra szorult. Az északi megyék lakossága szenvedett az éhségtől legtöbbit. Csekély termését felélve vonómarháit után a kutyákat, macskákat ette meg, majd szecskából, szalmából, polyvából süített lepénnyel táplálkozott, amikor ez is elfogyott, forrázott füvet, őrölt gyökereket, fahéjat evett.

Az éhezőkön mindenekelőtt társadalmi úton igyekeztek segíteni. A jótékonykodás élén az uralkodó állt, aki az árvai, lipői és szepesi ínségeseknek adott kisebb-nagyobb segélyt, míg Apponyi kancellár hitvese a felvidéki éhezők részére a bécsi arisztokraták, pénz- és iparbárok között 12.000 forintot gyűjtött. A világi és egyházi földesurak magtáraikat nyitották meg bajbajutott jobbágyaik előtt; a következő aratásig vetőmagot hiteleztek, ingyen burgonyát osztottak ki nincstelen, éhező zsellérek között, naponta főtt ételt juttattak azoknak, kiknek semmi keresetük sem volt. A törvényhatóságok hírlapok útján gyűjtöttek pénz- és természetbeni adományokat. A megyék nemességükre vetettek ki szükségadót s a hadiadóba folyó összegek egy részét terményvásárlásokra fordították. Az így összevásárolt gabona egy részét mint vetőmagot, más részét mint élelmet osztották szét a jobbágyok között. Hogy elegendő gabona és burgonya álljon a lakosság rendelkezésére, több megye megtiltotta a gabonakivitelt, némelyik pedig a gabonaneműek árát maximálta, majd mindkét terményből való pálinkafőzést tilalmazta. A folytonos áremelkedés

meggátlására felújították az elővásárlási tilalmat; a termelőtől bizonyos napokon csakis a közönség, míg a többi napokon, meghatározott időben a viszonteladók vásárolhattak. Néhány város, mint Kassa, Késmárk, Debrecen, Békésgyula, Szeged szegényebborsú lakosai részére nagyobb mennyiségű gabonát vásárolt, azt megőrlette és mint kenyeret hozta forgalomba. Az önköltségi áron eladott kenyér és liszt a szegényebbek olcsóbb étellel való ellátását szolgálta, s a piaci árakat is sok helyen jelentős mértékben csökkentette.

A magánosok és törvényhatóságok mellett a helytartótanács az éhínség elhárítására 1846-ban egy bizottságot alakított, hogy a törvényhatóságok javaslatait, intézkedéseit és segélykéréseit felülbíralva, azokat saját javaslataival együtt terjessze elő. De a bizottság az éhínség leküzdésére semminemű nagyobb szabású tervet, vagy javaslatot nem készíthetett, mivel a rendi állam a nélkülözhetetlen pénzzel nem bírt, s így a helyzet egyre romlott. A felvidék lakossága 1847-ben olyan aggasztó helyzetbe került, hogy az érdekelt törvényhatóságok és a közvélemény kormányintézkedést sürgetett, mire öfelsége az ínségsújtotta vidékre két királyi biztost rendelt. Vay Miklós báró és Ambró Antal királyi biztosok 350.000 forintot kaptak kézhez, hogy ebből az összegből az ínségeseket gabonavásárlással, vetőmaggal, élelmiszerekkel, pénzbeli segélyekkel támogassák, valamint a katonatartáshoz szükséges pénzt az egyes megyéknek előlegezzék. A rendelkezésükre álló összeg azonban korántsem volt elegendő, tekintve, hogy a hivatalos becslés szerint mintegy félmillió embert kellett volna támogatni. Az éhenhaltak száma folyton növekedett, az éhségsújtotta vidéket egyre többen és többen hagyták el. A kóborló vándorok gyalogszerrel, csapatosan az alföldi városok felé vették útjukat, azt remélve, hogy e nagy gabonatermő vidéken valami munkát majd csak találnak és éhüket is csillapíthatják. Azonban a legtöbb helyen elutasították őket; egyrésztük tovább indult, másrésztük a hatóságok éberségét kihasználva a városokban maradt, szaporítva a gondokat, amelyek a drágaság, munkanélküliség és saját szegényeik eltartása miatt az életet amúgy is elég nyomasztóvá tették. E nagyarányú belső vándorlás végső célja a két főváros volt, ahol alkalmi munkát, hatósági segélyt remélt a magyar, tót és német vándor.¹⁾

Pesten és Budán a felvidéki éhínség, az élelmiszerek drágulása, a munkát kereső felvidékiek ezrei, a növekedő munkanélküliség nehéz feladatok elé állította a hatóságokat. A lakosság száma az egyre több munkáskezet igénylő, évről-évre szemlátomást növekedő fővárosban az ínséges években hirtelen megduzzadt. Míg a gondtalanabb, békés időkben a bevándorlók 2—3 ezerrel növelték évente a lakosság számát, addig 1846—47-ben a növekedés kétszeres volt; két év alatt 6000 ember helyett 12.000 jött a fővárosba: Pest lakossága kerek számban 80.000 főről 92.000-re emelkedett.²⁾ Ehhez a szaporulathoz még hozzá kell számítanunk azt a 6—8 ezer embert, akiket mint csavargókat a fentmaradt összeírás nem említ, úgyhogy a két ínséges esztendőben mintegy 20.000 bevándorló érkezett egyedül Pestre. Foglalkoztatásukat az európai pénzkrisis tette bizonytalanná — megélhetésük nem volt biztosítható. Az Angliából kiinduló hitelválság nálunk már az 1845-i pesti vásáron érzékeny károkat

okozott; a medárdnapi vásár pénz hiányában igen vontatott volt, míg a júniusi vásáron már a rossz termés következményei mutatkoztak.³⁾ A vásár népes volt, de a kézművesek cikkei igen alacsonyra keltek el. A következő két évben a helyzet semmit sem javult: a nagykereskedők 1847-ben hitelt már nem kaptak és azok, akik az előző két évben nem buktak meg, minden kintlévő hitelüket felmondták. Az iparosok nem juthattak áruhitelhez, a munkát beszüntették. Egyik vásári tudósítás szerint a márciusi vásáron (1847) a vevő olyan ritka, mint a fehér holló, a fogyasztó most inkább, mint valaha »gondokba öltözködik, jobb napok reményeivel táplálkozik s elfojtott sóhajokkal lakik jól.«⁴⁾ A kézműiparban beállott pangás a mestereket legényeik elbocsátására kényszerítette. A tanács, hogy a nagyobbarányú munkáselbocsátások elejét vegye, tárgyalásokat kezdett a céhmesterekkel, akik megígérték, hogy a legényeket nem eresztik szélnek. A tárgyalások során a munkaadók, hivatkozva szorult helyzetükre s arra, hogy 1838 óta az élelmiszerárak átlag 50%-kal emelkedtek, az ilymódon visszatartott munkásaiknak csak élelmezését ígérték, bérfizetést nem. De még ilyen ígéret után is akadt céh, mint például a német vargák-céhe, amely legényeit kénytelen volt elbocsátani, mert a mesterek készítményeiket az utolsó vásáron nem tudták eladni. A munka nélkül maradt iparoslegényeket, elsősorban a nem helybelieket kitoloncolták, míg az egyéb szakmabeli munkanélkülit, kovács-, asztalos- és lakatoslegényeket a tanács közbenjárására az óbudai hajógyár igazgatósága 24—30 krajcár napibérrel alkalmazta. A szabómestereket az óbudai katonai ruházati bizottság támogatta megrendeléseivel. Mindamellett a munkanélküliség egyre emelkedett, mire a hatóság a kérdést rendészeti útra igyekezett terelni: a kitoloncolási eljárás fokozottabb mértékben indult meg. A város vezetőségét erre a megoldásra a már említett nagyarányú bevándorlás ösztönözte. A város mindenki előtt nyitvaállt és azt elárasszotta a szegénység. A felvidéki tótok és más megyék nyomorgó napszámosai szaporították a helybeli szegények számát. A szűk termés visszatartotta a fővárosban dolgozó felvidékieket, kik a telet is itt akarták tölteni, holott rendes körülmények között ezek az augusztusi és novemberi vásárok után mind hazatértek. A kertészetnél, a kőbányákban, a fuvarosoknál, a dunai rakodóknál, a város határában épülő vasútnál dolgozó napszámosok egyrészt és a sok szertekóborló idegent a rendőri fogházba, valamint az 1845-ben létesített dologházba gyűjtötték össze. Ezek jórészt rövid úton, sommás eljárással a város határára tették ki; volt olyan hét, hogy másfélszázat toloncoltak ki s ilymódon 1845—46-ban 7200 személyt távolítottak el. De a kisszámú városi rendőrség tehetetlen volt velük szemben s egyrészük kellő ellenőrzés hiány miatt rövidesen visszatért.⁵⁾ Legtöbbje szállás- és kereset nélkül lévén, csoportokba verődve koldult a városban. Az éhségtől alig lézengő nyomorultak közül naponta 2—3 halva maradt az utcákon. Mindennap került néhány a városházára, kiket a város különböző részein szedtek fel, mivel jártányi erejük sem volt már s hogy megszabaduljanak tőlük, sietve szekerekre rakták őket s úgy vitték a város határára.⁶⁾ Akik még mozogni tudtak, de semmiféle alkalmi munkához nem jutottak, koldulásból tengették életüket — a végkimerülésig az utcákon csatangoltak. Legtöbbje az éhségtől elgyengülve, mindenfajta betegség könnyű

prédájaként a kórházakat töltötte meg. Az utcáról felszedett betegeket a városház udvarára vitték, ahonnan naponta zsúfolt szekereken szállították őket a Rókus-kórházba.⁷⁾ A sok beteg elhelyezésére a kórház épülete hamarosan szűknek bizonyult, a betegeket a folyosókon, pincékben, a kórház melletti pajtákban zsúfolták össze, mire Hégel Müller Mihály ügyvéd terézvárosi Gyár-utcában fekvő házában ideiglenes kórházat állítottak fel. A fegyházat is megtöltötték az ápolásra szoruló »éhség által legyöngített« egyének. A kórház kiadásai annyira megnövekedtek, hogy az alapítványi tőkékhez kellett nyúlni, sőt 14.000 forint előleget vettek fel. A betegek nagyrésze megyei beteg volt, az ápolási költségeket mégis a város viselte. Hiába kérte a város a helytartótanácsot, hogy a törvényhatóságok lakosaik után felmerült kiadásokat térítsék meg. Egy országos kórház felállítására is gondoltak, de ezt sem tudták megvalósítani.⁸⁾ Az elszaporodott kéregetők megfékezésére koldusöröket rendeltek, de nem sok eredménnyel, mert az öröket a koldusok már messziről felismerték, megszöktek előlük, a járókelők pedig mindenütt a kéregetőket oltalmazták. Erre a tanács, hogy a házi és utcai koldulás megszűnjön, felszólította a közönséget, hogy alamizsnát ne adjon, a kéregetők elfogatását ne akadályozza. Majd a két főváros tanácsából, a választópolgárságból, a szegényházi bizottságból, valamint a külvárosi bírókból egy választmány alakult készpénz és természetbeni adományok gyűjtésére, de az eredmény napról napra soványabb lett. Míg Pesten 1846-ban még 8.000 forintot szedtek össze, a következő évben már csak ennek a felét sikerült összegyűjteni, mert az adózók közül, amint azt a gyűjtők jelentették, »sokan tulajdonvagyonbeli viszonyaik miatt nem képesek további segedelemadásra«. Végül is a hiányzó 4.000 forintot a város költségvetésébe vették fel. A koldulást nem sikerült megszüntetni, mert a fenti összeg korántsem volt elegendő minden kéregető ellátására. A kéregetők legszomorúbb csoportja a gyermekek hada volt, »kik három utcán is végigkísérik kunyorálásaikkal, nyöszörgő panaszaikkal azt, akinek nincs aprópénze és addig szökdecselnek bokái körül, hol elől, hol hátul, míg vagy egyik vagy másik türelme megszakad.«⁹⁾ Voltak a gyermekek között olyanok, kiket szüleik hagytak el; egyrésztük a fővárosban koldult, másrésztük a külföldre induló vándorlegényekhez csatlakozva elhagyta az országot, hogy idegen földön pusztuljon el.¹⁰⁾ A kiutasítási eljárások mellett a hatóság a csavargók egy részét a Kerepesi-úton fekvő dologházba utalta, hol a férfiak és nők gyapjú-, valamint lószőrfonással foglalkoztak. A dologházi elhelyezés természetesen elégtelennek bizonyult már az első hetekben. Hogy az egyre szaporodó munkanélküliek némi keresethez jussanak, az utcák tisztogatását 1846-ban már nem rabokkal, hanem napszámosokkal végeztették, 24 krajcáros napszám mellett.

Budán is igen megsaporodtak a koldusok. A nyomor és ínség úgy elharapódzott, hogy a járókelők az utcákon lépten-nyomon kéregetőkbe ütköztek, sőt a környékbeli nyári lakóhelyek is megteltek velük.¹¹⁾ Megtiltották a koldulást, a koldusbizottság pedig nagyobbarányú gyűjtést indított és a befolyt segélyeket a központi pénztárból egészítette ki. A munkanélkülieket összeírták, segélyezésükre 2000 forintos kölcsönt vettek fel, mert a házipénztár kimerült. Segélyt csak az kapott, aki a csatorna-

építésnél, utcatisztításnál dolgozott. A szükségmunkásokat a város élelmezte s a bérükből a kiosztott élelmiszer árát levonva, a fennmaradt összeget csak akkor adta ki, ha az idegen munkás a várost elhagyta. De még így is az ország minden vidékéről összeverődött nagyszámú nyomorgó töltötte meg az irgalmasok és az apácák kórházát. A válság a város adózó polgárait is nehéz helyzetbe hozta; az esztergomi érseknek járó 5500 forint összegű hegyvámot és tizedet nem tudták megfizetni, mire a tanács a viszonyokra való tekintettel a szegényebborsú adózóktól a közadót egyelőre nem hajtotta be.¹²⁾

Az élelmiszerek — liszt, hús, zsír, vaj, tej, kenyér stb. — és tűzifa árának ugrásszerű emelkedése folytán a szegények a megcsappant kereseti lehetőségek mellett alig tudtak egy-egy hétre néhány garas ára lisztet, sőt, zsírt vásárolni. Hogy ezen közszükségleti cikkekből kellő mennyiség álljon a közönség rendelkezésére és nehogy a spekuláció az árakat felverhesse, a helytartótanács rendeletére bizottság alakult az élelmiszerek kellő mennyiségének biztosítására. A két fővárosban 1845 végén egy-egy bizottság összeíratta a liszt- és tűzifakészletet, javaslatot tett a tüzelő árának csökkentésére és nagyobb mennyiségű gabona vásárlására, de ez utóbbit, a nagy kiadástól félve, a választópolgárság nem helyeselte. Elrendelte a pékek ellenőrzését, mert a kenyér és sütemények hatósági árát ugyan betartották, de súlyát és minőségét rontották. A helytartótanács helyeselte a javaslatokat és életbeléptetésükre utasította a várost, egyben Szent-Iványi Vincét Pestre királyi biztosnak nevezte ki. A királyi biztos árkormánybiztos teendőik végrehajtására kapott megbízást és felhatalmazást. A drágaság enyhítésére a közszükségleti cikkek terén fokozottabb ellenőrzést foganatosított. A pékeknél, szatócsoknál rajtaütésszerű vizsgálatokat tartatott s megtiltotta a burgonyából, gabonából való pálinkaégetést és keményítőkészítést. A tűzifa árát, mely a hosszú tél és a nyári folytonos esőzések miatt megáradt vizeken a szállítás nehézségei folytán ölenként 24 frt-ról 34-re emelkedett, úgy igyekezett csökkenteni, hogy a készleteket összeíratta, a kereskedőket kötelezte 9.000 öl fának meghatározott időben való szállítására, valamint állandó raktárontartására. Négy választópolgárral ellenőriztette a famennyiséget, az ölek teljességét, a hatóságilag előírt eladási árak betartását s ugyanakkor megtiltotta a tégláégetőkben való fatüzelést.¹⁴⁾ Hogy az élelmiszerek mérésénél történő visszaéléseknek elejét vegye, a mészárosoknál, henteseknél dolgozó székálló legények bérleveleit (munkakönyv) a városkapitánnyal láttamoztatta; a főnököket alkalmazottaik bejelentésére kötelezte. A város több helyen hiteles mérleget állított fel, ahol a vásárolt húst és egyéb élelmiszereket bárki lemérhette; csalás esetén a mestert 12 frtra büntette. A péksütemények ellenőrzésére minden pékmester köteles volt számot festetni címtáblájára, süteményeire pedig ugyanazon számot rányomni; ha ezt elmulasztotta, 12 frttal bírságolták. Súlyosan büntették azokat a pékeket, kik készítményeiket 20—25%-os haszonnal árusították, mert a hivatalos árszabás 6%-os hasznot állapított meg.¹⁴⁾ Hasonló módon ellenőriztette a szappanosokat, gyertyakészítőket stb.¹⁵⁾ Az élelmiszerhamisítók ellen kíméletlen szigorúsággal járt el. Életbeléptette a tej, tejföl, vaj, ecet stb. ellenőrzését, bizonyos mennyiséget a piacon lefoglaltatott és a főorvoshoz

gyógyszerészhez küldte vizsgálatra. A fogyasztásra kerülő hússzükséglet biztosítására az aprómarha vágatási és árulási díját és a helypénz fizetését megszüntette és elrendelte a juh-, ürü-, borjú- és sertéshús, valamint a zsír szabad árusítását. A városkapitánnyal az élő- és vágottjóság mennyiségéről, (sertés, marha stb.) hetenkint részletes jelentést készített. Így biztosította a fogyasztók szükségletét, állandó készletekkel pedig az árak nagyobb ingadozását is el tudta háritani.

A polgármester elnöklete alatt működő, szegény-intézetekre ügyelő bizottság mellett, a városkapitány vezetésével az elővásárlások megakadályozására és a hatósági árak betartására egy felügyelőbizottság alakult. Ugyanis a hetivásárookra feljövő, terményeiket szekereiken áruló vidékieket a kereskedők kora hajnalban felkeresték és a szabott árakon felül ígértek áruikért, ezáltal felverték a gabona árát. A spekulánsok sokszor nem vásároltak, mire a termelő a magas árhoz ragaszkodva, nem tudta áruját a vásáron értékesíteni, annak egyrésze a vásár végeztével kocsiján maradt. Ilyenkor munkába lépett az üzérkedő s alacsony áron összevásárolta az élelmiszereket. Ezeket a »visszaéléseket« volt hivatva a bizottság megakadályozni oly módon, hogy ellenőröket állított a hatvani és kecskeméti kapuhoz, a dunai rakodókhoz, hogy az üzérkedőket elriassza. A netalán így vásárolt terményeket elkobozták — a vásárlót megbotozták. Ezt a két külön bizottságot, melynek tagjai ugyanazok a személyek voltak, 1847 június 1-én a helytartótanács által új királyi biztosként kiküldött Almásy Móric gróf, a magyar királyi udvari kincstár alelnöke, az intézkedés egységének biztosítására egybevonta, a 27 tagból álló, drágaság enyhítésére és az élelmezésre alakított bizottság élére Rottenbiller Lipót alpolgármestert állította. A városkapitány, Szekrényessy Endre, mint a bizottság rendelkezéseinek legfőbb végrehajtója, minden ülésen résztvett és közegeivel annak határozatait foganatosította. A drágaság enyhítésére alakult bizottság a királyi biztossal, a helytartótanács utasítására az élelmezés ügyében olyan intézkedéseket hozott, melyekre helyhatóságilag fel volt jogosítva, valamint ebben a tárgyban 1846-ban életbeléptetett intézkedéseket és rendszabályokat továbbra is fenntartotta. A bizottság első intézkedése az elővásárlási tilalom hathatós keresztülvitelére és kiterjesztésére irányult. A tilalmat kiterjesztette a búzára, rozsrá, árpára, zabra, kukoricára, babra, borsóra, lencsére, burgonyára, zöldségre, gyümölcsre, baromfira, tojásra, lisztre, halra, sertéshúsra, szalonnára és zsírra. A kofák és egyéb viszonteladók csak a keddi és pénteki napon délelőtt 11 órától estig vásárolhattak, míg a szatócsok és gabonakereskedők ugyanazonokon a napokon délelőtt 10 órától estig. Ha gabonás hajók érkeztek, három napig csak a közönség vásárolhatott, utánuk pedig a kereskedők. Az elővásárlási tilalmat végül a kenyérre is kiterjesztették, amelyet soroksáriak, ercsibeliek, ráckeveiek és csepeliek hoztak piacra. Pest megye felszólítására, hogy a limitációt töröljék el, a liszt szabad forgalmát állítsák vissza, a tanács a bizottság javaslatára elutasító választ adott, úgyszintén arra a kérésre is, hogy az 1845-ben alakított vegyesbizottságot ismét hívják egybe.¹⁶⁾ A bizottság másik intézkedése a hússzükséglet biztosítása volt, mert a húsfogyasztás nagymértékben emelkedett. A limitált és alacsony árak mellett, egyéb élelmiszerek aránytalanul nagyobb

ára miatt a közönség háromszor több húst fogyasztott, mint eddig. A szükséges mennyiséget rendőri vizsgálatral biztosította: a készletek gyűjtése a nyári 6 hónapban 3, a téli 6 hónapban 4 hétre volt kötelező. A biztosok hetenkint tartottak vizsgálatot a mészárosoknál, akik a hatósági húsárakat igen alacsonynak tartották, mert a marha árát a bécsi és pozsonyi mészárosok vásárlásai nagyon felhajtották.¹⁷⁾

A fentemlített intézkedések azonban nem bizonyultak kielégítőnek. A gabonaneműek ára az ellenőrzés mellett is napról-napra emelkedett, főleg a Moson megyéből érkező hírek hallatára; ott ugyanis 1847 május elején a külföldiek nagyobb mennyiségű gabonát vásároltak. Az Alföldről a Dunán való felfelé szállítás, a magas vízállás következtében, mind nehezebbé vált; a gabona ára pesti mérőként 24—25 forintra emelkedett. A helytartótanács 1847 június 1-én a rendkívüli viszonyokra való tekintettel elrendelte, hogy a város nagyobb mennyiségű gabonát vásároljon, azt tüstént megőrlesse, a lisztet vagy az abból sütendő kenyeret lehetőleg olcsón árusíttassa, mert csak így lesz elérhető, hogy a gabona és kenyér ára csökkenjen. Ezzel a rendelkezéssel egyidejűleg az 1846-ban életbeléptetett élelmezési rendszabályokat továbbra is fenntartotta. A királyi biztos pedig a két város közbiztonságának felügyeletével is megbízta. E rendkívüli intézkedés szükségét az a körülmény indokolta, hogy ismeretlenek kézzel írott cédulákkal szórták tele a várost, a gabonakereskedők és a »velük szövethető« városkapitány ellen bujtogatva. A királyi biztos a bizottsággal együtt működését azonnal megkezdte s már június 11-én öt helyen, a bel- és külvárosokban megindult a hatósági kenyér-árusítás. A kenyeret fontonként $12\frac{1}{2}$ váltókrajcárért árulták, míg a rendes piaci ára 15—18 krajcár volt. A városi sütésből naponta több ezer, némelykor 6000 kenyér is elkelt: a piaci kenyérsütők a verseny következtében áraikkal lejjebb mentek, mire a bizottság ennek arányában 45, utóbb 40, végre 36 krajcárra csökkentette a 4 fontos kenyér árát. Emellett lisztet és gabonát árusított mindaddig, míg az élelmezési viszonyok kedvezőbbek nem lettek és az aratás befejeztével meg nem szilárdultak. A bizottság kéthónapi működése alatt 63 ülést tartott. Az üléseken szerkesztett jegyzőkönyveit a királyi biztos elé terjesztette, aki a helytartótanácsnak rövid jelentésekben számolt be a végzett munkáról. A bizottság rendelkezésére állott a báró Podmaniczky Jánostól megvásárolt 2133 pesti mérő gabona, melyet annak idején a tanács a szűkölködők között ingyen akart szétosztani. De ez a mennyiség korántsem volt elegendő nagyobb arányú kenyérsütés lebonyolítására, ezért hat pesti gabonakereskedőtől még 5005 mérő gabonát vásároltak.¹⁸⁾ Hogy minél gyorsabban forgalomba hozhassák az említett gabonamennyiséget, a helybeli molnárokkal és pékekkel oly megegyezést kötöttek, miszerint a molnároknak egy 15 pesti mérőből álló örlet után molnárbér fejében, a szegények részére szánt gabona után (Podmaniczky-féle gabona) 10 váltóforintot, a versenyre szánt egyéb gabonáért 15 váltóforintot fizetnek. A molnárok a gabonát a városi raktárból saját költségükön vitték el, a lisztet pedig díjmentesen szállították a sütőházakhoz. A sütőmesterek sütésért (só és egyéb kellékekkel együtt) minden mázsa liszt után 1 frt 15 kr.-t kaptak, valamint 3 kr.-t minden mérő után, napszám-megtérítés címén. A vásárolt gabonából lett 5414 q tiszta kenyérliszt,

123 q fekete liszt, 483 q korpa. A liszt zsákolására a pesti Hengermalom 1000, a katonai sütőház 600 zsákot kölcsönzött. A lisztet először a Ferenc-külvárosi bíró házához szállították, de a férőhely csakhamar elégtelennek bizonyult, ezért Kasselik építész, Emmerling Károly és Ullmann Möríc házaiban, valamint az Álduna-soron fekvő Kund-féle házban raktárt béreltek. A pékeknek sütésre átadtak 5180 q kenyérlisztet, amiből július utolsó napjáig 159.230 darab 4 fontos kenyéret sütöttek, amit el is adtak. A kenyér minőségéről Almásy királyi biztos többször személyesen is meggyőződött. Lassan az élelmezési viszonyok jobbrafordultak, a bő aratás befejeztével a piaci árak lejjebb szálltak; a bizottság a királyi biztos hozzájárulásával jónak látta működését beszüntetni. De előbb több sütőmesterrel oly egyességet kötött, miszerint azok augusztusban elegendő mennyiségben, jó minőségben, teljes súlyban ugyancsak 36 kr.-ért 4 fontos kenyérral el fogják látni a közönséget. A még megmaradt, összesen 9907 drb 4 fontos kenyérré való lisztet ezek a pékek átvették, úgyhogy a város által vásárolt gabonából összesen 169.137 drb kenyér került forgalomba. A sütés ellenőrzését a céhmester vállalta. A sütőbért jó néhány mester nem vette fel, a terézvárosi bíró pedig ingyen fuvarot adott. A gabonavásárlás és sütés lebonyolításához szükséges pénzt a város a Kereskedelmi Banktól vette fel 5%-os kamatra; összesen 52.000 forintot. Részint ezzel az összeggel, részint a kezelés által befolyt pénzekkel sikerült minden kiadást fedezni. Az összes bevétel tételei a következők voltak:

a Kereskedelmi Banktól.....	52.000	forint	—	krajcár
az eladott gabonából	17.793	«	36	«
« « kenyérlisztből	1.898	«	7 ² / ₁₀	«
« « feketelisztből és korpából	1.633	«	22	«
ajándékokból	2.003	«	55	«
hibásan eszközölt őrlésért	159	«	34 ⁴ / ₁₀	«
összesen	121.513	forint	20 ⁶ / ₁₀	krajcár

A kiadások a következőképen alakultak:

A Kereskedelmi Banknak tőke				
fejében	39.968	forint	29 ⁸ / ₁₀	krajcár
ugyanannak kamatokra	257	«	44	«
gabonavételre	76.338	«	51	«
molnároknak őrlétpénz fejében	1.719	«	—	«
sütőmestereknek sütésért	2.590	«	27	«
magtár használatért	61	«	40	«
alkuszi díjakra	190	«	—	«
napszámosokra	340	«	43 ⁴ / ₅	«
különfélékre	46	«	25	«
összesen	121.513	forint	20 ⁶ / ₁₀	krajcár

Az élelmezési alap adós maradt a Kereskedelmi Banknak 12.031 forint 30 krajcárral: ez az összeg képezte a valóságos veszteséget. A bizottság a hiány megtérítésére javasolta, hogy azt közadó útján fedezzék évenként 2.000 forinttal oly módon, hogy ezt az összeget a költségvetésbe felvéve, a többi kiadásokból elérhető megtakarításokkal lehetne biztosítani.¹⁹⁾ A főváros a három évig tartó ínséges időben a nyomor enyhítésére rendszeti intézkedéseken kívül csupán két hónapig tartó olcsó kenyérárúsítást vállalt. A hatósági lisztárúsítás és kenyérsütés azonban csak kisebb-méretű segítséget nyújtott a nélkülözőknek. A városi kenyér lejjebb nyomta a kenyér piaci árát, de a munkabérek változatlanul alacsonyak maradtak; egy napszamos, ha dolgozott, naponta 12—14 krajcárt keresett, míg a tanult munkások 24—30 krajcáros keresetükből csak kenyeret tudtak vásárolni. Ha családjuk volt, 4—5 krajcár ára kenyeret adhattak egy-egy hozzátartozójuknak. A munkanélkülieken a városi kenyér alig segített: rajtuk csak az ingyenkenyér és a munkaalkalom segített volna, ehhez azonban a pénz hiányzott. A főváros épp úgy, mint az állam, csak kisebb áldozatot tudott hozni; a rendi társadalomban a nagyobb-arányú segélyezéshez a pénzügyi előfeltételek és a szociális gondolkodás egyaránt hiányoztak.

A mostoha körülmények közé került szegénysorsúak bajainak enyhítésén magánosok is buzgólkodtak. A pesti Nőegylet hetenkint háromszor főtt ürühúsból, burgonyából és kásából álló meleg ételt osztott ki. A lipótvárosi mázsaháznál 97, az evangélikus templom udvarán 362, a Kerepesi-úti vámháznál 207 személy kapott ebédet. Batthyány Lajos 50 akó bort adott a szegényeknek. Boskowitz József pesti nagykereskedő hetenkint 300 kenyeret juttatott az ínségeseknek. Néhány vendéglős mintegy 150 embert látott el naponta egy tál meleg étellel.²⁰⁾

Budán az ínség enyhítésére hasonló rendelkezéseket hoztak. Az elővásárlási tilalmat szigorúan végrehajtották; kellő rendőri személyzet őrködött a város felé vívó utakon, nehogy a termelők és kereskedők a tilalmat megszegjék. A molnár- és sütőmestereknél egy tanácsnok 1845 október 15-én összeírta a liszt- és gabonakészleteket; a tanács megkérte a Hengermalom igazgatóságát, hogy budai raktárait kellő mennyiségű liszttel lássa el s több molnár-mesternek gabonavásárlásra kölcsönt folyósított.²¹⁾ A molnárokat és sütőket felszólította, hogy icce-, valamint meszely-mennyiségű lisztet is áruljanak, hogy a legszegényebb lakosok is vásárolhassanak.²²⁾ A város 1847 májusában 200 mérő, júliusban újabb 200 mérő gabonát vásárolt, megőrlte s a lisztet önköltségi áron forgalomba hozta.²³⁾ A hatóság 1847 áprilistól szeptemberig mintegy 1000 embert támogatott élelemmel és egyéb segélyekkel.²⁴⁾ A magánosok, jótékonyegyletek erejükhöz mérten mindent megtettek, hogy a szegényeken segítsenek; egy sütőmester hat hét alatt 1200 darab kenyeret osztott ki közöttük. A két fővárosban folytatott ínségakció s a közszükségleti cikkek biztosítására hozott intézkedések a többi törvényhatóság figyelmét is felkeltették; Esztergom, Győr és Vas megyék némi változtatásokkal a Pesten és Budán hozott rendeletek egy részét hamarosan életbeléptették.²⁵⁾

Ungár László

¹⁾ E rövid összefoglalás az O. L. (Országos Levéltár) Helytt. (Helytartótanács) Köz- és városr. (Köz- és városrendőrségi osztály) 1844—45—46—47. Fons. 4. anyagán nyugszik.

²⁾ A székesfőváros multja és jelene számokban. Statisztikai közlemények 87. k. 1934. 95. l.

³⁾ P. H. (Pesti Hírlap) 1847. I. évf. 326. l.

⁴⁾ Hetilap. 1847. 124., 138., 182. sz.

⁵⁾ Szföv. Ltár. (Székesfővárosi Levéltár) Pesti ltár. Vegyes iratok. 4. fasc. A szegényeket ápoló intézet igazgatóbizottsági jegyzőkönyve. 1845. aug. 7. ülés 51. tétel., 1846. márc. 6. ülés 17. tétel, október 8. ülés 83. tétel, nov. 5. ülés 88. tétel, 1847. jún. 7. ülés 7. tétel.

⁶⁾ P. H. 1847. I. évf. 276. l. A cikkíró hozzáteszi, hogy »utazók mondják, hogy ez Párizsban, Londonban is így történik. Jön a civilizáció, semmi kétség többé!«

⁷⁾ Szföv. Ltár. Pesti szabályrendeletek könyve. 1846—1860. 22—23. l.

⁸⁾ 1846. szeptemberében a betegek 450-en, egy évvel később 700-on felül voltak. O. L. Helytt. Köz- és városr. 1847. Fons. 49. Pos. 2. Hetilap. 1847. 182. sz.

⁹⁾ P. H. 1845. 19. l. 1846. II. évf. 410. l. 1847. I. évf. 120. l.

¹⁰⁾ Schmidt Ferenc városkapitány jelentése a tanácshoz 1847. jún. 26-án. Szföv. Ltár. Budai ltár. Budai lajstromozatlan iratok 1847.

¹¹⁾ U. o. Budai ltár. Buda főváros közgyűlési jk. (jegyzőkönyv) 1847. 13., 14., 74., 78., 80., 111. sz. U. o. Loc. (Locumtenentia) 2982/1837—48.

¹²⁾ Szföv. Ltár. Budai ltár. Budai lajstromozatlan iratok, 1847.

¹³⁾ Hasonló intézkedéseket hozott a helytartótanács a francia háborúk idején; 1805., 1806., 1809. és 1811-ben is. O. L. Helytt. Köz- és városr. 1846. Fons. 4. Pos. 22., 41., 58., 83.

¹⁴⁾ Bécsben a megengedett haszon 3% volt.

¹⁵⁾ O. L. Helytt. Köz- és városr. 1846. Fons. 4. Pos. 83., 168., 177., 185.

¹⁶⁾ A limitáció megszüntetése a céhek kiváltságait is érintette volna, erről pedig a város polgárai érdekében nem akart lemondani. Az 1847. július 9-én tartott tanácsülés visszautasította a megye javaslatát: a városi hatóság jogait nem akarta a megyével megosztani.

¹⁷⁾ Ez a rendelkezés a helytartótanács 1846. július 14-én kiadott 25.895. sz. intézvényén alapult.

¹⁸⁾ Podmaniczky Jánostól 2.133 mérőt 25 forint — krajcárjával

Kohn Mayer Lipóttól 333¹/₃ « 26 « 30 «

Frankl Ábrahámától 366²/₃ « 26 « 20 «

Ádler Ádámtól 1.065²/₃ « 27 « 30 «

Décsy Adolftól 500 « 29 « 30 «

Holitscer Jakabtól 2.000 « 30 « — «

Herzfelder Hermantól 740 « 27 « — «

¹⁹⁾ A bizottság működésére vonatkozó akták, jelentések, jegyzőkönyvek, számadások stb. a Szföv. Ltár. Int. a. n. 11.140 és 11.481 különccsomók.

²⁰⁾ Hetilap 1847. 106., 114. sz.

²¹⁾ Szföv. Ltár. Loc. 2456/1837—48.

²²⁾ O. L. Helytt. Köz- és Városr. 1845. Fons. 4. Pos. 61.

²³⁾ Szföv. Ltár. Buda főváros közgyűlési jk. 1847. 90., 125. sz.

²⁴⁾ A kiadásokat 2000 forintos kölcsönből fedezték. Az Irgalmas kórháznak 500 forint segílyt nyújtott a város. Szföv. Ltár. Loc. 2881/1837—48.

²⁵⁾ O. L. Helytt. Köz- és városr. 1846. Fons. 4. Pos. 158.

A pesti fővámház elhelyezésének története.

1870 április 28-án minisztertanácsot tartott a magyar kormány.¹⁾ A tárgysorozat pontjai között szerepelt a Pesten építendő új fővámház elhelyezésének kérdése is. Alkalmat adott erre Pest városának április 20-án kelt és a miniszterelnöknek küldöttség útján átnyújtott felírata, amelyben tiltakozott az új vámháznak a Tömő-téren, a pénzügyminiszter rendelkezése szerinti felépítése ellen. A vámház és a vele szükségképen kapcsolatban levő közraktárak a tervezett helyen a legszebb jövő előtt álló városrész, a Lipótváros fejlődését akadályoznák. Mindkettőhöz ugyanis vasutat kell vezetni az osztrák államvasutak pályaudvarától. E vonalak károsan befolyásolnák a Dunáig tervezett nagy körút alakulását s vámház, közraktárak, vasútvonalak — hárman együttesen — az egész városrész szerencsés és izléses kibontakozását veszélyeztetnék. Kérik, hogy a tervezett épületeket mintegy négyszáz öllel északabbra, a Tüköry-védgát közelében építtesse a kormány.

A minisztertanácson a felirat és két hozzácsatolt okmány felolvasása után Lónyay Menyhért pénzügyminiszter szólalt fel ez ügyben elsőnek. Kifejtette, hogy a vámház felépítése a pénzügyminisztériumnak régi terve, melyet még a kiegyezés előtt a bécsi pénzügyi hatóságok, illetőleg pesti szervük készített elő. A terv végrehajtását elsősorban az építkezéshez szükséges pénz hiánya gátolta mindezideig s minthogy most lehetővé vált az épület felépítése, a munkálatot saját hatáskörében megindította. Terveket készítettett, a jóváhagyott terv alapján nyilvános pályázatot írt ki az építésre és a pályázók közül a legelőnyösebb ajánlatra a munkát kiadta. A földmunkákat a helyszínen már meg is kezdték.

Miután a kérdés történetét és pillanatnyi állását a pénzügyminiszter így vázolta, Andrássy Gyula gróf miniszterelnök emelkedett szólásra. Mindenekelőtt két formai természetű nehézséget említett a pénzügyminiszter eljárásával kapcsolatban. Utalt először arra, hogy az 1870 február 2-i minisztertanács határozata szerint az egyes minisztériumok tartoznak hivatali helyiségeik elhelyezésére vonatkozó minden igényüket közös tárgyalás és lehető legcélszerűbb intézkedés végett előzetesen a minisztertanács elé terjeszteni. A pénzügyminiszter jelen esetben ezt mellőzhetőnek tartotta. Hivatkozott a miniszterelnök másrészt az úgynevezett városszépítési törvényre, az 1870 : X. t.-c.-re, amely szerint az ilyen építkezés terve az újonnan szervezett közmunkák tanácsához is benyújtandó, mert e hatóság hivatott a város egységes fejlesztésének érdekét szem előtt

tartva, az előterjesztett terv végleges jóváhagyására. Ezután a dolog lényegére térve át, helyesnek tartotta Andrássy a pénzügyminiszter elgondolásában azt az elvet, hogy a vámházat a Dunaparton kell elhelyezni, azonban ezt lehetőleg olyan módon kívánná, hogy a vasúttal való összeköttetés se járjon különösebb nehézséggel. E szempontokat mérlegelve, véleménye szerint az alsó Dunasoron lehetne alkalmas helyet találni és a jelenlegi tervet elejtve, a megkezdett munkálatokat haladéktalanul be kellene szüntetni. Kisebbségnek ítéli az eddigi felesleges költségekből adódó kárt annál a veszteségnél, ami akkor érné a kincstárt, ha a kész épületet rövid időn belül más célra volna kénytelen átalakítani.

A miniszterelnök tehát a minisztertanácsban a pénzügyminiszter intézkedését nem helyeselte. A főváros kiépítéséről határozott eszméi voltak, amelyeknek megvalósítása elé e terv akadályt gördítene. A pénzügyminisztert azonban súlyos okok és ezeken túl elvi megfontolások is arra késztették, hogy a megkezdett úton haladjon tovább s nem volt meggyőződhető. Újabb felszólalásában kifejtette, hogy az Ybl Miklós által elkészített terv szerint a fővámház épülete legkevesebb sem hatna rosszul az új városrészben, felépítését pedig sürgető körülmények teszik halaszthatatlanná. Jelenleg a vámhivatal magánházakban, több mint tíz különböző bérelt helyiségben oszlik el, rendeltetésének már nehezen felel meg és ilyenmódon további fenntartása aránytalanul költséges. A helyiségek egy részének bérlete jövő év őszén megszűnik, úgyhogy az új vámház felépítése égetően fontos. Később, ha tényleg előnyösebbnek mutatkoznék a vámhivatalnak más helyre való áthelyezése, a tervezett épület könnyűszerrel átalakítható magánhasználatra, kár tehát jelen, több oldalról megokolt intézkedésével nem ér senkit. A minisztertanács végül mégis a miniszterelnök érvelését fogadta el és megbízta egyúttal azzal, hogy a várost szolgáltsa fel, hogy mielőbb javasoljon a vámház számára alkalmas új területet.

E döntés kétségtelenül kényes helyzetbe hozta Lónyay Menyhértet. Nála sokkal kevésbé szívós egyéniség is nehezen törődött volna bele. A kormány többségével szemben azonban nem volt mit tennie. Megmaradt eredeti elhatározása mellett és különvéleményt jegyzett be sajátkezűleg a minisztertanácsi jegyzőkönyv végére. A miniszterelnök elgondolásától különböző intézkedését azzal menti, hogy csak aznap hallott először Andrássy eltérő véleményéről, mert az egész dolgot nem tartotta olyan fontosnak, hogy a minisztertanács elé vigye. Jelen rendeletével csak egy régibb, szerződésben biztosított jogaival akart élni s hosszabb tárgyalásokkal előkészített ügyet kívánt végrehajtatni. A forgalom igényeinek meg nem felelő, a külkereskedelem és ezen keresztül a kincstár vámjövödelmeire zsibbasztólag ható, a vámkezelést a vámhivatalra és kereskedőre nézve egyformán megnehezítő eljárást akart egyszerűsíteni, amire egyébként külső körülmények is sürgették. Felveti a késedelmeskedés, sőt újrakezdésből származó kár miatti felelősség kérdését s végül megállapítja, hogy »az egész ügy tovább haladt, semhogy a munka leállítása és másiránybani intézkedéseknek tétele a pénzügyminiszter kompromissziója nélkül megtörténhetné«. A kérdést tehát Lónyay veszedelmesen kiélezte és vesztére tette. Meg kellett hátrálnia, jóllehet ugyan-

annyi érv szólt mellette, mint Andrásy mellett, csakhogy ezek az érvek két merőben különböző egyéniségről adnak vetületet ebben a konkrét esetben. A kérdést talán érdemes egy kissé részletesebben előadni, mert amellett, hogy elvezet a fővámháznak a mai helyén való felépítéséhez, végső eldöntésében jellemző a kiegyezés utáni kor két legértékesebb alakjára, Andrásyra és Lónyayra egyaránt.

Az 1850-es évek közepéig a vámkezeléssel kapcsolatos eljárásokat Pesten a cs. k. főharmincad hivatalban, illetőleg az 1851 november 6-i rendelet után a cs. k. fővámhivatalban végezték. A Színház- és József-tér közt állt a vámház, hatalmas emeletes épület, egyszerű, nemes architektúrával. Az 1830-as években merült fel először az a gondolat, hogy a vámhatóságok elhagyják ezt az épületet.²⁾ Az egyre jobban népesedő Pest lakosságának igazgatása mind nagyobb hivatalnoki szervezetet kívánt és ennek a megnövekedett hivatali személyzetnek befogadására lassan szűknek bizonyult az akkori városháza. Az 1808-ban alakult szépitő bizottság már a század elején foglalkozott a pesti városháza nagyobb épületbe való átköltöztetésével és így bukkant felszínre annak a lehetősége, hogy a városháza a harmincad hivatal helyére kerül. Ebben az esetben a vámhatóság számára a felső Dunaparton új épületet kellett volna a városnak emelnie és ez a körülmény jó darabig hátráltatta a terv komoly mérlegelését. József nádor azonban a városházának a harmincadház telkén való felépítése mellett foglalt állást és 1835-ben döntésre szólította fel a várost. A városháza elhelyezésének kérdése most beható megfontolás tárgya lett. A tanács, nehogy ez a legfontosabb és mintegy *a város súlypontját jelképező hivatal* kikerüljön a belvárosból, szívesebben látta volna a városházát a kegyesrendiek telkén, végül azonban 1837-ben egy harmadik megoldás mellett döntött olyanképen, hogy a meglevő városházi épületre második emelet építését határozta el. E terv megvalósítása előtt azonban közbejött az árvíz. A városháza is víz alá került és a későbbi vizsgálatok eredménye alapján nem látták ajánlatosnak a régi épületnek új emelettel való megterhelését. Visszatértek a harmincad hivatal telkének átvételéhez és a város 1838 májusában, majd 1839 novemberében előadott ajánlatával késznek mutatkozott a kamarával szemben a Színház- és József-tér közti telek elcserélésére. A kamara 1839 június 20-i feltételeit azonban, amelyek szerint egészen új épület felépítését kívánta, nem találta elfogadhatónak. A régi városháza átalakításához folyamodott tehát újból, bár József nádor 1841 február 16-i leiratára, amelyben ismét a harmincadépület megszerzését ajánlotta a város figyelmébe, megegyezően megpróbált a kamarával megegyezni, de sikertelenül. 1842 tavaszán megkezdték a régi városháza átalakítását és 1844-re be is fejezték; a harmincad hivatal telkének városháza céljára való felhasználását pedig többé nem kísérelték meg.

A század közepére a forgalom növekedése következtében szükségessé vált a régi vámhivatal bővítése. Most tehát ismét tárgyalások indulnak meg a pénzügyi hatóságok és a város között a harmincadépület ügyében.³⁾ A kamara már 1846-ban a felső Dunasoron levő Tömb-teret szemelte ki a vámhivatal új épülete helyéül. Közbejött azonban 1848 és még jó pár évnek kellett elmúlnia, míg a kérdést újból tárgyalás alá vették. 1855 július 21-én rendelte el a bécsi pénzügyminiszter, hogy a pesti pénzügy-

igazgatóság vegye fel a tárgyalások elejtett fonalát a várossal a tömőtéri telek átengedése ügyében. Ennek megfelelően a pénzügyigazgatóság augusztus 9-i jegyzékében kéri a várost, hogy a Tömő-térről és a tér mentén fekvő Dunaparttól vámház céljára ellenszolgáltatás nélkül mondjon le a kincstár javára és egyúttal bejelenti, hogy a jelenlegi vámhivatali épület megvásárlásáról is kész egyezkedni. A város elvben hajlandó a cserére és miután a kérdés részleteit a helytartótanáccsal megvitatta, 1856 február 12-én közli a pénzügyigazgatósággal végleges feltételeit. Ezek szerint Pest városa átadja a kincstárnak a tömőtéri telket és a tér mellett levő dunaparti részt, amivel szemben megkapja a harmincadépületet. Beleegyeznek abba, hogy az utóbbi átadása először csak szimbolikusan történjék, mert a vámhatóságoknak a helyiségekre még szükségük van s míg az épületet kézhez nem kapja, 3952 frt évi bért fizet a tömőtéri telekért a kincstár, a partrész használatáért pedig mindenkor évi 1000 frt-ot. E feltételek mellett a két fél 1856 július 25-én aláírta a szerződést és a szóbanforgó ingatlanok tulajdonában beállt változásokat 1862 december 16-án telekkönyvileg is keresztülvezették.

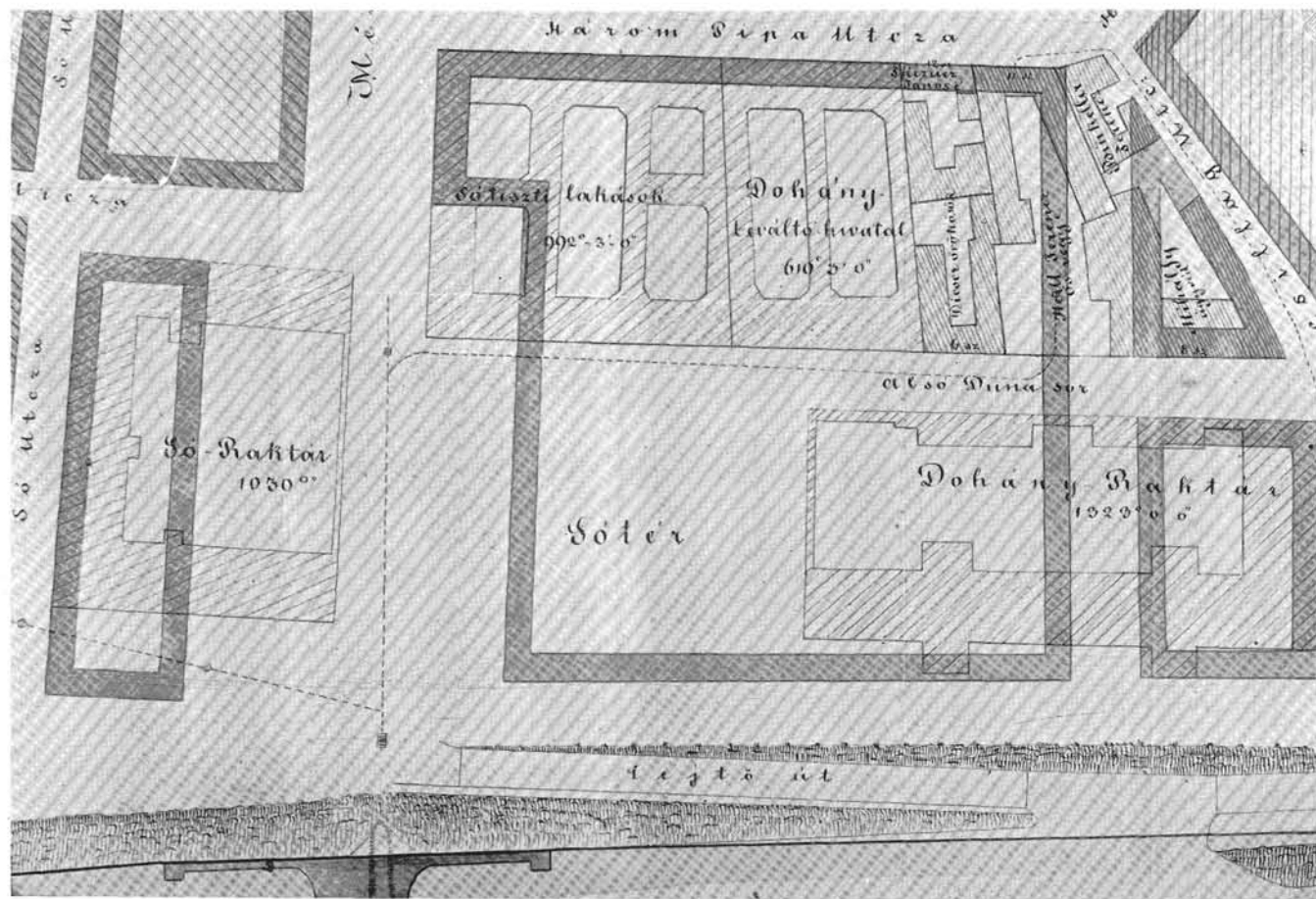
Pest városa a harmincadház birtokában eredetileg a Színház- és József-tér rendezését akarta végrehajtani, végül azonban az ingatlant értékesítette. A kincstár, megszerezve a tömőtéri telket és partot, azonnal tervet készíttetett, tárgyalásokba bocsátkozott, hogy az új vámházat minél gyorsabban tető alá juttassa. A vámhivatal ugyanis a harmincadépület elhagyásával magánházakba költözött, ezt a megoldást pedig nem lehetett hosszú ideig a közönség érdekének, a kormány tekintélyének sérelme nélkül fenntartani. A szándék megvalósításának azonban útját szegte a pénzühiány. A bécsi pénzügyminisztérium helyzete sokkalta súlyosabb, a kormány magyarországi beruházási politikája sokkalta szűkmarkúbb volt, semhogy pesti kincstári építkezéshez a szükséges összeg simán kiutalható lett volna. A tömőtéri vámházépítkezés elintézetlen örökségként maradt az 1867-ben megalakult magyar kormányra.

1867-ben a magyar pénzügyminisztériumban hamarosan szőnyegre került a vámház régóta húzódo problémája.⁴⁾ A pénzügyigazgatási szervek átalakításával kapcsolatban azonban a vámhivatallal egy épületbe szándékoztak elhelyezni több más Pesten székelő állami pénzügyi hatóságot is és nehogy utólag célszerűtlennek bizonyuljon az építkezés, meg akarták várni ezek végleges szervezését. Emiatt körülbelül két évig ismét pihent a vámház-kérdés. Közben a közös vámjövödelmekből vámkezelési célokra elvont összegből biztosítani tudta a pénzügyminiszter az építkezés költségeit is, úgyhogy 1869-ben újból megindulhattak a tárgyalások. Az építendő vámház helye nem okozott különösebb problémát; e felett már 1856-ban döntöttek és azóta Pest lipótvárosi részei még inkább fejlődve, csak nyomósabb érv szól a Tömő-tér mellett. Két újabb körülményt azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Ezek egyike a vámházzal kapcsolatos közraktárak kérdése, a másik pedig a Pest város szépítésére irányuló tervek voltak.

Közraktárak létesítése már rég hangoztatott kívánsága volt a pesti kereskedelemnek.⁵⁾ A pesti nagykereskedők társulata 1852-ben felségfolyamodványban kért külföldi áruk számára átmeneti raktárakat, mivel

— mint kifejti — *Pest a legalkalmasabb hely a keleti kereskedelem összpontosítására* és Lipcse helyett ide kellene szokatni a dunai államokat. A közraktárakkal kapcsolatban kellene lenni egy új vámhivatalnak is, minthogy ez, akkori állapotában, a rendelkezésére álló helyiségeket tekintve, a kereskedelem igényeinek egyáltalában nem felel már meg. 1853 szeptember 1-én a pénzügyigazgatósághoz benyújtott emlékiratban mindezen közintézmények helyéül a Tömő-teret jelölik meg. A pénzügyigazgatóság válaszában közli, hogy a kincstár is ide szemelte ki a fővámházat, kérdés azonban, hogy ezen intézmények együttesen elférnének-e a téren. A tervezetek még egy ideig folytak, közbejött azonban a krími háború, a kérdés elvesztette aktualitását s a tárgyalások megszakadtak. 1856-ban újabb érdekeltségek bevonásával a pesti Kereskedelmi és Iparkamara veszi gondozásába a közraktárak ügyét. Rövid időn belül három felterjesztést is nyújt be az illetékes hatóságokhoz: a párizsi béke szabaddá tette a Dunát, a keleti kereskedelem, amely eddig távolabbi nyugati piacokat keresett fel, okvetlenül a magyar főváros felé volna irányítandó. A tárgyalások azonban elhúzódva, a gazdasági viszonyok megromlottak és 1859-ben a közraktár-ügy ismét elaludt. A 60-as években kereskedelmi érdekeltségektől függetlenül, magánosok próbálkoztak részvénytársasági alapon megoldani a pesti kereskedelem egyre égetőbb hiányát, a szabad áruraktárak létesítését. Egy ilyen mozgalom élén maga Lónyay Menyhért állott Andrássy Gyula gróffal, maguk körül tömörítve a magyar pénzügyvilág legnevesebb egyéniségeit. A dolog megvalósítása 1869-ig, amikor a vámház felépítése a pénzügyminisztériumban végleges elhatározássá ért, még sem sikerült. A minisztérium a fővámház építésénél kezdetben tekintettel akart lenni a közraktárakra is, de az a magántársulat, amely legutóbb hajlandó lett volna Pesten, a Margit-sziget déli végével szemben, nemcsak saját közraktárait felépíteni, hanem vámházat is emelni, feloszlott és az áruraktárak ügye ismét teljesen bizonytalan lett. A pénzügyminisztérium ezek után saját tervét mindentől függetleníttette, s a közraktárak a vámház tervezésében nem befolyásolták.

Tekintettel akart azonban lenni a Pest város szépítésére vonatkozó elgondolásokra. A városkép kialakításának terve, jóllehet hitelműveleteket bonyolítottak le az anyagi eszközök előteremtésére, az országgyűléssel pedig törvényt szavaztattak meg, még egyáltalában nem volt kiforrott. Egy ideig úgy látszott, hogy a legjobb volna, ha a vámház kérdése ismét függőben maradna a városszépítési tervek határozottabb körvonalú kibontakozásáig, mert elsősorban mégis csak az lesz elhelyezésére döntő, hogy hogyan alakul Pest belső forgalma az új terv szerint. Ekkor jött közbe az a kellemetlen körülmény, hogy a bérházakban több helyen megosztott vámhivatal egyes helyiségeit a bérlet lejártával felmondták. Továbbköltözködés csak az amúgy sem kívánatos ideiglenes állapot fenntartását jelentené, nagy költséget okozna, ezért az ügyben dönteni kellett. A pénzügyminiszter, az előző évtizedek magyar gazdasági életének majd minden mozgalmában tevékeny szerepet játszva és személyes összeköttetésben a kereskedővilág vezető egyéniségeivel, teljesen tisztában volt a pesti kereskedelem érdekével, jól tudta, hogy a terv, amelyet már hosszú idő óta magáévá tett a kincstár, összhangban van egyúttal azokkal a kívánságokkal, melyeket

30. A Só-tér és legközelebbi környékének helyrajza, a fővámházzal kapcsolatos első, meg nem valósult térrendezés tervével.

a főként a Lipótvárosban tömörülő kereskedelem képvisel az építendő vámházzal szemben. A vámház legyen közel a közlekedés végpontjaihoz, a pályaudvarhoz és kikötőhöz s ne essék messze a kereskedőcégek centrumától sem. Ezeket a követelményeket a Tömő-tér teljesen kielégítette. Tisztázódtak ekkor már a pénzügyi adminisztráció nemrég még függőben levő kérdései is; eldőlt, hogy a vámházban fog helyet kapni a pesti pénzügyigazgatóság, a központi sóüzletigazgatóság és a bányatermékáruda.

Lónyay Menyhért elhatározta az építkezést. Ybl Miklóssal elkészítette a terveket s 1870 elején benyújtott munkáját a célnak megfelelőnek találta, melynek kivitelezésével a város izléses középületeinek sora ismét csak gyarapodni fog. A pénzügyminisztérium által kidolgozott s a közlekedésügyi minisztériummal átnézetett pályázat alapján a vámházépítésre 1,050.000 frt-os áron Wechseltmann Ignác vállalkozó kapott megbízást. A munkát az építkezés sürgösségére való tekintettel azonnal meg is kezdték. Csak ez után, 1870 február 21-én jelent meg Ybl Miklós, mint az építést vezető építész, Pest város építési bizottsága előtt, hogy a pénzügyminisztérium elhatározását közölve, kieszközölje, hogy a város a Dunapart ideeső szakaszát lehető gyorsan szabályozza. Ybl megjelenését követő napon Gerlóczy Károly, az építési bizottság elnöke jelentette a tanácsülésen kívánságát, és ekkor szerzett a tanács először hivatalosan tudomást a vámház tömőtéri építéséről. A következő napon, február 23-án megérkezett aztán a pénzügyminiszter leirata is a városhoz, melyben a vámháznak Ybl tervei szerint való építéséhez a szükséges építési engedélyt kéri és kifejezi a rakpart építésére s körülbelül 2500 négyszögöl rakodó terület átengedésére vonatkozó kívánságát. Lónyay leiratát a tanács március 5-én tárgyalja és részletes tanulmányozás céljából külön bizottság kiküldését javasolja, mely javaslatát március 9-én a közgyűlés is elfogadva, a bizottság Gamperl Alajos helyettes főpolgármester elnökletével megalakult. Március 12-én és 15-én folytatott hosszas tárgyalásának eredményeként elkészített előterjesztésében azt a véleményét fejezi ki a bizottság, hogy a fővámház a tervezett helyen egész városrész fejlődését hátráltatná. Hangsúlyozza azokat a nehézségeket, amelyeket a vámház, raktárépületek és vasútvonalak az új városterv végrehajtásában okozni fognak. Ezen előterjesztés alapján a közgyűlés március 21-én bőven indokolt átiratban a benyújtott tervek módosítására kéri a pénzügyminisztert, olyan értelemben, hogy a vámházat a Tüköry-védgáthoz tegye át, a benne elhelyezni szándékolt hivatalok számára pedig a város belsőbb részében emeljen alkalmas épületet. Lónyay Menyhért április 11-i leiratában válaszolva, hivatkozik az 1856-i szerződésre, amely szerint a tömőtéri telek a kincstárnak a várostól ép a jelen célra vásárolt tulajdona, a város az építkezéshez már annak idején hallgatólagosan hozzájárult. Utal a már megkezdett és kényszerítő okok miatt gyors iramban folyó munkálatra. Kétségét fejezi ki aziránt, hogy e terv kivitele bármilyen tekintetben is nehézséget okozna a városnak és ismételten hangsúlyozza már bejelentett kívánságait. A város április 20-án tudomásul veszi a pénzügyminiszter leiratát és elhatározza, hogy a minisztertanácsához nyújt be kérvényt, amelyben a vámház elhelyezését vagy a tervezett felső híd felett, vagy az alsó híd alatt kéri. Kérvényét a kormányhoz eljuttatva, a minisztertanács 28-ra

tízte ki tárgyalását. Lónyay Menyhértet Pest hajthatatlansága meglepte. E váratlan fordulatról csak a minisztertanácsi meghívóból értesült, de még 28-án közvetlenül a tanács megkezdése előtt keményhangú leiratot küldött ismét a városnak, melyben a pénzügyminisztérium jogát, a kereskedelem érdekét nem engedi háttérbe szorítani és közli, hogy amennyiben a város az építkezést akadályozná, kártérítési igénynyel lép fel.⁷⁾ Az aktát aláírva a minisztertanácsba indult.

A minisztertanács lefolyása és végzése már ismeretes. A pénzügyminiszter ragaszkodott intézkedéséhez, nemcsak azért, mert eljárásában szerződésben biztosított jogok alapján állt, hivatali elődei által megkezdett ügyet teljesen az eredeti elképzelés szerint hajtatott végéig, hanem, mert elsősorban közgazda volt. Szeme előtt a gazdasági élet érdeke lebegett. Tudta, hogy a Lipótvárosban a pénz- és kereskedővilág szinte új várost épített fel magának, bankokkal, tőzsdével, kereskedelmi kamarával, váltótörvénytörvényekkel, biztosító intézetekkel, üzletházak és boltok hosszú sorával. Ennek a fejlődő kereskedelmi életnek pedig nem volt közömbös, hogy hol épül az új vámház. A kereskedelmi központban-e, hova az áruk rövid úton juthatnak elvámolásra az érkezés helyéről és ahonnan az elvámolás után ismét csak a szomszédságba kell szállítani az egyes kereskedő cégek raktáraihoz, vagy a városnak ép ellenkező szélére, vasúttól, kikötőtől, a kereskedelem centrumától egyformán távol, hol az elvámolás költségeit a szállítások tetemesen felduzzasztják. Az akkori kereskedelem e szempontokat még igen súlyosan vetette latba. Lónyay Menyhértnak volt érzéke az ilyen megfontolások iránt és a kereskedelem kívánságait teljes mértékben volt kész méltányolni. Amikor a vámház építése körüli komplikációk a közönség tudomására jutottak, a pesti Kereskedelmi és Iparkamara, a Lloyd társulat emlékiratban, számos helybeli kereskedő magánfolyamodvány formájában kérte a pénzügyminisztert az eredeti terv megtartására. Lónyaynak azonban be kellett ismernie, hogy e ponton kérésüket támogató nézete nem találkozik a minisztertanács elhatározásával.⁸⁾

A minisztertanács elnökét követte. Andrásyt gazdasági szempontok kevésbé ragadták meg. Minisztériumában ilyen természetű ügyek intézését teljesen a szakminiszterek kezébe tette le, főként Lónyayéba. Hogy most mégis különvéleménnyel lépett fel és ezt a véleményét, Lónyay rendeletét keresztülhúzva, határozattá emeltette, azt csak azért tette, mert őt ebben a kérdésben a gazdasági szemponton túl más indítékok vezették, ő a pesti kereskedelem érdekeinek előmozdítása helyett *egész Pest városának emelését* tűzte ki célul. Andrásy szeme előtt a virágzó Lipótváros mellett ott lebegett a többi városrész is, széles körutak, pompás sugárutak nyitak elképzelésében, a Tömő-téren pedig a jövő ország-házat kereste. Ebbe a képbe nem engedhetett nagytömegű, egyszerű vámházat, szélesen terpeszkedő raktárakat, füstölgő tolatómozdonyokat berajzolni. A terv megvalósításában pedig bízott. Hiába mondta Lónyay, hogy mozdítsa elő a kormány először a polgárok anyagi jólétét, teremtsen meg a gazdagodás előfeltételeit, a jómódú polgár majd saját erejéből, önálló kezdeményezéssel el fogja érni azt a célt a városszépítés terén is, amit Andrásy már most, felülről jövő lépéssel akart elősegíteni.⁷⁾ Andrásy

nem engedett, és zsenialitását jellemző könnyedséggel azonnal kijelölte az ő Pestjében a fővámház helyét, ott, ahol aztán tényleg felépült. Május 3-án értesíti Pest városának tanácsát, hogy április 20-i felterjesztését a minisztertanács tárgyalva, hajlandó a tömőtéri építkezést beszüntetni, ha az alsó Dunasoron, a Só-téren a kincstár alkalmas területet kap.

A pesti tanács május 11-én tudomásul vette a miniszterelnöknek a tömőtéri terv elejtésére vonatkozó közlését és bizottságot küldött ki annak megvizsgálására, hogy módjában áll-e a Só-téren a kormány által kívánt területet átengedni. Tekintettel arra, hogy a kormány a dolog végleges elintézését sürgősnek tartotta, kormányközeg kiküldését kérte, kívül a feltételek azonnal tisztázhatók. A kormány részéről azonban az ügyet már nem Lónyay vezette tovább. Valószínűleg önérzete sem engedte volna, hogy ebben a kérdésben megegyeszen bármilyen vonatkozásban állást foglaljon, ettől eltekintve azonban ekkor már Bécsbe készült, hogy a még a télen elhunyt báró Becke örökségét, a közös pénzügyminisztérium vezetését, az igazgatást azóta ideiglenesen vezető Weninger Vincétől átvegye. A fővámházzal összefüggő további tárgyalásokat a pénzügyminisztérium részéről, mint a kormány kiküldöttje, Kerkápolyi Károly vezette, ki aztán Lónyaytól a tárcát is átvéve, mint pénzügyminiszter a *sótéri építkezést* lebonyolította. Az építkezés megindultáig azonban még különböző nehézségeket kellett elhárítani.

Ezek közül keveset nyomott a latban Yblnek egy beadványa, amelyben jelenti, hogy a Tömő-téren már csekély mélységben igen kedvező kavicsos földrétegre bukkantak. Ez a talajréteg az alapépítmények elkészítését lényegesen megkönnyítve, az előirányzott összegnél 93.000 forinttal olcsóbban lehetne a tömőtéri építkezést végrehajtani, míg ezzel szemben a Só-téren, főleg a volt Molnár-tó területén a talajviszonyok olyan kedvezőtlenek, hogy az eddig előirányzott összeget kétségtelenül túlkellene lépni. Ez a körülmény a kormányt egyáltalában nem bírta szándékának módosítására. Nagyobb akadályt jelentett azonban az, hogy a Só-téren tulajdonképpen nem indulhatott meg az építkezés üres telkeken, hanem fennálló épületeket kellett először eltávolítani, amelyek közül egy rész magántulajdonban volt, s ezeknek megváltása a kincstárt terhelte volna. A város és a pénzügyminisztérium által közösen megállapított terv szerint ugyanis a fővámház épületének főhomlokzata a Dunára, jobb szárnya a Mészáros-utca felé, bal szárnya a dohányraktár és magánházak helyén nyitandó új útra, háta pedig a Három pipa-utcára nyílt. Elfoglalta volna tehát a Só-tér, a dohányraktári, sőtiszti, dohánybevéltő épületek egy részét és négy magánházat. A várossal kötött szerződés értelmében a város átadott volna a kincstárnak területet a Só-térből, míg kapott volna a sőtiszti épületből, a szembenfekvő sóraktárból és az újonnan nyitandó útból. Lemondott volna a sóházi telkek tulajdonjogáról és átadta volna a fővámház mentén húzódó partot is. A magánházak megváltása a kincstárt terhelné és természetesen érvényét vesztené a kincstár és Pest városa közt kötött 1856-i szerződés. A város e feltételek elfogadására május 18-i közgyűlésében késznek mutatkozott, azonban a pénzügyminisztérium, jóllehet a tömőtéri munkálatot végleg megszüntette, a Só-téren ezeket a kötelezettségeket nem tudta vállalni a költségelőirányzat nagymérvű

túllépése miatt. Ybl kénytelen volt új, immár harmadik tervét elkészíteni, amely szerint a fővámházat *csupán a Só-tér és a dohányraktár telkének felhasználásával* építi fel. A pesti tanács ezt a tervet is elfogadta, közgyűlés elé terjesztette és a város az építési engedélyt megadta. A fővámház építése végleges helyén tehát megindulhatott. Ettől függetlenül azonban, minthogy a kincstár lényegesen nagyobb városi területet kapott, mint amekkorát a városnak átengedett, a két fél közti szerződés megállapításához még hosszú út vezetett s a végleges megszövegezés különböző jogi természetű nehézségek elsimítása után, csak a fővámház építésének 1873 tavaszán történt befejezése után, 1874 márciusában vált lehetségessé. A felek a vámház sótéri elhelyezésével kapcsolatos szerződést 1874 március 7-én írták alá.⁸⁾

Az új vámház tehát, amelynek szükségessége már a negyvenes években mutatkozott, elég viszontagságos multtal dicsekedhetett, mire tető alá jutott. A körülötte folyó küzdelmek feltárása egy ponton bepillantást engedett Andrássy grófnak és Lónyay Menyhértnek Pest kiépítésére vonatkozó nézeteibe s ezzel kapcsolatban kettejük viszonyába. A pesti fővámház mai helyére helyezésének története talán ezért is megérdemelte ismertetését.

Juhász Lajos

JEGYZETEK.

- 1) Miniszterelnökségi levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1870 : 34.
- 2) Schmall L. : A pesti régi városház története. H. é. n.
- 3) A következőkben, ahol külön más utalás nincs, mindenütt : Székesfővárosi levéltár. Pesti tanácsi iratok. 8819/1855.
- 4) Pénzügyminisztériumi levéltár. 1466/1870. P. M.
- 5) Pólya J. : A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Budapest, 1896. 336. s. köv. l.
- 6) Pü. min. lt. 1756/1870. P. M.
- 7) Halász I. : Egy letűnt nemzedék. Budapest, 1911. 406. l.
- 8) Mindezekhez lásd a 30. sz. képet.

Kratzmann Ede első budapesti üvegfestő és működése.

E tanulmányunknak az első budapesti üvegfestészeti műhely alapításának 60. évfordulója ad aktualitást. 1878-ban nyílt meg ugyanis az első budapesti üvegfestészeti műhely.

Magyarországon sajnos sokkal kevesebb az üvegfestészeti műemlékek száma, mint a gazdag nyugati államokban, különösen Franciaországban, éppen ezért kötelességünk, hogy ezt a keveset fejlődésének történetében is megismerjük.

Mielőtt azonban tanulmányunk tulajdonképeni tárgyára — a budapesti első üvegfestészeti műhely keletkezésére és alkotásainak ismertetésére rátérnénk, tekintsük át nagyjából az üvegfestészet fejlődéstörténetét, technikáját és ezzel kapcsolatban stílusváltozásait.

Az üvegfestészet tágabb értelemben jelenti mindennemű üveg színezését, festését, szűkebb értelemben és a ma általános nyelvhasználatban pedig a színes ablakok, különösen templomok ablakainak iparművészetét.

Ezen iparnak legrégebb emléke egy a Kr. u. VI. századból való töredék, melynek korát a ravennai Justinianus korabeli mozaikfestészettel való stílushasonlóság alapján állapították meg. Az üvegfestészet fénykora a XII., XIII. és XIV. század és az ezen időben kialakult technikához tér vissza a legújabbkori üvegfestészet is. A XV. századtól kezdődik a hanyatlás, melyből csak a legújabb irány tud kibontakozni.

Az üvegfestészet technikája a fejlődés folyamán más és más volt. A fénykorban, melyet a technika szempontjából — mint fentebb láttuk — jellemzőnek tartunk, úgy készültek a festett üveglablakok, hogy szabálytalan alakú üveglemezeket ólomhuzalokkal oly módon forrasztottak össze, hogy a színek megfelelően összeillesztve figurális vagy ornamentális ábrázolást adtak.

Különös jelenség, hogy a középkori üvegfestészet gyönyörű hatását tulajdonképpen két technikai fogyatékoságnak köszönheti. Nem voltak képesek teljesen tiszta, ásványi lecsapódásoktól mentes üveget előállítani, valamint nagyobb üveglemezeket önteni.

Az első »hiba« következtében az üvegen átszűrődő fény tompává, sejtelmes hangulatúvá válik és ez a hangulat a középkori ember misztikus templomi elmélkedéseit nagyban elősegítette. Figyelembe kell vennünk, hogy a középkornak a nagy gótikus templomablakkal kettős célja volt. Először a templomban több világosságot akart, mint amennyit a megelőző román stílus szűk fal-áttöréseivel megengedett, másodszor el akarta magát zárni a külvilágtól. Ez az antinaturalisztikus törekvés különösen jellemzi a középkori embert szemben az antikkal, aki panteista volt.

A másik körülménynek, — az apró lemezeknek — köszönhetjük azt az egyöntetű tónust, amelyben nem voltak olyan rikító színfoltok, mint a későbbi korszakok színes ablakain. Az ezeken keresztül átszűrődő fény következtében »a miséző pap hátán piros és zöld foltok táncoltak« (Fieber). Kétségtelen, hogy az apró lemezek a sűrű ólomhálózattal kapcsolatban erősen megzavarták a rajz egységét, de a középkor nem akart naturalista képeket üvegre átvinni, hiszen amint láttuk, az ablakoknak egészen más céljuk volt.

A következő korszakban, a renaissance-ban a technika általában és így az üvegfestészet terén is fejlődött; a képzőművészet általános törekvése pedig a naturalizmus volt. A renaissance-ember szemlélete szemben a középkorival — a földre, a természetre irányul. Egymást követik a földrajzi és technikai felfedezések. Az anthropocentrizmus válik uralkodó szemléletté. Művészeti téren is az egyén lép előtérbe. A középkori művész szerényen húzódott meg névtelenségében alkotása mögött, a renaissance-művész már szignálja műveit és fokozottabb jelentőséget nyer az egyéni stílus. Most már híres mesterek rajzolták az ablakok kartonjait, az ábrázolás célja már a figura volt és ezzel egyúttal az üvegfestészet sajátos stílusától is mindinkább eltávolodott és áttévedt a festészet körébe. Az üvegfestészet ezzel elveszítette misztikus hatását. A renaissance világossága úgysem tűrte meg a középkor »sötéttségét«. Ennek a »sötétségnek« az elbírálása a szellemtörténet feladata és nem tartozik e tanulmány keretébe.

A renaissance-al kezdődik esztétikájának szempontjából tekintve az üvegfestészet hanyatlása. Mint láttuk, a középkor üvegfestészeti stílusának a célja bizonyos — mai nyelven szólva — »hangulatvilágítás« előidézése volt, amit a rajztökéletesség rovására ért el. A renaissance-korban már a naturalista rajz fontosabbá vált a misztikus hangulatnál és ez tart még a barokkban is annak ellenére, hogy a barokk egy misztikusabb irányváltást jelent a megelőző renaissance pogány és világos racionalizmusával szemben. A barokk feloldotta az antikizáló renaissance lezárt formáit, de a fényhatásokban az éles ellentéteket jobban kedvelte, mint az elmosódott tónusokat.

A XIX. század historizmusa a régi korok felé terelte az érdeklődést. A század második felében a biedermeier után sorra feltámadnak a régi stílusok. A »neo«-stílusok kora ez és tart a szecesszióig. A templomépítésben a középkori stílus uralkodik. Kialakulnak az olyan tarthatatlan nézetek, hogy a gótikus, de legalább is a román az igazi egyházi stílus; ekkor épülnek az újgörög múzeumok, újbarokk színházak stb. A korok utánzása termé-

szetesen teljesen léleknélküli, hiszen azok az eszmék, amelyek a régi korokat mozgatták, régen nem éltek már és ezért az utánzás csakis száraz formalizmus lehetett.

A középkori templomépítészet utánzásával újraéledt az üvegfestészet is. A naturalizmus azonban ebben a korban vezéreszme volt és így történetelt meg, hogy neogótikus templomok ablakai naturalisztikus életszerűséggel ábrázolják a cselekményeket. A technika teljesen kifejlődött, »sikerült« tiszta, teljesen átlátszó vagy áttetsző vékony üveglemezeket önteni, sikerült nagy felületeket előállítani és ezeken keresztül bántóan ömlött be az éles fény. Az ablakokról teljes életszerűséggel bámulnak ránk a szentek, az ablakok alján pedig lehetőleg jó feltűnő helyen az illető ablak »donátorai«. Gyakran még azt is feltűntette, hogy az ablak hány forintba került. Így támadt fel sok nyolcvanas évekbeli templomunkban a »középkor«. Semmi kifogást nem emelhetünk azonban egy diszkrétan elhelyezett név vagy címer ellen, sőt ez még hasznos is lehet esetleg későbbi korok számára, mint időmeghatározó.

A budapesti üvegfestészet *jelenlegi* emlékei ebbe a stíluskorszakba kapcsolódnak.

Nincs tudomásunk arról, hogy ezt a stíluskorszakot megelőzően Budán vagy Pesten üvegfestő-műhely működött volna.

Ezt az iparművészeti ágat fővárosunkban Kratzmann Ede honosította meg.

Atyja, Kratzmann Gusztáv az Esterházy-képtár igazgatója volt, amikor a Képtár — melyből később a Szépművészeti Múzeum alakult — az állam tulajdonába ment át.

Kratzmann Ede Prágában született 1847 április 29-én. Atyjával Pesten telepedik meg, innen állami ösztöndíjjal Münchenbe megy, hogy festeni tanuljon.¹⁾ Később Münchenben üvegfestészeti műhelyt nyit, ahol egy Ulke nevű festővel dolgozik együtt. Első munkája Budapest számára, a belvárosi plébániatemplom szentélyének északi részén elhelyezett Szent István-ablak és az ugyancsak ebben a templomban lévő Szent László-ablak. Ezek még Münchenben készültek.

1876-ban Kratzmannat már Pesten találjuk. Ebben az évben kéri ugyanis Trefort akkori kultuszminisztert — Pesten kelt kérvényében —, hogy itt üvegfestő-műhelyt nyithasson. Az engedélyt megkapja és a műhely 1878-ban meg is nyílik; az »új botanikus kertben«, ahol ma a Verebély-klinika áll. A műhely földszintes épület, benne öt műterem, a pincében három szoba, egy műhelyterem és négy raktár.²⁾ 1879-től kezdve már sűrűn rendelnek nála színes üveglakokat. A belvárosi plébániatemplom számára ekkor készülnek a Szent Erzsébet, Szent Margit, Keresztelő Szent János, Szent Gellért és Szent József tiszteletére elhelyezett ablakok. Ezekhez az ablakokhoz a kartonokat részben atyja Gusztáv, részben Cargl Ferenc festőművész készíti. A már említett Szent István- és Szent László-ablakok kartonjait Than Mór festette.

Ugyanebben az időben dolgozik a ferencvárosi plébániatemplom számára is. Wenckheim Frigyesné 622 forintot adományoz a Szent Erzsébet-ablak elkészítésére. A képen a következő felírás olvasható:

MAGYAR SZENT ERZSÉBET
SZEGÉNYEK, BETEGEK HŰ ÁPOLÓJA
HAZÁNKNAK ÁRVÁIT, ÖZVEGYEIT ÓVJA
MENYORSZÁGBÓL, ESEDEZÉSED.
HOZZÁD FOHÁSZKODVA AJÁNLIJA FÖL E KÉPET
WENCKHEIM KRISZTINA GRÓFNÉ.³⁾

Az ablak kartonját ifj. Storno Ferenc festi. Ugyancsak ő festi a Szent Gellért-ablak kartonját is, mely Ipolyi Arnold váradi püspök adományából készül el. A ferencvárosi plébániatemplomban még a következő ablakok kerültek ki Kratzmann műhelyéből: Angyali üdvözlét, Kálvária, Feltámadás, Kiűzetés a Paradicsomból, a Rézkígyó imádása, Jónás megmenekülése a cethalból. Ezekhez a kartonokat Than Mór festi.

A fővárosi képzőművészeti állandó bizottmány 1882 decemberében felkéri Kratzmannt, hogy a Lipót-utcai városház számára három kettős ablakot készítsen el. A munka elkészüléséhez hat hónapos határidőt szabnak, a reáfordítandó összeget pedig 2100 forintban állapítják meg.⁴⁾ Kratzmann 700 forint előleget kér, melyet a bizottmány azzal a kikötéssel engedélyez, hogy az üveganyagot Kratzmannnak a műhelyében külön kell kezelnie és ha a munka hat hónap alatt nem lenne készen, az előleget 6%-os kamattal köteles visszatéríteni. Az ablakok 1884 júniusában készülnek csak el és Kratzmann kéri az előleg levonása után fennmaradó 1400 forintnak a kifizetését. A bizottmány azonban óvatos. A kérés teljesítését azzal az indokolással halogatja, hogy a bizottmány tagjai az ablakokat megnézték ugyan és azokat sikerültnek és elfogadhatónak találták, a bizottmány »mint testület« azonban még nem látta, ezért 1000 forint részletfizetést ad Kratzmannnak. Végre 1884 júliusában a bizottmány is »tökéletesen sikerültnek és így elfogadhatónak« jelenti ki az ablakokat és a hátralévő 400 forint kifizetése elől minden akadály elhárul. Kratzmann további megrendeléseket kér az újjávarosházán, de a bizottmány »a képzőművészeti dotatio korlátolt voltára való figyelemből« csupán két utcai kettős ablak elkészítését javasolja. Ennek ellenére még 1884-ben, a tanács december 4-i ülésében elrendeli az újjávarosháza közgyűlési termékének színes ablakokkal való ellátását. Ezzel a munkával is Kratzmannt bízzák meg és 4000 forintban állapodnak meg vele. Előlegül máris 700 forintot folyósítanak. Az ablakoknak 1885-ben kellene elkészülniök, mégis 1886-ban a megrendelt hét ablak közül még csak három készült el. A többit 1887 márciusában szállítja Kratzmann.

Ekkor készülnek a koronázó főtemplom szentélyablakai is. A kilenc alsó ablak az Üdvözítőn és Szűz Márián kívül Szent Pétert, Szent Józsefet, Keresztelő Szent Jánost, Szent Pál apostolt, Szent István első vértanút, Assisi Szent Ferencet és Xavéri Szent Ferencet ábrázolja. A hét felső kettős ablak pedig Szűz Máriát, Szent Istvánt, Szent Lászlót, Szent Imrét, Szent

Gellértet, Szent Mórt, Szent Margitot, Szent Asztrikot, Szent Adalbertet, Vajk vezért, Szent Erzsébetet, Szent Kunigundát, Szent Lajost és Szent Mártont ábrázolja.

Eredetileg a templom déli hajójának az ablakait is Kratzmannak kellett volna elkészítenie, de erre már nem került sor, mert műhelyét be kellett zárnia. Még 1883-ban határozta el a főváros, hogy két ablakot adományoz 3810 forint értékben. A kartonokat Storno festette, de már nem Kratzmann készíti el üvegből, hanem utóda Csongrádi Forgó István.⁵⁾

1888-ban a terézvárosi plébániatemplom számára készít Kratzmann tizenegy ablakot, nevezetesen : a déli hajóban Szent Ignác, Szent Mihály főangyal, Szent Fülöp apostol, Borromei Szent Károly és Szent József képeivel, az északi hajóban pedig a Rózsafüzér királynőjét, Padovai Szent Antalt, Szent Katalint, Szent Andrást, Szent Annát és Szent Istvánt ábrázolják az ablakok.

Röviden megemlíjtük még Kratzmannak azokat a műveit, amelyek ma már nincsenek eredeti helyükön. Ide tartoznak a Szent Anna templom számára készült ablakok, amelyeket még Münchenben készített 1873–74-ben Ulkeval és egy Faustot Gretchennel ábrázoló ablak, melynek ma már eredeti helyét nem sikerült felkutatni.

1888-ban kellemetlenül zárul Kratzmann pesti működése. Ekkor már dolgozik a Forgó-féle műhely, ennek akkori vezetőjéről pedig Kratzmann azt híresztelte, hogy órála — Kratzmannról — kompromittáló híreket terjeszt. Forgó erre újságnyilatkozatot tett közzé, melyben többek között azt írja, hogy birtokában van Kratzmannak egy levele, melyben a magyarokról gyalázkodóan nyilatkozik. A levelet a nyilatkozat szerint Kratzmann egy Payer nevű embernek írta, akit egyik elbocsátott magyar munkása helyett akart Tirolból alkalmazni. A Forgó-féle nyilatkozat idézi Kratzmann következő kitételét magyar munkásáról: »... er ist ein Ungar und rotte ich diese Leute mit der Zeit bei mir ganz aus, es sind meistens Hetzer und ohne Charakter...«. Miután ez a levél a kultuszminiszternek is tudomására jutott, elvette Kratzmanntól a műhelyt.

Néhány évig még szerepel Kratzmann a pesti lakosok között, azután azonban elhagyja Magyarországot és nincs is nyoma 1921-ig, amikor is április 30-i kelettel levelezőlap érkezik Bécsből Palka József üvegfestőmester címére. Ezen a levelezőlapon Kratzmann arra kéri Palkát, aki neki annakidején alkalmazottja volt, hogy a magyar kormánynál támogatást eszközöljön ki számára, mert teljesen lezüllött, háromnegyedrészen megvakult, felesége meghalt, fia elhagyta és egy mosónőnél ágyrajáró. Nem tudjuk, ebből a helyzetleírásból mennyi felelt meg a valóságnak, de ez nem is tartozik már e tanulmány keretébe. Kratzmann 1922 február 5-én halt meg Bécsben.

Seenger Ervin

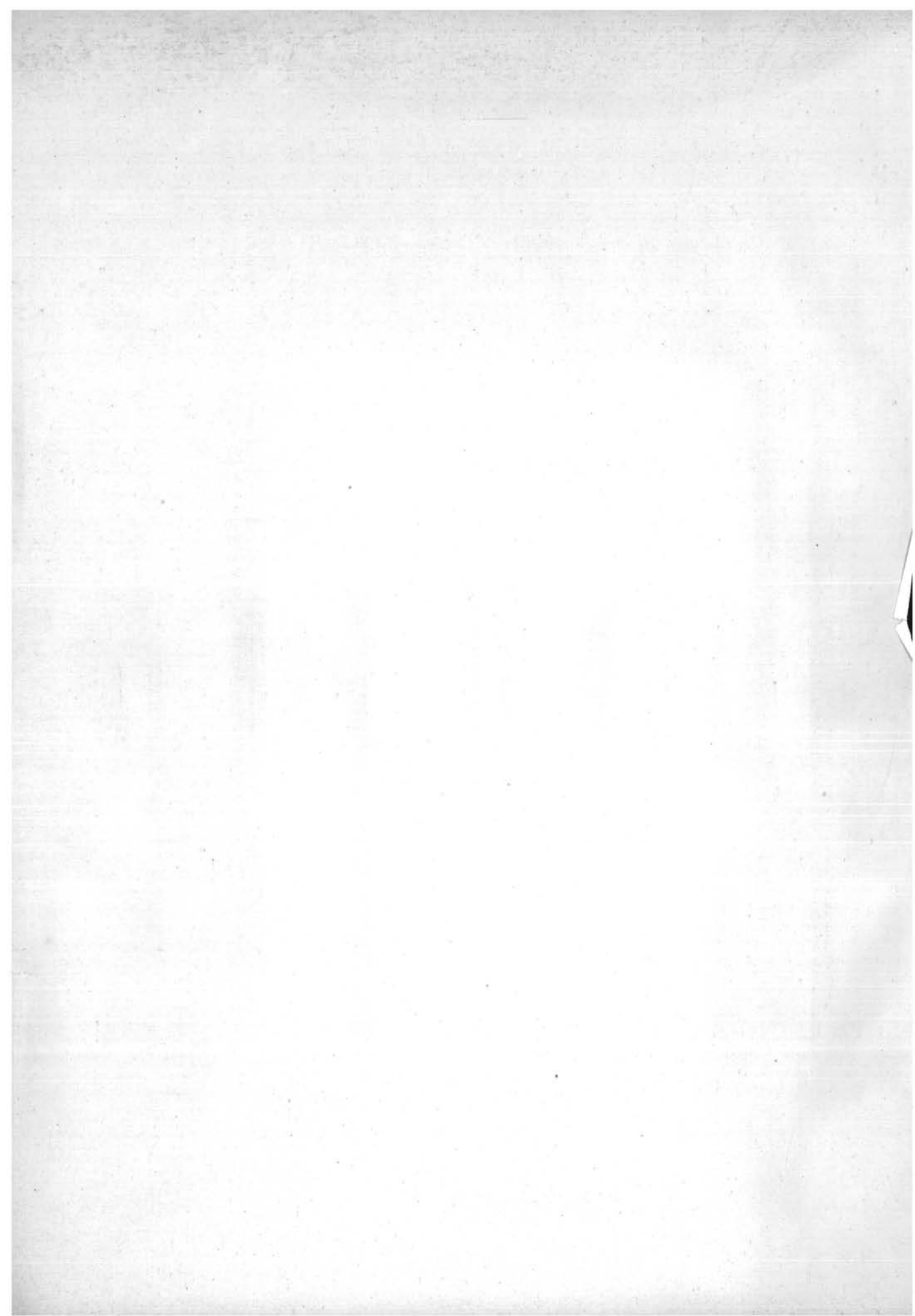
Források :

- 1) Pesti levéltár, VIII. 101/1870.
- 2) Székesfővárosi levéltár, III. 1200/1876.
- 3) Székesfővárosi levéltár, I. 1604/1874.
- 4) Székesfővárosi levéltár, III. 475/1882.
- 5) Székesfővárosi levéltár, III. 1700/1883.

Irodalom :

Muhits Sándor : Az üvegfestészet (Magyar Iparművészet, 1912. évf. 362. old.),
Róth Miksa : Az üvegfestésről (i. m. 1916. évf. 76. o.).
Róth Miksa : Az üvegfestészet 40 éve (i. m. 1924. évf. 41. o.).
Fieber : Az üvegfestészet.
Fischer : Glasmalerei.
Forster Gyula : A Koronázó-templom restaurálása.

A templomablakokra vonatkozó adatokat részben dr. Schoen Arnold »Budapest templomai és kápolnái« című készülő művének kéziratából merítettem a szerző engedélyével.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA 1938 — 9044